

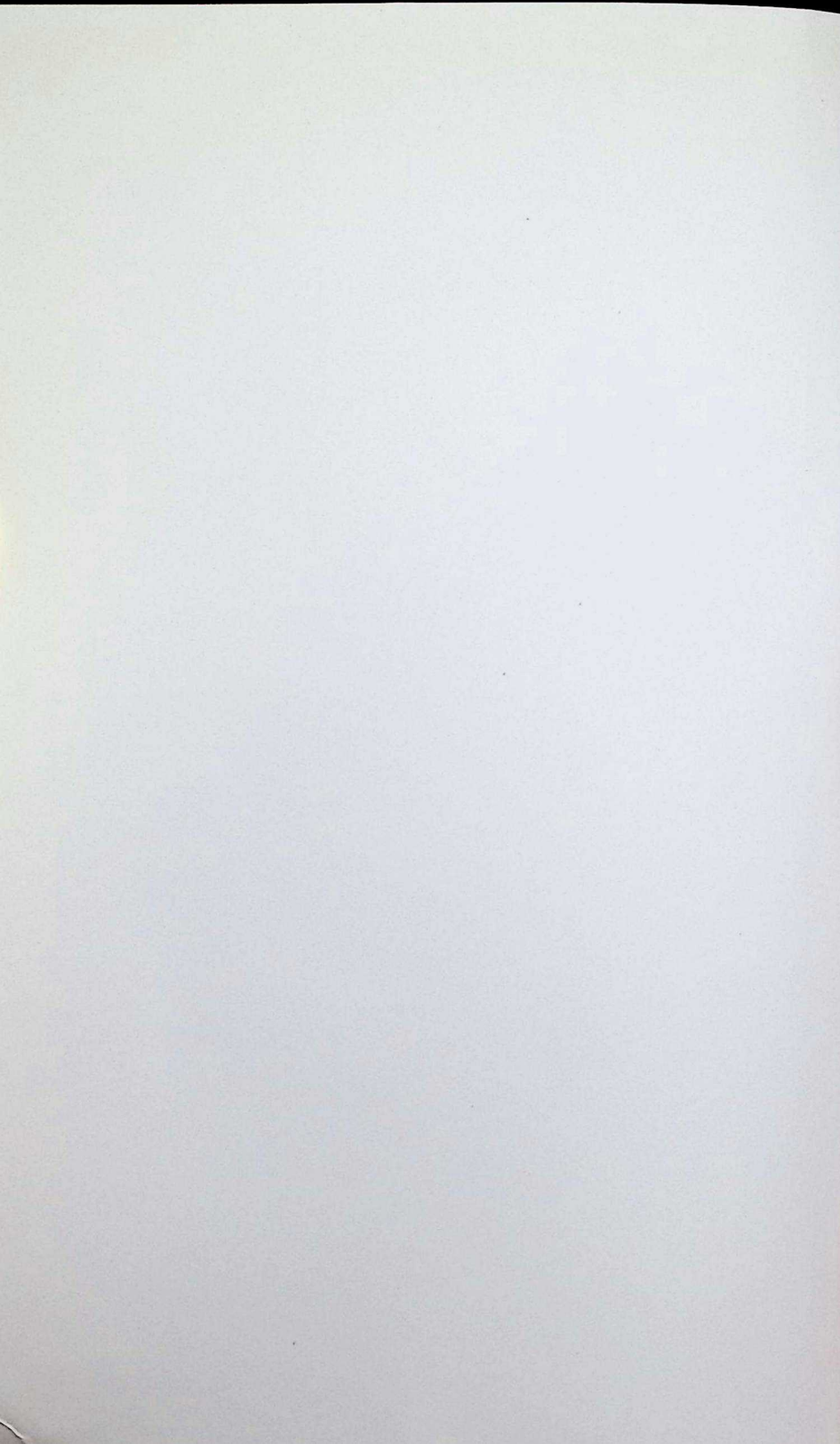
कारिकार्थप्रकाशः

(सिद्धान्तकौमुदीस्थितकारिकाणां
व्याख्यानं भावार्थप्रकाशनञ्च)

व्याख्याकारः

डा. प्रकाशतिवारी

कारिकार्थप्रकाशः

(सिद्धान्तकौमुदीस्थितकारिकाणां
व्याख्यानं भावार्थप्रकाशनञ्च)

व्याख्याकारः
डा. प्रकाशतिवारी

कारिकार्थप्रकाशः

- प्रकाशकः : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
कमलपोखरी/भोटाहिटी, काठमाडौं
०१-४४२३३३३, ५३२७२४६, ५३४५८३४
इमेल : vidyarthi_pub@yahoo.com
वेब साइट : www.vidyarthiprakashan.com
- संस्करणम् : प्रथमम्
- प्रकाशनसमयः : २०७८, गुरुपूर्णिमा
- प्रकाशितपुस्तकसंख्या : १०००
- मूल्यम् : ३२५/- रुप्यकाणि
- सर्वाधिकारः : व्याख्याकाराधीनः
- ISBN : 978-9937-739-94-8
- सुशाङ्ख्यसंयोजनः : सुमनमहर्जनः
- मुद्रण : गुरुगणेश-अफसेट-प्रेसः, कीर्तिपुरम् ।
९८५११५१७७५

KARIKARTHAPRAKASHA

Editor by

Dr. Prakash Tiwari

वाल्मीकि-विद्यापीठम् नव्यव्याकरण-शिक्षण-विभागः

प्रदर्शनीमार्गः, काष्ठमण्डपः, नेपाल ।

मिति : २०७८/०३/२५

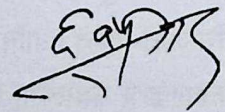
शुभाशंसा

संस्कृतवाङ्मयज्ञानाय पाणिनीयव्याकरणाध्ययनं महत्त्वाधायकं वरीवर्ति । वेदरक्षायै प्रवृत्तं पाणिनीयव्याकरणं वेदाङ्गेषु प्रमुखं स्थानं विभर्ति । मुखं व्याकरणं स्मृतम्, मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति इत्यादिवचोभिः व्याकरणाध्ययनस्य महत्त्वं ख्यापितं वर्तते । यद्यपि बहुनाडीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्, स्वजनः श्वजनो माभूत्, सकलं शकलं सकृत् शकृत् इत्यादिवचनैः संस्कृतभाषाया याथातथ्येन शुद्धस्वरूपज्ञानाय पाणिनीयव्याकरणमेकसाधनमिति विद्वद्भिरैकमत्येन स्वीकृतम् । तेन हि बहुकालादेव व्याकरणाध्ययनस्य परम्परा प्रसृता विद्यते । इमामेव परम्परामनुसृत्य नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयेन नव्यव्याकरणस्य पठनपाठनं स्वीकृतमस्ति ।

पाणिनीयव्याकरणे अष्टाध्यायसंवलितो मूलग्रन्थः अष्टाध्यायीनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । अत्र च प्रत्येकेषु अध्यायेषु चतुर्भिः पादैः ग्रथितानि सूत्राणि सन्ति । तेषु षड्विधानि सूत्राणि अन्तर्भवन्ति । तानि च सूत्राणि संज्ञापरिभाषाविधिनियमातिदेशाधिकाररूपाणि । शक्तिग्राहकत्वं संज्ञात्वम्, अनियमे नियमविधायकत्वं परिभाषात्वम्, अपूर्वविधायकत्वं विधित्वम्, अन्यनिवृत्तिफलसिद्धविषयकविधित्वं नियमत्वम्, वतिघटितत्वं वत्यर्थघटितत्वञ्चातिदेशत्वम्, उत्तरसूत्रानुगामित्वञ्चाधिकारत्वमिति षड्विधसूत्राणां सामान्यं लक्षणम् । अस्य च पाणिनीयाष्टकस्य सूत्रक्रमानुसारि प्रक्रियानुसारि चेति व्याख्यानधाराद्वयं वर्तते । सूत्रक्रमानुगतानि च व्याख्यानानि महाभाष्य-काशिकावृत्ति-इन्दुमतीवृत्त्यादिषु समुपलभ्यन्ते । प्रक्रियापक्षे च प्रक्रियारत्नमाला, रूपावतारः, रूपमाला, प्रक्रियाकौमुदी सिद्धान्तकौमुदी, प्रतिसंस्कृता-सिद्धान्तकौमुद्यादयः सन्ति ।

तेषु प्रक्रियाक्रमप्रतिपादकः सर्वाङ्गपूर्णो ग्रन्थो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी वर्तते ।
 कौमुदी यदि नायाति वृथा भाष्ये परिश्रमः । कौमुदी यदि चायाति वृथा भाष्ये परिश्रमः ॥
 अनया लोकश्रुत्या व्याकरणस्योच्चस्तरियाणां दार्शनिकग्रन्थानामाशयस्फोरणाय आधार
 भूमिरूपेण कौमुदीग्रन्थस्याध्ययनं महत्त्वाधायकं प्रतीयते ।
 रूपसिद्धिप्रक्रियामवलम्ब्याष्टाध्यायीस्थसूत्राणां पाठक्रमं परिवर्त्य भट्टोजिदीक्षितेन सूत्राणां
 व्याख्यानां विहितम् । तत्र क्रमे विविधैर्पद्यकारिकाफक्किकादिभिः ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यं
 सम्यक् सम्पादितम् । पतञ्जलिना महाभाष्ये समुल्लिखितानां कारिकाणां लौकिकव्यवहारे
 प्रचलितानां प्रसिद्धानां कारिकाणाञ्च प्रकरणप्राप्तप्रसङ्गे अनेन सिद्धान्तकौमुद्यां
 समुल्लेखो विहितः । ग्रन्थस्य आदिमध्यावशानेषु मङ्गलाचरणकारिका विन्यस्ताः सन्ति
 चेत्तर्हि मध्ये मध्ये च रूपसिद्धिप्रक्रियापक्षसम्बद्धा कारिका विन्यस्ता विद्यन्ते ।

एतत् सर्वं समालक्ष्य वाल्मीकिविद्यापीठे कार्यरतेन विदुषा
 उपप्राध्यापकेन प्रकाशतिवारीमहाभागेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थानां सर्वासामपि
 कारिकाणां सङ्कलनं विधाय सरलव्याख्या प्रस्तुता विद्यते । अनेन प्रयासेन सिद्धान्तकौमुदी
 सम्यक्तया बभूवूणां परीक्षोत्तितीर्षूणाञ्च छात्राणां महत्साहाय्यं भविष्यतीति अहं
 मन्ये । अन्त्ये च विद्याव्यसनिनः परिश्रमिणः विदुषः प्रकाशतिवारीमहोदयस्य सर्वविधां
 समुन्नतिं कामयमानोऽहं शुभाशंसां व्यनज्मि ।

प्रा. ध्रुवप्रसादज्ञवालिः
 विभागाध्यक्षः

शुभाशंसा

संस्कृतेः संस्कारस्य सभ्यतायाश्चाधारभूतो ग्रन्थो वेदः । वेदस्य यथार्थरूपेण ज्ञानाभावे वयं स्वसंस्कृतिं संस्कारं सभ्यताञ्च सम्यगूपेणा ज्ञातुं न प्रभवामः । एतेषामभावेऽस्माकं जीवनं भारभूतमेव भवेत् । शास्त्रज्ञैर्वेदपुरुषस्य षट् शास्त्राणि शरीरावयवरूपेण स्वीकृतानि सन्ति । तेष्वङ्गेषु मध्ये मुखस्थानीयं व्याकरणं विद्यते । यथा प्राणिशरीरे मुखाभावे शरीरावयवानां परिपालनं पुष्टिर्वा कष्टसाध्या जायते तथैव व्याकरणाज्ञाने वेदस्य संरक्षणमपि दुःसाध्यमेव भवति । वेदार्थज्ञानञ्च व्याकरणायात्तमेव । व्याकरणज्ञानं विना मानवः पश्यन्नपि न पश्यति । शृण्वन्नपि न शृण्वति । समाजे स अन्ध इव बधिर इव भवति । व्याकरणस्य साक्षात् प्रयोजनं शब्दसाधुत्वबोधनमेव । व्याकरणमहाभाष्ये पतञ्जलिना “रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इत्यादिरूपेण व्याकरणस्य पञ्च मुख्यानि प्रयोजनानि तथा तेऽसुराः, दुष्टःशब्दः, यदधीतम्, यस्तु प्रयुङ्क्ते, अविद्वांसः, विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा इमाम्, चत्वारि, उत त्वः, सक्तुमिव, सारस्वतीम्, दशम्यां पुत्रस्य, सुदेवो असि वरुणेति त्रयोदश गौणप्रयोजनानि निर्दिष्टानि सन्ति ।

भाषायाः स्वरूपमवबोद्धुं प्रयोगे एकरूपतामानेतुं भाषायाः शीघ्रपरिवर्तनमवरोद्धुञ्च व्याकरणस्यावश्यकता जायते । अत एव सर्वासु भाषासु व्याकरणस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते । संस्कृतस्य सुव्यवस्थितव्याकरणसत्त्वादेव ऋग्वेदादारभ्य अद्यावधि संस्कृते तात्त्विकं परिवर्तनं नैव सञ्जातम् । संस्कृतभाषायाः स्वरूपं स्थिरीकर्तुं पाणिनिना सूत्रात्मिकाष्टाध्यायी विनिर्मिता । अष्टाध्यायीमाधारीकृत्य कात्यायनेन वार्तिकानि, पतञ्जलिना च महाभाष्यं विरचितम् । तस्मादेव कारणात् त्रिमुनि व्याकरणमित्युच्यते ।

पठनपाठनविधौ प्रारम्भे सूत्रक्रमानुसारिणी प्रणाली अवलम्बिता । सूत्रक्रमानुसारिणीप्रणालीबोधका व्याडिकृतो वृत्तिग्रन्थः, कात्यायनकृतानि वार्तिकानि, पतञ्जलिविरचितं महाभाष्यम्, वामनजयादित्यविरचितौ काशिकावृत्तिः इत्यादयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । अस्यां प्रणाल्यां यथाप्रसङ्गं समेषां सूत्राणामेकत्र सत्त्वात्

सूत्रार्थकरणे सूत्रार्थबोधने च सत्यपि सारल्ये प्रक्रियाक्रमे रूपसाधकसूत्राणामनेकत्र विप्रकीर्णत्वादूपसाधने चैषाध्येतृभिरध्यापकैश्च क्लेशकरानुभूता । तदनु शनैः शनैर्विदुषां मनः प्रक्रियाक्रमानुसारिव्याख्याने प्रवृत्तम् । प्रक्रियानुसारिव्याख्यानक्रमे धर्मकीर्तेः रूपावतारः, रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितस्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यस्य मध्यसिद्धान्तलघुसिद्धान्तकौमुदी चेति ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । प्रक्रियाक्रमे च यथाप्रक्रियं तत्रावश्यकसूत्राणां प्रायरेकत्र संग्रहात् पठितपूर्वत्वाच्च सारल्यमनुभूयते ।

अष्टाध्याय्या व्याख्यानभूता ग्रन्था अनेके सन्ति । सत्स्वपि तेषु ग्रन्थेषु मध्ये वर्तमानसमये गुरुकुले विद्यालये महाविद्यालये विश्वविद्यालये च प्रधानतया भट्टोजिदीक्षितविरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी पठ्यते पाठ्यते च । दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यामावश्यकतानुसारं सूत्राणां सूत्रगतपदानाञ्च स्पष्टतायै चान्यत्र स्थिताः श्लोकाः श्लोकवार्तिकानि च निर्दिष्टानि सन्ति । तेषां श्लोकानां श्लोकवार्तिकानाञ्चैकत्र व्याख्यानाभावात् सर्वैरेव पाठकैः कष्टमनुभूतमेव । तान् सर्वाञ्च यत्र तत्र विप्रकीर्णान् श्लोकान् श्लोकवार्तिकानि चैकत्र सङ्गृह्य तेषामन्वयं संस्कृतशब्दार्थं व्याख्यां नेपालीभाषायां पदार्थव्याख्यानञ्च विधाय प्रकाशतिवारिवर्येण विनिर्मिता चैषा कृतिः सिद्धान्तकौमुद्याः पाठकानामुपकारिका पदार्थबोधिका च भविष्यतीति विश्वसिमि । समीचीनमिदं कार्यमेतदर्थं व्याख्यानकर्त्रे धन्यवादं संप्रयच्छन्तं च प्रकाशस्य लेखनी चाप्रकाशितस्यार्थप्रकाशने चेतोऽपि सक्षमतामेष्यतीति कामयमानो विरमामि ।

डा.शालिग्रामः सुवेदी

प्राध्यापकः

विन्दुवासिनी-संस्कृत-विद्यापीठम्

पोखरा ।

स्वकीयं वचनम्

संस्कृतभाषा हि देवभाषा कथ्यते । संस्कृतभाषायां मानवसंस्कृतेरितिहासः सुरक्षितोऽस्ति । भाषा लोकव्यवहारं चालयति । यदि भाषा न स्यात् जगदिदमन्धे तमसि मज्जेत्, यथोक्तं दण्डिना-

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ (काव्यदर्पणम् १/४)

भाषायाः शुद्धये व्याकरणस्यापेक्षा भवत्येव । नहि व्याकरणज्ञानशून्यः साधून् शब्दान् प्रयोक्तुमीशः । वेदस्य रक्षार्थं व्याकरणाध्ययनमत्यावश्यकम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्यः विविच्य साधुत्वेन बोध्यन्ते शब्दाः अनेनेति वेति विग्रहे वि आङ् इत्युपसृष्टद्वयपूर्वकात् करणार्थकडुकृन्धातोः करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७। इति सूत्रेण करणेऽधिकरणे वार्थे ल्युट्प्रत्ययेन व्याकरणशब्दो निष्पन्नतामेति । “लोपागमवर्णीविकारज्ञो हि पुरुषः सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति” इति पतञ्जलिः । वेदरक्षाक्षमतयैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वमपि समर्थ्यते । व्याकरणस्य सर्वाणि प्रयोजनान्युक्तानि महाभाष्ये- “रक्षोहागामलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः, ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः, तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।” एवमन्यान्यपि प्रयोजनानि व्याख्यातानि भाष्ये ।

सर्वेष्वपि व्याकरणेषु लौकिकवैदिकोभयविधशब्दसाधकतया पाणिनीयव्याकरणस्यैव प्राधान्यम् । अत एव पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं प्रसिद्धम् । पाणिनेरनन्तरं कात्यायनो वार्तिकानि व्यरचयत् । तदनन्तरं शेषावतारो भगवान् पतञ्जलिः महनीयं महाभाष्यं निर्ममे । तदेभिस्त्रिभिः मुनिभिः प्रवर्तितत्वादेव त्रिमुनिव्याकरणम् इति वैयाकरणनिकाये समाद्रियते । तस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययनिष्पन्नपाणिनीयशब्देन पाणिनिसम्बन्धीत्यप्यर्थः समायाति । तेन पाणिनीयव्याकरणे पाणिनिमुनिप्रणीता अष्टाध्यायी, धातुपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनम् इत्यादयो ग्रन्थाः, तदनुयायिभिः कात्यायनपतञ्जल्यादिभिर्विरचिता भाष्यवार्तिकादिग्रन्था अपि पाणिनीया भवन्ति । तथैव काशिकावृत्तिः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इत्यादयोऽपि पाणिनीया एव ।

अष्टस्वध्यायेषु पाणिनीयव्याकरणे प्रत्यध्यायं चत्वारः पादा अनुस्यूता । तत्र च प्रथमेऽध्याये सञ्ज्ञानां परिभाषाणाञ्च स्वरूपं वर्णितम् । द्वितीयेऽध्याये विभक्त्यर्थाः समासभेदाश्च निरूपिताः । तृतीयेऽध्याये धातुभ्यो विहिताः प्रत्ययाः सुव्यवस्थापिताः सन्ति । चतुर्थपञ्चमाध्याययोस्तु अवशिष्टास्तद्धितप्रत्यया निरूपिताः । षष्ठेऽध्याये प्रकृतिसम्बन्धि-कार्यव्याजेन तिङ्-सन्धि-स्वरादीनां विवरणं विद्यते । अङ्गाधिकारस्थो विषयः सप्तमे सन्निवेशितः । तस्मिन् प्रसङ्गे प्रत्ययसम्बन्धीनि निखिलानि कार्याणि निरूपितानि सन्ति । अष्टमाध्यायस्य प्रथमे चरणे द्वित्वसम्बन्धिविधानानि समावेशितानि । तदनन्तरं च पूर्वत्र प्रकल्पितानि असिद्धप्रकरणानि अष्टमाध्यायस्य अवशिष्टेषु द्वितीय-तृतीय-चतुर्थचरणेषु समायोजितानि । तानि च प्रकरणानि द्वित्व-स्वर-सन्धि-पत्व-णत्वादिनामभिः समाकलितानि सन्ति ।

भट्टोजिदीक्षितः पाणिनेः अष्टाध्याय्याः प्रायशः सर्वाण्यपि सूत्राणि (३९७८) व्याख्यायित्वा सिद्धान्तकौमुदी नाम्ना व्याकरणग्रन्थं व्यरचयत् । दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां समग्रग्रन्थस्य विभागश्च चतुर्दश १४ प्रकरणेषु कृतः । तानि च संज्ञा-परिभाषा-सन्धि-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्धित-तिङन्त-कृदन्त-वैदिक-स्वरनामधेयानि वर्तन्ते । अनेनैव विदुषा सिद्धान्तकौमुद्याः प्रौढमनोरमा- नाम्नीटीकाग्रन्थोऽपि स्वयमेव लिखितः । अनेन विरचिता सिद्धान्तकौमुदी प्रक्रियानुसारिपाणिनीयवृत्तिषु मूर्धन्यतां भजते ।

तत्र सिद्धान्तकौमुद्यां विकीर्णतया स्थितानां कारिकाणां श्लोकानां श्लोकवार्तिकानां वा एकत्र सङ्ग्रहणं कृत्वा तेषां संस्कृत-नेपालीभाषायां व्याख्यानञ्चात्र कृतं विद्यते । कारिकार्थप्रकाशः नामकग्रन्थेऽस्मिन् सिद्धान्तकौमुद्यां स्थितानां कारिकाणां सङ्कलनं तेषां संस्कृतनेपालीभाषायाञ्च सरलतया व्याख्यानं कृतम् । अनेन व्याकरणशास्त्रस्य जिज्ञासुनां, विद्यालये विश्वविद्यालये वा सिद्धान्तकौमुदीमध्ययनरतानां छात्रछात्राणाञ्च महदुपकारं भवत्येव । परीक्षायामुत्तरलेखे छात्रा यथा सौविध्यमुनभवेयुस्तदर्थं चेष्टितम् । व्याख्यानकृते येभ्यः ग्रन्थेभ्यः साहाय्यं सामग्री वा गृहीतं ते सर्वेऽपि स्मरणीयाः सन्ति । तेभ्यः सादरं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

अस्य ग्रन्थस्य गुणगौरवसंवर्धनाय शुभाशीर्वादात्मक-भूमिकालेखकेभ्यो वाल्मीकिविद्यापीठस्थ-नव्यव्याकरणविषयविभागाध्यक्षेभ्यो प्राध्यापकेभ्यः श्रीध्रुवप्रसादज्ञवालमहाभागेभ्यः सादरं कृतज्ञतामर्पयामि । मेऽनुरोधं स्वीकृत्य प्रकृतग्रन्थस्य पाण्डुलिपेरानुपूर्वीं पठित्वा सदाशयपूर्वकं संशोध्य स्वकीयमभिधानमपि लिखित्वा मां कृतार्थीकृतवद्भ्यः लब्धविद्यावारिकेभ्यः प्राध्यापकेभ्यः

शालिग्रामसुवेदिमहाभागेभ्यः सधन्यवादं कृतज्ञभावं व्यनजिम । भाषासम्पादनक्रमे मामुपकारं
कृतवद्भ्यः समादरणीयो कीर्तिशेषगुस्वरेभ्यो डा. केशवराजशर्माचार्यमहाभागेभ्यः
श्रद्धाकुसुमाञ्जलिमर्पयामि । सामग्रीसङ्कलन-विश्लेषण-व्याख्यानक्रमेविविधैरुपायैर्महतीं
सहायतां कृतवतां सहप्राध्यापकानां श्रीभीमप्रसादकण्डेलमहाभागानां गुणगणान् स्मर
न्नहं कृतज्ञतां निवेदयामि । मामुत्साहवर्धनपूर्वकं हार्दं सहयोगं कृतवद्भ्यः सहप्रध्यापकेभ्यः
श्री गोविन्दपौडेलमहाभागेभ्यः सादरं कृतज्ञतां विनिवेदयामि । ग्रन्थरूपेणोन्नयन-
टङ्कण-आवरणकलासंयोजन- मुद्रणक्रमे मां परामर्शदातृणां सहयोगिनाम्
शुभचिन्तकानाञ्च कृते हार्दं साधुवादं व्यनजिम ।

अवसरेऽस्मिन् पित्रोर्जमुनादेवीकृष्णप्रसादयोश्चरणारविन्दयोः
साष्टाङ्गं प्रणतोऽस्मि । आभ्यामेव संस्कृतवाङ्मयाध्ययनायोत्प्रेरितोऽहम् । वन्दनीययोः
पथप्रदर्शकयोश्च पित्रोः कदाप्यहमानृत्यं गन्तुं न पारयामि । भ्रातरौ मुक्तिलक्ष्मणौ
तथा च भगिन्यौ बालिकागोमे चेति स्मरणीयाः सन्ति । सर्वाण्यपि गृहकार्याणि स्वयमेव
सम्पाद्य मामनुसन्धानकर्मण्युत्प्रेरयन्ती सहधर्मिणी सङ्गीताऽपि धन्यवादाहार्हा । अस्मिन्नेव
क्रमे मामव्यक्तामुत्प्रेरणां प्रयच्छन्ती लक्ष्मीरूपा तनुजा प्रशंसाऽपि शुभाशीर्वादार्हा ।

अन्तेचयन्ममाज्ञानात्प्रमादात्भ्रमवशाद्कम्प्यूटरमुद्रणजन्यदोषाद्वाकाश्च न
त्रुटयः सञ्जातास्ताः संशोध्य विद्वद्भिः नीरक्षीरविवेकिभिः शास्त्रावगाहनशेमुषीसम्पन्नैः
सूचनीयोऽयं जनः इति भूयो भूयः मया प्रार्थ्यते ।

गच्छतः स्वल्पं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

॥ इति शम् ॥

गुरुपूर्णिमा, वि.सं. २०७८

विदुषां वशंवदः

डा. प्रकाशतिवारी

उपप्राध्यापकः

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
वाक्यकारं वररूचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

विषयसूची

कारिकासूची	१
१. मुनित्रयं नमस्कृत्य	९
२. खयां यमाः खयःऽकऽपौ	१२
३. कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः	१३
४. द्वित्वं लस्यैव कस्यैव	१७
५. ईषदर्थे क्रियायोगे	१९
६. अछौ अचछा अचशा अशाविति	२०
७. गुणनाभावौत्वनुद्धिः परत्वात्पुंसि	२१
८. ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु	२३
९. स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च	२४
१०. प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि	२६
११. समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी	२७
१२. सुजस्तेडस्मु परत आदेशाः स्युः	२९
१३. एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ	३०
१४. द्व्येकसंख्यः समासाथो	३१
१५. श्रीशस्त्वावतु मापीह	३४
१६. सुखं वां नौ ददात्वीशः	३४
१७. अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वम्	३७
१८. गवाक्छब्दस्य रूपाणि	४०
१९. स्वम्सुप्सु नव षट् भादौषट्के	४२
२०. उह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्	४५

२१.	सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु	४९
२२.	वष्टि भागुरिरल्लोपम्	५०
२३.	अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गम्	५२
२४.	सुकेशीसुकेशा वा रथ्या	५४
२५.	आकृतिग्रहणा जाति	५५
२६.	दुष्ट्याचपच्छण्डरुधिप्रच्छि	५८
२७.	शत्रून्गमयत्स्वर्गम्	६२
२८.	उभसर्वतसोः कार्या	६४
२९.	चर्मणि द्वीपिनं हन्ति	६५
३०.	सुपां सुपा तिडा नाम्ना	६७
३१.	भवेद्वर्णागमाद्वंसः सिंहो	६८
३२.	तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थम्	७०
३३.	गोत्रे स्वैकोनसंख्यानाम्	७२
३४.	अपत्यं पितुरेव स्यात्	७५
३५.	सिद्धे यस्योति लोपेन	७७
३६.	आकर्षात्पपदिर्मस्त्रादिभ्यः	७८
३७.	भूमनिन्दाप्रशंसासु	७९
३८.	चतुर्थादिनजादौ च लोपः	८१
३९.	आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु	८४
४०.	दलद्वये टाबभावः	८५
४१.	श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैः	८७
४२.	पूर्वार्धे कथितास्तुर्य	९०
४३.	संहितैकपदेनित्या	९१

४४.	उपसर्गेण धात्वर्थो.....	९२
४५.	शितपा शपाऽनुबन्धेन	९४
४६.	ऊद्वन्तैर्यौतिरुक्षु	९७
४७.	शक्लृपचमुच्रिच्वच्विचसिच्	९९
४८.	अदसुद्विद्विदुतुदिनुदः	१०२
४९.	बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यधशुधः	१०४
५०.	यभ्रभ्रलभ्रगभ्रनभ्रमो रभिः	१०७
५१.	त्विषतुषद्विषदुषपुष्यपिष्विष्	१०९
५२.	अनुदात्ता हलन्तेषु	१११
५३.	तृपट्पी तौ वारयितुं	११४
५४.	वसिः शपा लुका यौतिः	११६
५५.	विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो	११८
५६.	रञ्जिमस्जी अदिपदी	१२०
५७.	सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्याऽभ्ये	१२२
५८.	अजन्तोऽकारवान्वास्यात्	१२४
५९.	संज्ञायाः कार्यकालत्वाद्	१२८
६०.	चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ	१२९
६१.	वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो	१३१
६२.	चकास्तौ तूभयमिदम्	१३२
६३.	इति व्याख्याविकल्पस्य	१३३
६४.	गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः	१३६
६५.	अषितः क्षाम्यते क्षान्तिः	१३८
६६.	सत्तायां विद्यते ज्ञाने	१४०

६७.	धूनोति चम्पकवनानि	१४२
६८.	शैषिकान्मतुवर्थायात्	१४३
६९.	लोहितश्यामदुःखानि	१४५
७०.	धातोरर्थान्तरे वृत्ते:	१४६
७१.	इट दीर्घश्चिष्वदिट्	१४८
७२.	गौणे कर्मणि दुह्यादे:	१५०
७३.	पुरीमवस्कन्द लुनीहि	१५३
७४.	आत्मनाम गुरोर्नाम	१५४
७५.	अवदत्तं विदत्तं च	१५५
७६.	मुकुन्दस्यासितमिदमिदम्	१५७
७७.	संज्ञासु धातुरूपाणि	१५९
७८.	इत्थं लौकिकशब्दानाम्	१६०
७९.	भट्टोजिदीक्षितकृति:	१६०
८०.	सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्	१६१
८१.	द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य	१६५
८२.	परादिश्च परान्तश्च	१६५
८३.	इत्थं वैदिकशब्दानां	१६६
	परिशिष्टम्	१६८
	विशेषस्मरणीयपद्यानि	१६८-१८९
	अकारादि श्लोकानुक्रमणिका.....	१९०-१९६
	सन्दर्भसामग्रीसूची	१९७-१९८

कारिकासूची

(वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थानां कारिकाणां सङ्ग्रहः)

१. मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ॥
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥
२. खयां यमाः खयः ऽकऽपौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अधोषाश्च विवृण्वते ॥
३. कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥
४. द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥
५. ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥
६. वछौ वचछा वचशा वशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणाभिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥
७. गुणनाभावौत्वनुडिभः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयडित्यवधार्यताम् ॥
८. ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शासोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥
९. स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥
१०. प्रियाष्ट्रो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ॥

११. समस्यमाने द्वयेकत्ववाचिनी युष्मदष्मदी ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥
१२. सुजस्तेडस्सु परत आदेशाः स्यु सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥
१३. एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वामावपि प्रबाधन्ते पूर्वीवप्रतिषेधतः ॥
१४. द्वयेकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्वेकतार्थत्वान्न युवावौ त्वसौ न च ॥
१५. श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥
१६. सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दह्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥
१७. अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥
१८. गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥
१९. स्वम्सुप्सु नव षट् भादौषट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावयः ॥
२०. उह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि भवन्तीति मनीषिभिः ॥
२१. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

२२. वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥
२३. अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥
अतत्स्थं तत्रदृष्टं च तेन चेतत्तथायुतम् ॥
२४. आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणै सहः ॥
२५. सुकेशीसुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
सुस्तनीसुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशो स्थितत्वात् ॥
२६. दुह्याचपच्छण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥
२७. शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वी यः स मे श्रीहरिरगतिः ॥
२८. उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
२९. चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥
३०. सुपां सुपा तिडा नाम्ना धातुनाथ तिडां तिडाः ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥
३१. भवेद्वर्णागमाद्वंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥

३२. तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥
३३. गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।
यद्वा स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥
३४. अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥
३५. सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।
ग्रहणं मातदर्थेऽभूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥
३६. आकर्षात्पपदिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगाधिकारे ॥
३७. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।
सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥
३८. चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्लि इलस्य च ॥
३९. आहुस्त्रिगर्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
क्रोष्टुकिर्जालमानिशच ब्रह्मगुप्तेऽथ जालकिः ॥
४०. दलद्वये टाबभावः क्लीवे चाद्द्विवरहः स्वमोः ।
समासे सुरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् ॥
४१. श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूयमानोऽप्यगुणो विभूर्विजयतेतराम् ॥
४२. पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥

४३. सहितैकपदेनित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्य तु सा विवक्षामपेक्षते ॥
४४. उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥
४५. शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥
४६. ऊदृढन्तैर्यौतिरूष्णशीड्सुनुक्षुशिवडीड्स्रिभिः ।
वृड्वृब्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
४७. शक्लृपच्मुच्चरिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्जभृज्भस्जम्स्त्रियज्युजरूर्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्जसृजः ॥
४८. अदक्षदुखिद्धिदतुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शदसदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुघ् क्षुधिबुध्यती ॥
४९. बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यधश्शुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिप्ल्षपितृप्तपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
५०. लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभृगम्नम्यमो रमिः ।
क्रुशिर्दिशिदिशीदृशम्शृश्रिशृश्लिश्विशस्पृशः कृषिः ॥
५१. त्विषृतुषद्विषदुषपुष्यपिष्विष्विशिष्विलष्यतयो घसिः ।
वसतिर्दह्दिहिदुहो नह मिह रुह लिह वहिस्तथा ॥
५२. अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्वयधिकं शतम् ।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
५३. तृप्द्रुपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।
किं च- स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यशिलषः श्यना ॥

५४. वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
णिजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥
५५. विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥
५६. रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् (नुद्) क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥
५७. सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्याऽभ्ये दन्त्याऽजन्तसादयः ।
एकाचः षोपदेशाः षष्कस्विदस्वदस्वञ्जस्वप्स्मिडः ॥
५८. अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिद् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिद् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥
५९. संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिति माधवः ॥
६०. चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥
६१. वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥
६२. चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ॥
गेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥
६३. इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥
गेरगलोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥
६४. गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

६५. अषितः क्षाम्यते क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ।
६६. सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ॥
विदन्ते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥
६७. धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥
६८. शैषिकान्मनुबर्षीयाच्छैषिको मनुबर्षिकः ।
सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥
६९. लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्खानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥
७०. घातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥
७१. इट दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥
७२. गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्ष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्त्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥
७३. पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषां बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥
७४. आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

७५. अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥
७६. मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥
७७. संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥
७८. इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिहदर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथा शास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
७९. भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥
८०. सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरक तृयङां च ।
यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि सिध्यति बाहुलकेन ॥
८१. द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः ।
हलकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सप्रयुक्ते ॥
८२. परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥
८३. इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥

१. मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

अन्वयः

मया भट्टोजिदीक्षितेन, मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यते ।

शब्दार्थः

मुनित्रयम् = मुनीनां त्रयं मुनित्रयम्, पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलि-मुनित्रितयम्, नमस्कृत्य = नमस्कारं कृत्वा, तदुक्तीः = तेषाम् उक्तयस्तदुक्तयस्ताः, परिभाव्य = विचार्य, च = अपि, इयम् = बुद्धिस्था, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी = व्याकरणम् अधीयते तद्विदन्ति वेति वैयाकरणाः, तेषां सिद्धान्ताः वैयाकरणसिद्धान्ताः, तेषां कौमुदी = कौमुदीवाह्लादकारिणी प्रकाशिका, मया = भट्टोजिदीक्षितेन, विरच्यते = निर्मीयते ।

व्याख्या

मुनित्रयम् = मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः, तेषाम् = पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीनाम्, त्रयम् = मुनित्रयम् । नमस्कृत्य = करशिरः संयोगरूपं व्यापारं कृत्वा । तदुक्तीः परिभाव्य च, तेषां = मुनित्रयाणाम् उक्तयस्तदुक्तयस्तास्तदुक्तीः, सम्यगालोच्य चेत्यर्थः । इयं वाक्यावलिः (भावित्या अपि तस्या बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निर्देशो बोध्यः) । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी = व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः तेषां सिद्धान्ताः, एते शब्दाः साधवः इति निश्चितार्थाः तेषाम्, कौमुदी = चन्द्रिका अत्यन्तसादृश्यात् ताद्रूप्यव्यपदेशः । यथा चन्द्रिका तमो निरस्यति दिनकरकिरणसम्पर्कजनितं सन्तापमपगमयति, एवमियमपि अज्ञानात्मकं तमो निरस्यति । अतिविस्तृतभाष्यादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनितं चित्तसन्तापं शमयतीति चन्द्रिकासादृश्यं बोध्यम्, विरच्यते = क्रियते ।

मुनित्रयमित्यत्र नमः शब्दयोगे नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषड्योगाच्च २।३।१६॥ इति सूत्रेण चतुर्थ्या प्राप्तायाम् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी (परि. १०३) इति परिभाषया कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात् नमस्करोति देवान् इतिवद् द्वितीया एव भवतीति बोध्यम् ।

भावार्थः

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीन् प्रणम्य प्राचीनानां वैयाकरणानामुक्तीः सम्यगालोच्य वैयाकरणानां निर्णीतार्थानां प्रकाशिका ग्रन्थरूपा वाक्यावलिः मया (भट्टोजिदीक्षितेन) विरच्यते ।

विशेषार्थः

मुनिः = मन्यते जानातीति विग्रहे मनु अवबोधने (धा.पा. १५४२) इति धातोः मनेरुच्च (पञ्चपाद्युणादि सू. ५७२) इत्युणादि सूत्रेण इन्प्रत्यये उपधाया उकारे च मुनिरिति सिद्धयति ।

त्रयम् = त्रयोऽवयवाः अस्य इति विग्रहे त्रिशब्दात् संख्याया अवयवे तयप् ५।२।४२॥ इति सूत्रेण तयप्प्रत्यये द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५।२।४३॥ इति सूत्रेण तयप् इत्यस्य अयजादेशे अनुबन्धलोपे त्रि+अय+इति जाते, भसंज्ञायां यस्येति च ६।४।१४८॥ इति सूत्रेण इकारलोपे त्रय इति जाते, प्रातिपदकसंज्ञायाम् स्वादिकार्ये त्रयमिति रूपं सिद्धम् । मुनीनां त्रयं मुनित्रयं षष्ठीतत्पुरुषसमासः ।

नमस्कृत्य = नमस् इत्यव्ययशब्दपूर्वकात् डुकृब् करणे (धा.पा. १५४३) कृधातोः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१॥ इति क्त्वाप्रत्यये तस्य कुगतिप्रादयः २।२।१८॥ इति सूत्रेण समासे, समासेऽनन्पूर्वो क्तवोऽल्यप् ७।१।३७॥ इति सूत्रेण ल्यबादेशेऽनुबन्धलोपे नमस्+कृ+य इति जाते ह्रस्वस्यपितिकृति तुक् ६।१।७१॥ इति तुकागमे वर्णमेलने तस्मात्सौ विहिते अव्ययत्वात् सुपो लुकि नमस्कृत्य इति रूपं सिद्धम् ।

तदुक्तीः = तेषाम् उक्तयस्ताः, वच परिभाषणे (धा.पा. ११३५) वच्धातोः स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४॥ इति सूत्रेण क्तिन्प्रत्यये वच्+ति इति जाते वचिस्वपियजादीनां किति ६।१।१५॥ इति सूत्रेण सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८॥ इति सूत्रेण पूर्वरूपे उच्+ति इति जाते, चोः कुः ८।२।३०॥ इति सूत्रेण कुत्वे उक्ति इति जाते तस्मात् तस्योक्तिः, तेषाम् उक्तयस्ताः तदुक्तीः, इति ।

परिभाव्य = परिउपसर्गपूर्वकात् ण्यन्तभूधातोः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१॥ इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्यये तस्य ल्यपादेशे अनुबन्धलोपे परिभावि+य इति जाते णेरनिटि ६।४।५१॥ इति सूत्रेण णिलोपे वर्णसम्मेलने, स्वादिकार्ये परिभाव्य इति रूपं सिद्धम् ।

च = अपि,

वैयाकरण = व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य साधुत्वेन बोध्यन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या वि आङ् उपसर्गपूर्वकात् करणार्थकङ्कृक् करणे (धा.पा. १५४३) इत्यस्माद्धातोः करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७॥ इति सूत्रेण ल्युट्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे युवोरनाकौ ७।१।१॥ इति सूत्रेण अनादेशे, गुणे, रपरत्वे यणि च कृते व्याकरणशब्दो निष्पद्यते । व्याकरणमधीते विदन्ति वा इत्यर्थे व्याकरणशब्दात् तदधीते तद्वेद ४।२।५९॥ इति सूत्रेण अणि आदिबृद्धिं प्रबाध्य न युवाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ७।३।३॥ इति सूत्रेण ऐच् आगमे वैयाकरण इति रूपं सिद्धयति ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी = वैयाकरणानां सिद्धान्ता वैयाकरणसिद्धान्तास्तेषां कौमुदी वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इति ।

इयम् = स्त्रित्वबोधकाद् इदम् शब्दात् सौ, सुलोपे त्यदादीनामः ७।२।१०२॥ इति सूत्रेण प्राप्तमत्वं प्रबाध्य इदमो मः ७।२।१०८॥ इति सूत्रेण मकारे इदम् इति जाते, यः सौ ७।२।११०॥ इति सूत्रेण इदमो दकारस्य स्थाने यादेशे इयम् इति रूपं सिद्धम् ।

विरच्यते = वि उपसर्गपूर्वकात् रच प्रतियत्ने (धा.पा. १९३५) इति प्रतियत्नार्थक रच्धातोः स्वार्थे णिचि धातुसंज्ञायाम् कर्मणि लटि, तस्मात् त प्रत्यये, सार्वधातुके यक् ३।१।६७॥ इति सूत्रेण यकि, णेरनिटि ६।४।५१॥ इति सूत्रेण णिलोपे टेरेत्वे वर्णमेलने विरच्यते इति रूपं सिद्धम् ।

नेपाली शब्दार्थः

मया = म भट्टोजिदीक्षितद्वारा, मुनित्रयम् = पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलि यी तीन मुनिलाई, नमस्कृत्य = नमस्कार गरेर, तदुक्तीः = ती तीन मुनिका भनाइलाई, परिभाव्य च = सम्पूर्ण रूपमा विचार गरेर पनि, इयम् = यो, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी = वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी नामक ग्रन्थ, विरच्यते = रचना गरिन्छ ।

नेपाली भावार्थः

पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि यी तीन मुनिलाई सादर प्रणाम गर्दै प्राचीन वैयाकरणहरूका उक्तिलाई पनि सम्यक् रूपमा अध्ययन गरी मानसकल्पित यो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी नामक ग्रन्थ म भट्टोजिदीक्षितद्वारा रचना गरिन्छ ।

गूढार्थः

नमशब्दको योगमा नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषड्योगाच्च २।३।१६॥ भन्ने सूत्रले चतुर्थी विभक्ति भएर मुनित्रयाय यस्तो रूप हुनु पर्ने किन मुनित्रयम् भयो ? भन्ने जिज्ञासामा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्वलीयसी (परि. १०३) भन्ने परिभाषाका बलले द्वितीया विभक्ति भएर नमस्करोति देवान् सिद्ध भए जस्तै यहाँ पनि यही परिभाषाका बलले द्वितीया विभक्ति नै भएर मुनित्रयम् रूप सिद्ध भयो ।

२. खयां यमाः खयः =क=पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥

अन्वयः

खयः, खयाम् यमाः, =क=पौ विसर्गः शर एव च एते श्वासानुप्रदाना अघोषाः च विवृण्वते ।

शब्दार्थः

खयः = खयप्रत्याहारस्थवर्णाः, खयाम् = खयप्रत्याहारस्थवर्णानां यमाः = यमसंज्ञका वर्णाः, =क=पौ = जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः = विसर्जनीयः तथा, शर एव = शरप्रत्याहारस्थवर्णाः, च = अपि, एते वर्णाः श्वासानुप्रदानाः = श्वासाख्यबाह्यप्रयत्नवन्तः, अघोषाः = अघोषप्रयत्नवन्तः, तथा कण्ठं विवृण्वते = कण्ठं विस्तारयन्ति अतः कण्ठस्य विवरणाद् विवारप्रयत्नवन्तो भवन्ति ।

व्याख्या

यम्यन्ते मुखभवश्रुतियमनेन निर्वर्त्यन्ते इति यमा वर्णविशेषाः । यच्छ्रन्तीति यमाः । ते च प्रातिशाख्ये एव प्रसिद्धाः । नारदीयशिक्षायाञ्च ।^१ चत्वारश्च यमाः स्मृताः^२ इति कथनेन यमाः चत्वारो भवन्ति । तत्र वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्यस्थः पूर्वसदृशो वर्णो यमसंज्ञको भवति । तदुदाहरणानि च पलिक्कीः, चख्खनुः, अग्गिनः, घ्घन्तीत्येतानि ।^३ इत्यादौ क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र

१ अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वोन्त्यश्च परतो यदि ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् स वर्णः पूर्ववर्णयोः । नारदीयशिक्षा, श्लो. ८ ।

२ पाणिनीयशिक्षा, श्लो. ४ ।

३ भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पृ. १६ ।

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः । जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः, शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषान्तु संवारो नादो घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः भवन्ति । अन्ये महाप्राणाः भवन्तीत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थ

खयः = खय् प्रत्याहार, खयाम् = खय् प्रत्याहारका, यमाः = यमवर्णहरू, =क=पौ = जिह्वामूलीय र उपध्मानीय विसर्ग, विसर्गः = विसर्ग (:)को, शर एव च= शर प्रत्याहार श ष स यी वर्णहरूको पनि, एते = यिनीहरूको, श्वासानुप्रदाना = विवार, श्वास र, अघोषाश्च = अघोष प्रयत्न पनि, विवृण्वते = विस्तार गर्दछन् । अर्थात् खय् प्रत्याहार, खय् प्रत्याहारका यम, जिह्वामूलीय र उपध्मानीय, विसर्ग तथा शर प्रत्याहारको, विवार, श्वास र, अघोष प्रयत्न हुन्छ ।

नेपाली व्याख्या

वर्गहरूमा पहिलाका चार क्-ख्-ग्-घ्-वर्णदिखि कुनै पनि वर्गको पाँचौं इ-ञ्-ण्-न्-म्-वर्ण पर भएमा माभमा (पञ्चम वर्ण र पूर्वका वर्णको बिचमा) रहेका पूर्वसदृश वर्णलाई यम भनिन्छ । यो कुरा प्रातिशाख्यमा प्रसिद्ध छ । जस्तै पलिक्क्नी, चञ्छन्तु, अग्निन्, घघ्नन्ति यी उदाहरणहरूमा क ख ग घ देखि पञ्चम वर्ण नकार पर भएका क्रमशः पूर्ववर्णसदृश क्, ख्, ग्, र घ्लाई यम भनिन्छ । त्यसमा वर्णहरूको प्रथम र द्वितीयलाई खय प्रत्याहारका वर्ण भनिन्छ । तीनै द्वित्व भएका खय नै यम हुन् । खय्प्रत्याहारमा ख-फ-छ्-ठ-थ-च-ट-त-क-प-वर्णहरू पर्दछन् । यसरी खय् प्रत्याहारका यम, खय्प्रत्याहार, जिह्वामूलीय र उपध्मानीय, विसर्ग, तथा शर प्रत्याहारको, विवार, श्वास र, अघोष प्रयत्न हुन्छ ।

३. कण्ठमन्ये तु घोषाः स्यु संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

अन्वयः

कण्ठम् (कण्ठमुपरिगतम् अतः अन्ये), अन्ये तु संवृता नादभागिनः घोषाः स्यु, अयुग्मा वर्गयमगा यणश्च अल्पासवः स्मृताः ।

शब्दार्थः

(कण्ठम् = कण्ठमुपरिगतम् अतः अन्ये), अन्ये तु = उपरि वर्णितेभ्योऽन्यवर्णाः, तु = हि, संवृता नादभागिनः घोषाः स्युः = संवार-नाद-घोषप्रयत्नवन्तो भवन्ति, अयुग्माः = अयुग्मवर्णाः, प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः, वर्गयमगाः = अयुग्मवर्गगता यमवर्णाः, यणश्च = यणप्रत्याहारे स्थिताः (य-व-र-लाः), च = अपि, अल्पासवः = अल्पप्राणप्रयत्नवन्तः, स्मृताः = निगदिताः ।

व्याख्या

कण्ठमुपरिगतम् अतः अन्ये इति कण्ठमन्ये, उपरि वर्णितेभ्योऽन्यवर्णाः तु संवार-नाद-घोषप्रयत्नवन्तो भवन्ति, अयुग्मवर्णाः, प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः, अयुग्मवर्गगता यमवर्णाः, यणप्रत्याहारे स्थिताः (य-व-र-लवर्णाः अपि अल्पप्राणप्रयत्नवन्तः निगदिताः । अर्थात् कण्ठस्थानीयवर्णाः विवाराख्यबाह्यप्रयत्नवन्तो भवन्ति । अन्ये तु ये सन्ति तेषां संवारो नादो घोषो बाह्यप्रयत्नो भवति । अयुग्मवर्गगाः प्रथमतृतीयपञ्चमाः, प्रथमतृतीययमौ, यरलवाश्च अल्पप्राणप्रयत्नवन्तः, अन्ये महाप्राणप्रयत्नवन्तो भवन्तीति भावः । यद्यपि सवर्णसंज्ञायां बाह्यप्रयत्नानामुपयोगो न भवति तथापि स्थानेऽन्तरतमः इति वक्ष्यमाणसादृश्यविचारे तेषामुपयोग इति बोध्यम् ।

विशेषार्थः

बाह्यप्रयत्नः - वर्णोत्पत्त्यन्तरं मूर्ध्नि प्रतिघातान्निवृत्ते प्राणे जायन्त अतो बाह्या उच्यन्ते । सिद्धान्तकौमुद्यां बाह्यप्रयत्नस्य एकादशविधत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि बाह्यप्रयत्नस्वेकादशधा-विवारः, संवारः, श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

विवारः - वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य विकासाद् विवारः ।

संवारः - वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य संकोचात् संवारः ।

श्वासः - विवृत्ते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दा श्वासः ।

नादः - संवृते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो नादः ।

घोषः - घण्टानिहादवत् स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रतीयते, तदा

नादध्वनिसङ्घाताद् घोषः । वर्णोपादनवायौ नादमिश्रणेन जातः शब्दविशेषो घोषः । तत्र यदा स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते ।^४ घोषो घुष्यते इति ।^५

- अघोषः** - यदा श्वासोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसंयोगाद् अघोषः । न विद्यते घोषो यस्मिन् सः अघोषः । घोषध्वनिरहितो वर्णः ।
- अल्पप्राणः** - अल्पः प्राणो यस्योच्चारणे स अल्पप्राणो वर्णः । अथवा, अल्पः प्राणो यस्मिन् सः अल्पप्राणः प्रयत्नः । अल्पे वायावल्पप्राणः ।^६
- महाप्राणः** - महान् प्राणो यस्योच्चारणे स वर्णो महाप्राणः । महति वायौ महाप्राणो वा ।^७
- उदात्तः** - यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति । तमुदात्तमाचक्षते ।
- अनुदात्तः** - यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तमनुदात्तमाचक्षते ।
- स्वरितः** - उदात्तानुदात्तसंनिर्कर्षात् स्वरितमाचक्षते ।^८

वाह्यप्रयत्नतालिका

विवारः, श्वासः, अघोषः			संवारः, नादः, घोषः					
क्	ख्	श्	ग्	घ्	ङ्	य्	ह्	अ इ
च्	छ्	ष्	ज्	झ्	ञ्	र्		उ ऋ
ट्	ठ्	स्	ड्	ढ्	ण्	ल्		लृ ए
त्	थ्		द्	ध्	न्	व्		ओ ऐ
प्	फ्		ब्	भ्	म्			औ
अल्पप्राणः	महाप्राणः		अल्पप्राणः	महाप्राणः	अल्पप्राणः	महाप्राणः		उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः

नेपाली शब्दार्थ

- ४ आपिशलिशिक्षासूत्रम्, पृ. ६ ।
- ५ यास्कः, निरुक्तम्, ९।१।९।
- ६ आपिशलीयशिक्षासूत्रम्, पृ. ८ ।
- ७ आपिशलीयशिक्षासूत्रम्, पृ. ७ ।
- ८ भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पृ. ९ ।

कण्ठमन्ये तु = माथि वर्णन गरिएका बाहेक अन्य वर्णहरू त, संवृता नादभागिनः
घोषाः स्यु = संवार, नाद र घोष प्रयत्न भएका हुन्छन् । अयुग्माः = अयुग्मवर्णहरू
प्रथम, तृतीय र पञ्चम वर्गका वर्णहरू, वर्गयमाः = अयुग्मवर्गगत यमवर्ण, यणश्च
= यण् प्रत्याहारमा भएका य-व- र-ल-यी वर्णहरूको पनि, अल्पासवः = अल्पप्राण
प्रयत्न, स्मृता = जान्नु पर्दछ ।

नेपाली अर्थ

खय्प्रत्याहार, खय् प्रत्याहारका यम, जिह्वामूलीय र उपध्मानीय, विसर्ग, तथा
शर प्रत्याहारदेखि भिन्न (हश्प्रत्याहारका) वर्णहरूको विवार, श्वास र अघोष प्रयत्न
हुन्छ । अयुग्म अर्थात् वर्गका पहिलो तेस्रो र पाँचौं वर्गका वर्णहरू र यण् प्रत्याहारका
य, व, र, ल यी वर्णहरूको पनि अल्पप्राण प्रयत्न हुन्छ ।

विशेषार्थः

बाह्यप्रयत्न - बाह्य भनेको बाहिरी र प्रयत्न भनेको प्रयास वा यत्न
हो । वर्णको उत्पत्ति हुने क्रममा हावाले मूर्धास्थानमा आघात
गरेर उच्चारण हुने वर्णहरूलाई बाह्यप्रयत्न भएका वर्ण
भनिन्छ । सिद्धान्तकौमुदीमा एघार वटा बाह्य प्रयत्नको
प्रतिपादन गरिएको छ । ती हुन्— विवार, संवार, श्वास, नाद,
घोष, अघोष, अल्पप्राण, महाप्राण, उदात्त, अनुदात्त र स्वरित ।
यी एघार प्रयत्नहरूको सङ्क्षिप्त चिनारी यस प्रकार छ :

- विवार** - वायुले कण्ठस्थानमा आघात गरेर घाँटीको विकास हुँदा अर्थात्
घाँटीको नली ठूलो हुने अवस्थालाई विवार भनिन्छ । वर्णको
उच्चारण गर्ने बेलामा मुख खुलेको हुन्छ ।
- संवार** - वायुले कण्ठस्थानमा आघात गरेर घाँटी खुम्चिदा अर्थात्
घाँटीको नली सानो हुने अवस्थालाई संवार भनिन्छ ।
- श्वास** - घाँटी फुलेको अर्थात् घाँटीको नली ठूलो भएको अवस्थामा धेरै
हावा गएर उच्चरित हुने शब्द स्वास हो ।
- नाद** - घाँटी सुकेको अर्थात् घाँटीको नली खुम्चिएको अवस्थामा
उच्चरित हुने शब्द नाद हो ।

- घोष** - वर्ण उच्चारणका क्रममा नादध्वनि मिश्रित भएर उच्चरित हुन्छ भने त्यो घोष हो । स्वर चिन्टीमा आउने कम्पनको मात्रा धेरै हुनु ।
- अघोष** - वर्ण उच्चारणका क्रममा श्वास ध्वनिको संयोगबाट उच्चारण हुने ध्वनि अघोष हो । स्वर चिन्टीमा थोरै मात्रामा कम्पन हुने ।
- अल्पप्राण** - वर्ण उच्चारण गर्ने क्रममा सासको मात्रा कम भएर उच्चरित हुने । प्राणवायुको थोरै उपयोग हुने ।
- महाप्राण** - वर्ण उच्चारण गर्ने क्रममा सासको धेरै मात्रा बाहिरिएर उच्चरित हुने । प्राणवायुको धेरै उपयोग हुने । बढी सास बाहिरिने ।
- उदात्त** - तालु आदिस्थानको माथिल्लो भागबाट उत्पन्न हुने । जुन वर्णहरू उच्चारणका क्रममा तीव्र प्रयत्न हुन्छ त्यो उदात्त हो ।
- अनुदात्त** - तालु आदिस्थानको तल्लो भागबाट उत्पन्न हुने । जुन वर्णहरू उच्चारणका क्रममा मन्द प्रयत्न हुन्छ त्यो अनुदात्त हो ।
- स्वरित** - उदात्त र अनुदात्तको सन्निकर्ष नै स्वरित हो । तालु आदि स्थानका दुवै भागबाट उत्पन्न हुने स्वरित हुन्छ । जहाँ उदात्तत्व र अनुदात्तत्व दुवै वर्णधर्म समाहित भएका हुन्छन् ।

४. द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

अन्वयः

लस्यैव कस्यैव उभयोरपि द्वित्वं, न उभयो द्वित्वं, बुधैः तवल्कारादिषु रूपचतुष्टयं बोध्यम् ।

शब्दार्थः

लस्यैव = लवर्णस्य एव, कस्यैव = कवर्णस्य एव, उभयोरपि = लवर्णकवर्णयोरपि, द्वित्वम् = द्विवर्णयुक्तम्, न उभयो द्वित्वम् = उभयोः वर्णयोः द्वित्वाभावेऽपि, बुधैः = विद्वद्भिः, तवल्कारादिषु = तवल्कारादिशब्देषु, रूपचतुष्टयम् = चत्वाररूपाणि, बोध्यम् = ज्ञेयम् ।

व्याख्या

तवल्कारः = तव+लृकारः इति स्थिते आद्गुणः ६।१।८७॥ इति सूत्रेण अकार ऋकारयोः स्थाने गुणैकादेशेन अकारे गुणे, उरण् रपरः १।१।१५१॥ इति सूत्रेण रपरत्वे, तव्+अल्+कारः इति जाते, अत्र यणो मयो द्वे वाच्यः (वा. १६) इति वार्तिकेन यण इति पञ्चमी, मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वे, लकारस्य अनचि च ८।४।४७॥ इति सूत्रेण द्वित्वे, रूपचतुष्टयं भवति ।

तथाहि-

१. द्वित्वाभावे तवल्कारः, एकलकारकम्, एकककारकम् ।
२. लकारस्यैव द्वित्वे तवल्कारः, द्विलकारकम्, एकककारकम् ।
३. ककारस्यैव द्वित्वे तवल्कारः, एकलकारकम्, द्विककारकम् ।
४. लकारककारयोर्द्वित्वे तवल्कारः, द्विलकारकम्, द्विककारकम् । इति ।

नेपाली शब्दार्थः

लस्य = ल वर्णको, एव = मात्रै, कस्य = क वर्णको, एव = मात्रै, द्वित्वं = द्वित्व भएको अवस्थामा, उभयोः = ल र क यी दुवै वर्णको, द्वित्वं न = द्वित्व नभएको पक्षमा र, उभयोः = दुवै वर्णको द्वित्व भएको पक्षमा गरी तवल्कारादिषु = तवल्कारः लगायतका शब्दहरूमा, बुधैः = विद्वान्हरूले रूपचतुष्टयम् = चारप्रकारका रूपहरू हुन्छन् भनेर, बोध्यम् = जान्नु पर्छ ।

नेपाली व्याख्या

तव+लृकारः यस अवस्थामा आद्गुणः ६।१।८७॥ भन्ने सूत्रले गुण पाए पछि तवको अ र लृ कारका लृका स्थानमा अर् अल् गुणमा अल्कार भयो । उरणः रपरः १।१।१५१॥ सूत्रले रपरत्व भयो तवल्कारः भयो । वर्णसम्मेलन भयो तवल्कारः भयो । यहाँ यणो मयो द्वे वाच्ये भन्ने वार्तिकले यणः इति पञ्चमी मयः इति षष्ठी यस्तो पक्षमा ककारको द्वित्व भयो अनचि च सूत्रले लकारको द्वित्व भयो र निम्न चारवटा रूपहरू सिद्ध भए ।

१. लकार र ककारको द्वित्वको अभावमा = तवल्कारः ।
२. लकारको मात्र द्वित्व हुँदा = तवल्कारः ।
३. ककारको मात्र द्वित्व हुँदा = तवल्कारः ।
४. ल र क दुवैको द्वित्व हुँदा = तवल्कारः ।

५. ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

अन्वयः

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादा अभिविधौ च यः एतम् आतं डितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोः
अडित् ।

शब्दार्थः

यः आकार ईषदर्थे = अल्पार्थे, क्रियायोगे = क्रियाया योगे, मर्यादा =
मर्यादायाम्, अभिविधौ = अभिविध्यर्थे, च = अपि, वर्तते, एतम् = एतेष्वर्थेषु स्थितम्,
आतम् = आकारं, डितम् = डकारेत्संज्ञकं, विद्यात् = जानीयात् । वाक्यस्मरणयोः =
वाक्येषु स्मरणेषु चार्थेषु, अडित् = डित्भिन्नं ज्ञेयम् ।

व्याख्या

एकाजनाङ् इत्यनेन आङ्वर्जितः एकाज् निपातः प्रगृह्यसञ्ज्ञको विधीयते सति आ
एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत् इत्यादौ आङः सत्त्वात् प्रगृह्यसंज्ञानिषेध कुतो न भवतीति
शङ्का जायते । ईषदर्थे क्रियायोगे इत्यादि कारिकया अडितडितोराकारयोर्व्याख्यानेन
पूर्वोक्तदोषाऽनापत्तेः । तेन आ+उष्णम् इति ओष्णम्, ईषदुष्णमित्यर्थः । अत्र न प्रगृह्यसंज्ञा
किन्तु आदुगुणः ६।१।८७॥ इत्यनेन गुणः । आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत् इत्यादौ
अडित आकारस्य ग्रहणात् प्रगृह्यसंज्ञातवेनेष्टसिद्धिः । डित् आकारः प्रगृह्यो न भवति
अनाडिति पर्युदासादित्यर्थः । ननु प्रयोगदशायां डकारस्याश्रवणाविशेषात् डिदडिद्विवेकः
कथमित्यत आह वाक्येति । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे च अडित् । अन्यत्र ईषदाद्यर्थे
गम्ये डिदिति । विवेकः भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । तथा च भाष्यम् इति कारिका । एकः
अच् यस्येति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः । तथा सति प्रेदमित्यादावतिप्रसङ्गात् । इति
भाष्यस्याडिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य डित्त्वं त्वर्थसिद्धम् ।

नेपाली शब्दार्थ

जुन आकार ईषदर्थे = थोरै अर्थमा, क्रियायोगे = क्रियाको योगमा, मर्यादा
= मर्यादा अर्थमा, अभिविधौ = अभिविधि अर्थमा, च = पनि छ, एतम् = यस्तो,
आतम् = आकारलाई, डितम् = डकारको इत्संज्ञा भएको अर्थात् (डित्वाला) आकार
जान्नुपर्छ र वाक्यस्मरणयोः = वाक्यको प्रयोग र स्मरण अर्थमा रहेको आकारलाई
भने, अडित् = डित्भिन्न अर्थात् डित् नभएको आकार मान्नु पर्दछ ।

नेपाली व्याख्या

थोरै भन्ने अर्थमा, क्रियाको योगमा, मर्यादा अर्थमा र अभिविधि अर्थमा रहेका आकारलाई डिट्भएको आङ्गर्मी आकार मान्नु पर्दछ, तर वाक्यको प्रयोगमा र स्मरण अर्थमा रहेका आकारलाई भने अडिट् आकार मान्नु पर्दछ । मर्यादा र अभिविधि शब्दले उस्तै अर्थ बुझाउँछन् । मर्यादामा तोकिएको अवधि छोडेर अरुको ग्रहण हुन्छ भने अभिविधिमा सबैको ग्रहण हुन्छ ।

६. अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

अन्वयः

सन्+शम्भुः इत्यत्र अछौ अचछा अशाविति तुक्, छत्व, चलोपानां विकल्पनात् चतुष्टयं रूपाणाम् इह भवति ।

शब्दार्थः

अछौ = अकारे, छत्वे, विकल्पेन चलोपे च कृते सति सञ्छम्भुः, अचछा = अकारे तुकागमे श्चुत्वे छत्वे च कृते सञ्छम्भुः, अशौ = अकारे छत्वाभावे शत्वपक्षे च सञ्छम्भुः, चलोपे = चकारलोपपक्षे सञ्छम्भुः, इति = अनेन प्रकारेण इह = सन्+शम्भुः इत्यत्र तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् = तुक्-छत्व-चलोपस्य विकल्पद्वारा, चतुष्टयम् = चतुष्प्रकारकं रूपं सिद्धं भवति ।

व्याख्या

सन्+शम्भुः इति स्थिते शि तुक् ८।३।३१॥ इत्यनेन वैकल्पिके तुगागमे, अनुबन्धलोपे, सन्+त्+शम्भुः इति जाते शश्छोऽटि ४।८।६३॥ इत्यनेन शस्य छकारे, सन्+त्+छम्भुः इति जाते स्तोः श्चुना श्चु ८।४।४०॥ इत्यनेन श्चुत्वेन तकारस्य चकारे, सन्+च्+छम्भुः इति जाते पुनः स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४०॥ इत्यनेन श्चुत्वेन आन्तर्तम्यात् नकारस्य अकारे, सञ्+च्+छम्भुः इति जाते, अत्र झरो झरि सवर्णे ८।४।६५॥ इत्यनेन विकल्पेन चलोपे, सञ्छम्भुः इति जायते । चलोपाभावे सञ्छम्भुः, शकारस्य छत्वाभावे सञ्छम्भुः, तुगभावे सञ्छम्भुः इति चत्वारि रूपाणि भवन्तीत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थ

जछौ = जकार र छकार गरेमा सञ्छम्भुः, जचछा = जकार, तुकागम र छकार गरेमा सञ्छम्भुः, जशौ = जकार, छत्वको अभाव र शकार भएमा सञ्चशम्भुः, चलोपे = चकारको लोप गरेमा सञ्शम्भुः, इति = यस्ता, इह = यहाँ, रूपाणाम् = रूपहरूको, तुक्छत्वचलोपानाम् = तुकागम, छत्व र चकारलोपहरूका, विकल्पनात् = विकल्पका प्रक्रियाले, चतुष्टयम् = चार प्रकारका रूपहरू भए ।

नेपाली व्याख्या

सन्+शम्भुः यस्तो अवस्थामा शि तुक् ८।३।३१॥ भन्ने सूत्रले तुक् आगम भयो अनुबन्धलोप भयो सन्+त्+शम्भुः यस्तो भयो । शश्छोऽटि ४।८।६३॥ सूत्रले शकारको छकार भयो । सन्+त्+छम्भुः भयो । स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४०॥ सूत्रले श्चुत्व हुँदा तकारको चकार भयो । सन्+च्+छम्भुः भयो । पुनः स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४०॥ सूत्रले आन्तर्तम्यात् (स्थान-प्रयत्नको विवेकबाट) नकारको जकार भयो । सन्+च्+छम्भुः भयो । यस अवस्थामा झरो झरि सवर्णे ८।४।६५॥ भन्ने सूत्रले विकल्पले चकारको लोप भयो र सञ्छम्भुः रूप बन्यो । चलोप नभएका पक्षमा सञ्चछम्भुः भयो । शकारको छत्व अभावमा सञ्चशम्भुः भयो भने तुक् आगमको अभावमा सञ्शम्भुः रूप बन्दछ । यसरी सञ्छम्भुः, सञ्चछम्भुः, सञ्चशम्भुः र सञ्शम्भुः यी चारवटा रूपहरू सिद्ध हुन्छन् ।

७. गुणनाभावौत्वनुङ्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयडित्यवधार्यताम् ॥

अन्वयः

पुंसि गुणनाभावौत्वनुङ्भिः, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते इति अवधार्यताम् ।

शब्दार्थः

स्त्रियम् अतिक्रान्तः अतिस्त्रि इति उपसर्जनीभूते स्त्रीशब्दे पुंसि = पुँल्लिङ्गे, गुणनाभावौत्वनुङ्भिः = गुणः, नात्वम्, औत्वम्, नुङ्भिः, जस्विभक्तौ (जसि च ७।३।१० ९॥ इति विहितेन) गुणेन, टाविभक्तौ (आडो नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२०॥ इति विहितेन) नाभावेन, डे, डसि, डस् विभक्तौ (घेर्ङिति ७।३।१११॥ इति विहितेन) गुणेन, डिविभक्तौ

(अच्च घेः ७३।११९॥ इति विहितेन) औत्वभावेन, आम्विभक्तौ च (ह्रस्वनद्यापो नुट् ७१।५४॥ इति विहितेन) नुटा एवम् क्लीबे = नपुंसकलिङ्गे (इकोऽचि विभक्तौ ७१।७३॥ इति विहितेन) नुमा, च = अपि, परत्वात् = परस्थितत्वात्, स्त्रीशब्दस्य = स्त्रीवाचकपदस्य, इयङ् = इयङपेक्षया, बाध्यते = अवरुध्यते । अर्थात् आसु विभक्तिषु अतिस्त्रिशब्दस्य स्थाने इयङ् न भवति इति = इत्थम्, अवधार्यताम् = निश्चयताम् ।

अर्थः

स्त्रियम् अतिक्रान्तः अतिस्त्रि इति उपसर्जनीभूते स्त्रीशब्दे पुल्लिङ्गे, गुण-नात्व-औत्व-नुङ्भिः, जस्विभक्तौ गुणेन, टाविभक्तौ नाभावेन, डे, डसि, डस् विभक्तौ गुणेन, डि विभक्तौ औत्वभावेन, आम्विभक्तौ च नुटागमेन, एवम् नपुंसकलिङ्गे नुमागमेन च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते । अर्थात् आसु विभक्तिषु अतिस्त्रिशब्दस्य स्थाने इयङ् न भवतीत्यवधार्यताम् । अतः पुंसि गुणः, नात्वम्, औत्वम्, नुट्, क्लीबे नुम् च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते । एतेषां इयङापेक्षया परत्वादित्यर्थः ।

व्याख्या

स्त्रियमतिक्रान्त इत्यर्थे समासे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८॥ इति सूत्रेण ह्रस्वे, अतिस्त्रिशब्दो निष्पद्यते । अत्र दीर्घइयन्तत्वाभावाद् ईकाररूप-इयन्तत्वाभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति । नदीत्वमपि न ह्रस्वत्वाद् घिसंज्ञा तु भवत्येव । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अतिस्त्रि+जस् इति जाते अनुबन्धलोपे अतिस्त्रि+अस् इत्यत्र इयङादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य जसि च ७३।१०९॥ इति सूत्रेण गुणे अतिस्त्रयः इति रूपं सिद्धं भवति ।

अतिस्त्रियावित्यादौ स्त्रियाः इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भावः । जस्, टा, डे, डसि, डस्, आम्, डि इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ् नेत्येतत् श्लोकेन सङ्गृह्णाति । जसि चेति घेर्ङितीति च गुणः, आङो नाऽस्त्रियाम् इति नात्वम् । अच्च घेः इत्यौत्वम्, ह्रस्वनद्यापः इति नुट्, इकोऽचि विभक्तौ इति नुम्, एतेषामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थः । जसि च इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः । इति ।

नेपाली शब्दार्थः

पुंसि = पुल्लिङ्मा, गुण-नाभाव-औत्व-नुङ्भिः = गुणः, नात्वम्, औत्वम्, नुट् (जसि च, र घेर्ङिति, सूत्रले गर्ने गुणः, आङो नाऽस्त्रियाम् सूत्रले गर्ने नात्वम्, अच्च घेः सूत्रले गर्ने औत्वम्, ह्रस्वनद्यापो नुट् सूत्रले गर्ने नुट्, आगम) क्लीबे = नपुंसकलिङ्गमा, नुमा = इकोऽचि विभक्तौ सूत्रले गर्ने नुम्, च = पनि, परत्वात् =

पर रहेको हुनाले, स्त्रीशब्दस्य = स्त्रीवाचकपदको, इयङ् = इयङ्को अपेक्षा, बाध्यते = बाधित हुन्छ भन्ने, इति = यस्तो, अवधार्यताम् = जान्नु पर्दछ वा निश्चय गरिन्छ ।

नेपाली व्याख्या

स्त्रियम् अतिक्रान्तः यस विग्रहमा निष्पन्न भएको उपसर्जनीभूत स्त्रीशब्ददेखि पुँल्लिङ्गमा जस्विभक्तिमा (जसि च ७३।१०९॥) भन्ने सूत्रले विधान गरिएको गुणद्वारा, टाविभक्तिमा (आडो नाऽस्त्रियाम् ७३।१२०॥) सूत्रले विधान गरिएको नाभावद्वारा, डे, डसि, डस् विभक्तिमा (घेडिंति ७३।१११॥) सूत्रले विधान गरिएको गुणद्वारा, डिविभक्तिमा (अच्च घेः ७३।११९॥) सूत्रले विधान गरिएको औत्वद्वारा र आम्विभक्तिमा (ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४॥) सूत्रले विधान गरिएको नुट्द्वारा तथा नपुंसकलिङ्गमा (इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३॥) सूत्रले विधान गरिएको नुम्द्वारा पर भएकाले स्त्रीशब्दलाई मानेर (स्त्रियाः ६।४।७९॥) सूत्रले हुने इयङ् बाँधिन्छ भन्ने बुझ्नुपर्छ ।

८. ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयङादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुँस्युपसर्जने ॥

अन्वयः

(अस्य) उपसर्जने पुंसि (विद्यमाने) स्त्रियाः, ओसि, औकारे च नित्यम् इयङादेशः, अम् शसोस्तु विभाषया, अन्यत्र तु अचि इयङादेशो न स्यात् ।

शब्दार्थः

स्त्रियाः (अस्य) = स्त्रीशब्दस्य, उपसर्जने = उपसर्जनदशायाम्, पुंसि = पुल्लिङ्गे, ओसि = षष्ठ्याः सप्तम्याश्च द्विवचने ओस्विभक्तौ परतः, औकारे = प्रथमायाः द्वितीयायाश्च द्विवचने औ, औट् च परे, च = अपि, नित्यम् = नित्यरूपेण, इयङादेशः = इयङ् आदेशो भवति, अम्शसोस्तु = द्वितीयाया एकवचने अमि, बहुवचने शसि च, विभाषया = विकल्पेन इयङ् आदेशो भवति, अन्यत्र = तदतिरिक्तावस्थायाम्, तु = हि, अचि = अचूप्रत्याहारे परे, इयङादेशो = इयङ् आदेशः, न स्यात् = न भवेत् ।

व्याख्या

उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि य इयादेशः स्त्रियाः इति सूत्रविहितः स ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च, प्रथमाद्वितीयाद्विवचने च नित्यं स्यात्। अम्शसोस्तु विभाषया (वाऽम्शसोः ६।४।८०॥ इत्यनेन सूत्रेण विकल्पेन) स्यात्। उक्तंभ्यश्चतुर्थ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यादिति ज्ञेयम्।

नेपाली शब्दार्थः

उपसर्जने = उपसर्जन संज्ञा भएर रहेको अवस्थामा, पुंसि = पुल्लिङ्गमा, इयडादेशः = इयङ् आदेश, स्त्रियाः = स्त्रीलिङ्गको अधिकारमा, ओसि = षष्ठी विभक्तिको दुई वचन ओस् विभक्ति पर भएमा, औकारे = प्रथमा र द्वितीया विभक्तिको दुई वचन औ र औट् पर भएमा च = पनि, नित्यम् = नित्यरूपले, अम् शसोस्तु = द्वितीया विभक्तिको एकवचन अम् र बहुवचनको शश् विभक्तिमा त, विभाषया = विकल्पले, अन्यत्र = यी भन्दा भिन्न अवस्थामा, तु = त, अचि = अच् प्रत्याहार पर भएमा, इयडादेशो = इयङ् आदेशः, न स्यात् = हुँदैन।

नेपाली अर्थ

उपसर्जनीभूत स्त्रीशब्द पुंलिङ्गमा प्रयुक्त हुँदा अच् प्रत्याहार पर भएमा स्त्रियाः ६।४।७९॥ सूत्रले हुने इयङ् आदेश षष्ठी र सप्तमीको दुई वचन ओस् तथा प्रथमा र द्वितीया विभक्तिको दुई वचन औ र औट् पर भएमा नित्य हुन्छ, शस्विभक्तिमा विकल्पले हुन्छ भने शेष अजादि विभक्तिमा इयङ् आदेश हुँदैन।

९. स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ॥

अन्वयः

स्वसा तिस्रा चतस्रा ननान्दा दुहिता तथा याता माता एते सप्त स्वसादय उदाहृताः ।

शब्दार्थः

स्वसा (स्वसृ) = भगिनी, तिस्रा (तिसृ) = त्रय् स्त्री, चतस्रा (चतसृ) = चत्वार स्त्री, ननान्दा (ननान्दृ) = ननान्द, दुहिता (दुहितृ) = पुत्री, याता (यातृ) = यातृ, माता (मातृ) = माता, इति सप्तैते = एते सप्तसङ्ख्याकाः स्वसादयः = स्वसादिशब्दाः, उदाहृताः = कथिताः ।

व्याख्या

न षट्स्वस्रादिभ्यः ४।१।१०॥ इति सूत्रे षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिशब्देभ्यश्च डीप्तापौ न स्तः । अत्र स्वस्रादिशब्दाः कति चेति जिज्ञासायामुक्तं कारिकेयम्- स्वसा तिस्रश्चेति । स्वसृ तिसृ चतसृ ननान्दु दुहितृ यातृ मातृशब्दाः स्वस्रादिगणपठिता मन्यन्ते । तेभ्य ऋदन्तत्वप्रयुक्तो डीप्प्रत्ययो न भवतीति भावः । इति डीपो निषेधः । स्वसृशब्दात् सुः, ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ७।१।९४॥ इत्यनङ्, तृच्प्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृ-नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ६।४।११॥ इति सूत्रे स्वसृग्रहणाद् दीर्घो भवतीति विशेषः ।

तिसृचतसृ इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् डीबभावसिद्धेरिति कृन्मेजन्तः इति सूत्रे कैयटः ।

नेपाली शब्दार्थ

स्वसा (स्वसृ) = बहिनी, तिस्रा (तिसृ) = तीन स्त्री, चतस्रा (चतसृ) = चार स्त्री, ननान्दा (ननान्दु) = नन्द, पतिभगिनी, दुहिता (दुहितृ) = छोरी, याता (यातृ) = देवरानी/जेठानी, माता (मातृ) = आमा, इति एते = यी सप्त = सात जनालाई, स्वस्रादयः = स्वस्रादि शब्दमा, उदाहृताः = गणना गरिन्छ ।

नेपाली शब्दार्थ

स्वसृ, तिसृ, चतसृ, ननान्दु, दुहितृ, यातृ र मातृ यी सात शब्द स्वस्रादि शब्द हुन् ।

विशेष व्याख्या

न षट्स्वस्रादिभ्यः ४।१।१०॥ भन्ने सूत्रले षट् संज्ञक शब्द र स्वसृ आदि शब्ददेखि डीप् र टाप् प्रत्यय हुँदैनन् । षट् संज्ञक शब्द डति च १।१।२५॥ ले षट् संज्ञा गरिने कति शब्द र षणान्ताः षट् १।१।२४॥ सूत्रले षट्संज्ञा गरिने षष्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन् आदि षान्त र नान्त शब्दहरू हुन् । यी शब्दहरूमा ऋन्नेभ्यो डीप् ४।१।१५॥ भन्ने सूत्रले नान्तदेखि डीप् पाउँदछ, त्यसको पनि यही सूत्रले निषेध गर्दछ । अतः यी शब्दहरू स्त्रीलिङ्गमा पनि पुल्लिङ्गमा जस्तै देखिन्छन् । स्वसृ आदि शब्द भन्नाले कति शब्दहरूलाई ग्रहण गर्ने ? भन्ने जिज्ञासा समाधान गर्न यो कारिकाको महत्त्व रहेको छ । स्वस्रादि भन्नाले स्वसा, तिस्रा, चतस्रा, ननान्दा, दुहिता, याता र माता गरी यी सात शब्दहरूलाई ग्रहण गरिन्छ ।

१०. प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ।

अन्वयः

प्रियाष्टन् शब्दस्य सर्वाणि रूपाणि राजशब्दवद् भवन्ति । हलि परे तु हाहा शब्दवदपि भवन्ति ।

शब्दार्थः

प्रियाष्टन् शब्दस्य = प्रिया अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ निष्पन्नं प्रियाष्टन्शब्दस्य, सर्वाणि रूपाणि = सर्वाणि रूपाणि, राजन्शब्दवद् भवन्ति = राजन् इति शब्दवद् भवन्ति । हलि परे तु = हल्प्रत्याहारे परे तु, हाहा शब्दवदपि = हाहा शब्दवदपि, भवन्ति = सम्भवन्ति ।

व्याख्या

प्रिया अष्टौ यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासद्वारा निष्पन्ने प्रियाष्टन्शब्दे अष्टन्शब्दस्य गौणत्वेन जश्शसोरात्वं न भवति । अतः प्रियाष्टन्शब्दस्य रूपाणि अजादिविभक्तौ राजन्शब्दवद् भवन्ति चेद् हलादिविभक्तौ हाहाशब्दवद् भवन्ति ।

नेपाली शब्दार्थः

प्रियाष्टन् शब्दस्य = प्रिया अष्टौ यस्य इति यस्तो विग्रहवाट बहुव्रीहि समास भएर बनेको प्रियाष्टन् शब्दको, सर्वाणि रूपाणि = सम्पूर्ण रूपहरू, राजन्शब्दवद् भवन्ति = राजन् शब्दको जस्तै हुन्छन् । हलि परे तु = हल्प्रत्याहार भएको विभक्ति पर भएमा त, हाहा शब्दवदपि = हाहा शब्दको जस्तै रूपहरू पनि, भवन्ति = हुन्छन् ।

नेपाली व्याख्या

प्रिया अष्टौ यस्य यस विग्रहमा बहुव्रीहिसमासद्वारा निष्पन्न प्रियाष्टन् शब्दमा अष्टन् शब्द गौण एकाले जस् शस् विभक्ति पर हुँदा आत्व हुँदैन । प्रियाष्टन् शब्दका रूप अजादि विभक्तिमा राजन् शब्दका समान हुन्छन् भने हलादि विभक्तिमा हाहा शब्दका समान रूप हुन्छन् ।

प्रियाष्टन् शब्दको रूपावली तालिका

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	प्रियाष्टाः प्रियाष्टा	प्रियाष्टानौ	प्रियाष्टानः
द्वितीया	प्रियाष्टानम्	प्रियाष्टानौ	प्रियाष्टनः
तृतीया	प्रियाष्टना	प्रियष्टभ्यम्	प्रियष्टाभिः
चतुर्थी	प्रियष्टने	प्रियष्टभ्याम्	प्रियष्टभ्यम्
पञ्चमी	प्रियाष्टनः	प्रियाष्टाभ्याम् प्रियष्टभ्याम्	प्रियष्टाभ्यः प्रियष्टभ्यः
षष्ठी	प्रियष्टनः	प्रियाष्टनोः	प्रियाष्टनाम्
सप्तमी	प्रियाष्टिन प्रियाष्ट्रिनि	प्रियाष्टनोः	प्रियाष्टासु प्रियष्टसु

यहाँ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१॥ भन्ने सूत्रले आकार गरिएको अष्टन् शब्ददेखि जस् शश्का स्थानमा औश् हुन्छ । अष्टभ्यः यो पाठ पढिएकाले जस् र शश्का स्थानमा आत्व हुन्छ भन्ने कुराको ज्ञापन गर्दछ । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम्, अष्टनो दीर्घात् ६।१।७२॥ भन्ने सूत्रले दीर्घग्रहणको ज्ञापन गर्दछ ।

११. समस्यमाने द्वेचकत्ववाचिनी युष्मदस्मदौ ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥

अन्वयः

यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्वेचकत्ववाचिनी तदा समासार्थः अन्यसङ्ख्यः चेत् अपि युवावौ त्वमावपि स्तः ।

शब्दार्थः

यदि = यदा, समस्यमाने = समासे लौकिकविग्रहवाक्ये, युष्मदस्मदी = युष्मदस्मच्छब्दौ, द्वेचकत्ववाचिनी = द्वित्वस्य एकत्वस्य च वाचकौ स्तः, तदा = तस्मिन्काले, समासार्थः = समाससंज्ञकपदार्थः, अन्यसङ्ख्यः = युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वैकत्वसंख्यापेक्षया अन्यसङ्ख्यः, चेत् = भवेत्, अपि = च, युवावौ = द्वित्वे सति युवावौ, त्वमावपि = एकत्वे सति त्वमौ च, स्तः = भवतः ।

व्याख्या

यत्र समासे लौकिकविग्रहवाक्ये युष्मदस्मच्छब्दौ द्वित्वस्य एकत्वस्य च वाचकौ स्तः, तत्र सु, जस्, डे, डस्, इति चतस्रः विभक्तीः विहाय अन्यविभक्तौ सर्वत्रैव युवावौ स्याताम् । यत्र च समासे लौकिकविग्रहवाक्ये युष्मदस्मदौ एकत्वस्य वाचकौ स्तः, तत्र सर्वत्रैव त्वमौ स्याताम् । यत्र च युष्मदस्मदौ बहुत्वस्य वाचकौ स्तस्तत्र युवावौ त्वमौ चादेशौ न भवतः ।

विशेषव्याख्या

समस्यमाने इति प्रथमाद्विवचनान्तम् । यदि द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी समासकर्मीभूते स्याताम्, तदा यदि समासार्थः = समाससंज्ञकपदार्थः, समासपदजन्यो-पस्थितीयमुख्यविशेष्यताश्रयोऽर्थः । अन्यसंख्यः = युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वैकत्वसंख्यापेक्षया अन्यसंख्यश्चेदपि अपिना द्वित्वैकत्वविशिष्टोऽपि यदि समासार्थः स्यात्तदाऽपि समासघटकयुष्मदर्थे द्वित्वे सति युवावौ, एकत्वे सति त्वमौ च स्यातामेव समासाद् यस्यां कस्यांचिद्विभक्तौ सत्याम् । यथा त्वां मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति, युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहे अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थेद्वितीयया इति तत्पुरुषे युष्मदस्मदर्थयोरेकत्वद्वित्वयोः सत्त्वात् समासार्थे एकत्वस्य द्वित्वस्य च सत्त्वेऽपि त्वमौ युवावौ च स्त एव । जसि समासार्थे बहुत्वस्य सत्त्वे तु अतियूयम्, अतिवयम् इत्येवेत्यग्रिमकारिकया वक्ष्यते ।

एकवचने प्रत्यये परे त्वमौ द्विवचने प्रत्यये परे युवावौ इत्यर्थे तु त्वां मां वा अतिक्रान्त इत्यर्थकाति युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां प्रथमाया द्विवचने परे द्वितीयादीनां द्विवचनबहुवचनयोश्च त्वमौ न स्याताम्, इष्यते च तत्रापि त्वमादेशः । एवं युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यर्थकाति युष्मदत्यस्मच्छब्दाभ्यां द्वितीयाद्येकवचनबहुवचनयोः युवावौ न स्यातां द्विवचनपरत्वाभावादिष्यते च तत्रापि । अतो द्वयोश्चिद्विवचनम्, एकस्योक्तिरेकवचनमित्यर्थकं द्विवचनपदमेकवचनपदं च व्याख्यातम् ।

नेपाली शब्दार्थः

यदि = जब, समस्यमाने = समास गर्दाको अवस्थामा रहेको लौकिकविग्रह वाक्यमा, युष्मदस्मदी = युष्मद् र अस्मद् शब्दको, द्वेचकत्ववाचिनी = द्वित्वको वाचक र एकत्वको वाचक अर्थात् दोहोरिएको अवस्थालाई बुझाउँछन्, तदा = त्यस अवस्थामा, समासार्थः = समासको अर्थमा, अन्यसङ्ख्यः = युष्मद् र अस्मद् शब्दले दिने दोहोरिएको अर्थकाका सङ्ख्या वाचक अर्थमा, चेत् = भए, अपि = तापनि, युवावौ = द्वित्व हुँदा युव् र आव्, त्वमावपि = एकत्वे अवस्थामा त्वा र मा, स्तः = भवतः ।

नेपाली व्याख्या

यदि समास गर्दाको अवस्थामा लौकिकविग्रह वाक्यमा रहेका युष्मद् र अस्मद्शब्दले द्वित्वको र एकत्वको अवस्थालाई बुझाउँदछन् भने समस्तपदबाट बहुवचनको बोध भए तापनि समस्यमान युष्मद् र अस्मद्का स्थानमा युव, आव तथा त्व र म आदेश हुन्छन् ।

१२. सुजस्डेडस्सु परत आदेशाः स्यु सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥

अन्वयः

सु-जस्-डे-डस्-विभक्तिषु परतः सदैव ते आदेशाः स्युः, त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ।

शब्दार्थः

सु = प्रथमाया एकवचने सु विभक्तौ, जस् = प्रथमाया बहुवचने जस् विभक्तौ, डे = चतुर्थ्या एकवचने डे विभक्तौ, डस् = षष्ठ्या एकवचने डस् विभक्तौ, विभक्तिषु = एतेषु विभक्तिषु, परतः = परेषु, सदैव = सदा एव, युष्मद्-अष्मद्-शब्दस्य मपर्यन्तभागस्य स्थाने क्रमशः, त्वाहौ = त्व-अह-आदेशौ, यूयवयौ = यूय-वय-आदेशौ, तुभ्यमह्यौ = तुभ्य-मह्य-आदेशौ, तवममौ = तव-मम-आदेशौ, अपि = च, ते आदेशाः = एते आदेशाः, स्युः = भवन्तु ।

व्याख्या

युष्मदस्मदोद्वयर्थकत्वे युवावौ, एकार्थकत्वे त्वमौ भवत इति नियमस्य बाधस्थलमाह- सुजस्डेडस्सु परत इति । अत्र त्वाहौ इत्यादिपदेन सूत्रं लक्ष्यते । तथा च त्वाहौ सौ ७।२।९४॥ इति यूयवयौ जसि ७।२।९३॥ इति, तुभ्यमह्यौ डयि ७।२।९५॥ इति, तवममौ डयि ७।२।९६॥ इति च सूत्रैः सु-जस्-डे-डस्-सु परतो ये आदेशा विहितास्ते आदेशाः सदैव युष्मदस्मदर्थस्य एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च सु-जस्-डे-डस्सु परतः स्युरेव । अतः युष्मद्-अष्मद्-शब्दस्य मपर्यन्तभागस्य स्थाने क्रमशः, सु परे सति त्व-अह, जस् परे सति यूय-वय, डे परे सति तुभ्य-मह्य, डस् परे सति तव-मम-आदेशा भवन्ति ।

नेपाली शब्दार्थः

सु = प्रथमाको एकवचन सु विभक्ति, जस् = प्रथमाको बहुवचन जस् विभक्ति, डे = चतुर्थीको एकवचन डे विभक्ति, डस् = षष्ठीको एकवचन डस् विभक्ति, विभक्तिषु = यी विभक्तिहरूमा, परतः = पर भएमा, सदैव = सधैं नै, युष्मद्-अष्मद्-शब्दको मपर्यन्तभागका स्थानमा क्रमशः, त्वाहौ = त्व-अह, यूयवयौ = यूय-वय, तुभ्यमह्यौ = तुभ्य-मह्य, तवममौ = तव-मम, अपि = पनि, ते आदेशाः = यी आदेशहरू, स्युः = होऊन् ।

नेपाली व्याख्या

युष्मद् र अस्मद् शब्ददेखि सु, जस्, डे र डस् विभक्ति पर भएमा युष्मद्-अष्मद्-शब्दको मपर्यन्तभागका स्थानमा क्रमशः सु पर भएमा त्व-अह, जस् पर भएमा यूय-वय, डे पर भएमा तुभ्य-मह्य र डसि पर भएमा तव-मम आदेश हुन्छन् ।

१३. एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

अन्वयः

एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये स्वके त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ।

शब्दार्थः

एते = त्वाहादय आदेशाः, स्वके विषये = सु-जस्-डे-डस् विषये, युवावौ = युवावौ विषये च, परत्वाद् बाधन्ते = परस्थितत्वाद् बाधन्ते, विप्रतिषेधे परं कार्यम् इत्युक्तेः, त्वमावपि = त्व मा आदेशा अपि, प्रबाधन्ते = बाधन्ते, पूर्वविप्रतिषेधतः = विप्रतिषेधे पूर्वं बलीयः इति न्यायतः ।

व्याख्या

तेषु प्रत्ययेषु युवावौ त्वमौ च स्वनिमित्तसत्त्वेऽपि न भवतः । कुतः ? इत्यत आह- एते त्वाहादय आदेशाः स्वके विषये सु-जस्-डे-डस्सु युवावौ परत्वाद् बाधन्ते विप्रतिषेधे परं कार्यम् इत्युक्तेः । नन्वेवम् त्वाहादयपेक्षया त्वमावेकवचने ७।२।९७। इति विहिताभ्यां त्वमाभ्यां परत्वात् त्वाहादीनां बाधः स्यादत आह- पूर्वविप्रतिषेधतः इति ।

विप्रतिषेधे पूर्वम् इति विग्रहे सुपा इति समासः । विप्रतिषेधे पूर्व बलीयः इति न्यायात् । न चात्र मानाभावः, त्वमावेकवचने ७२।९७॥, त्वाहौ सौ ७२।९४॥, यूयवयौ जसि ७२।९३॥, तुभ्यमह्यौ डयि ७२।९५॥, तवममौ डसि ७२।९६॥, इत्येतदनुवर्तिष्यते इति पूत्ययोत्तरपदयोश्च इति सूत्रस्थभाष्यस्यैव मानत्वात् ।

अत्रायं भावः त्वमावेकवचने ७२।९७॥ इति सूत्रे त्वाहौ सौ, यूयवयौ जसि, तुभ्यमह्यौ डयि, तव ममौ डसि, इति सूत्रचतुष्टयमनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्—एकस्योक्तौ विद्यमानयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमौ स्तो विभक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ त्वाहौ, जसि यूयवयौ, डयि तुभ्यमह्यौ डयि तव ममौ स्त इत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थः

एते = त्वाहादय गरिएका आदेशाहरू, स्वके विषये = सु-जस्-डे-डस्का विषयमा, युवावौ = युष्मद् शब्द र अस्मद् शब्ददेखि, परत्वाद् = सु-जस्-डे-डस् विभक्तिहरू पर भए पनि बाधन्ते = आदेशहरू बाधिन्छन्, विप्रतिषेधे परं कार्यम् भनिएकाले, त्वमावपि = त्व मा आदेश पनि, प्रबाधन्ते = हुँदैनन्, पूर्वविप्रतिषेधतः = विप्रतिषेधे पूर्व बलीयः भन्ने न्यायपरिभाषाका कारणले ।

नेपाली व्याख्या

युष्मद् अस्मद् शब्ददेखि सु, जस्, डे र डस् विभक्ति पर भएमा युष्मद्-अष्मद्-शब्दको मपर्यन्तभागका स्थानमा क्रमशः सु पर भएमा त्व-अह, जस् पर भएमा यूय-वय, डे पर भएमा तुभ्य-मह्य र डसि पर भएमा तव-मम आदेश हुन्छन् भनेर गरिएका यी आदेशाहरू युष्मद् शब्द र अस्मद् शब्ददेखि पर सु-जस्-डे-डस् विभक्तिहरू भए पनि बाधिन्छन्, विप्रतिषेधे परं कार्यम् भनिएकाले, त्व र मा आदेश पनि विप्रतिषेधे पूर्व बलीयः भन्ने न्यायपरिभाषाका कारणले यी आदेशहरू हुँदैनन् ।

१४. द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

अन्वयः

यदा द्व्येकसंख्यः समासार्थः युष्मदस्मदी बह्वर्थे तयोः अद्व्येकतार्थत्वात् न युवावौ न त्वमौ च ।

शब्दार्थः

यदा = यस्मिन् काले, द्व्येकसंख्यः = द्वित्वैकत्वविशिष्टः, समासार्थः = समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदी बह्वर्थे = युष्मदशब्दस्य अस्मदशब्दस्य तु बह्वर्थके, तदा = तस्मिनवस्थायाम्, न युवावौ = युव् आव् आदेशौ न भवतः, न त्वमौ च = त्वमौ च न स्तः । तयोः युष्मदस्मदोः अद्व्येकतार्थत्वात् = द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात् ।

व्याख्या

एते आदेशाः प्राक् तत्तत्सूत्रैर्विहिता एव, पुनर्विधानं त्वमावेकवचने इति बाधकस्य बाधनार्थम् । तेनैतेषु त्वमौ भवतः किन्तु त एवादेशा इति पूर्वविप्रतिषेधत्वं फलतीति । यद्वा तत्रैव भाष्ये त्वमावेकवचने इत्यत्र शेषे इत्यनुवर्त्य शेषे सु-जस्-डे-डस्भिन्ने प्रत्यये त्वमौ स्तः इति व्याख्यानेन पूर्वविप्रतिषेधलाभः । एतावता यौगिकैकवचनद्विवचनशब्दग्रहणेनाव्याप्तिः परिहृता । अतिव्याप्तिदोषपरिहारमपि दर्शयति द्व्येकसंख्य इति, यदि एकवचन-द्विवचन-प्रत्यययोर्ग्रहणं स्यात्तदा यदा बहुत्वविशिष्टार्थवाचिनी युष्मदस्मदी स्याताम् समासार्थश्च द्व्येकसंख्यः समासादेकवचनप्रत्ययो द्विवचनप्रत्ययो द्विवचनप्रत्ययो वा तदा त्वमौ युवावौ च स्यातामित्यतिव्याप्तिः स्यात् । यौगिकस्य ग्रहणे तु तयोः युष्मदस्मदोरद्व्येकतार्थत्वात् बहुत्वविशिष्टार्थवाचकत्वात् युवावौ त्वमौ च न भवतः द्वित्वविशिष्टैकत्वविशिष्टार्थकत्वा-भावादित्यतिव्याप्तिः परिहृता भवति ।

विशेषार्थः

युष्मदशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां षष्ठीबहुवचने आमि, युष्मद्+आम् इति जाते, साम आकम् इत्यनेन आकमादेशे, युष्मद्+आकम् इति जाते, शेषे लोपः इत्यनेन टेः अद्भागस्य लोपे संयोगे च युष्माकम् इति सिद्धम् । अन्त्यदकारमात्रलोपपक्षे तु सवर्णदीर्घो विज्ञेयः ।

ननु युष्मद्+आम् इत्यत्र आमि सर्वनाम्नः सुट् इति अदन्तात् परस्यामः विधीयमानस्य सुटः प्रसक्तिरेव नास्ति, न च शेषे लोपः इत्यनेन अन्त्यदकारलोपे अदन्तात् परत्वम् आमः अस्तीति वाच्यम् । आकमादेशात् प्राक् अनादेशतया योऽचि इति सूत्रस्य प्राप्त्या शेषे लोपः इत्यस्याप्राप्तेः । तथा च ससुट्कनिर्देशो व्यर्थः सूत्रासङ्गतिश्चेति चेन्न । आकमि कृते शेषे लोपः इति लोपे सति प्राप्तस्य सुटो निवृत्यर्थं ससुट्कनिर्देशस्यावश्यकत्वात् ।

अयं भावः, युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचने इति द्वयोरेकवचनद्विवचनयोरर्थपरत्वं प्रत्ययपरत्वं वेति चेदुच्यते तयोरर्थपरत्वमेव । तथा च यत्र समासे लौकिकविग्रहवाक्ये युष्मदस्मच्छब्दौ द्वित्वस्य वाचकौ स्तः, तत्र सु, जस्, डे, डस्, इति चतस्रः विभक्तौ विहाय अन्यविभक्तौ सर्वत्रैव युवावौ स्याताम् । यत्र च समासे लौकिकविग्रहवाक्ये युष्मदस्मदौ एकत्वस्य वाचकौ स्तः, तत्र सर्वत्रैव त्वमौ स्याताम् । यत्र च युष्मदस्मदौ बहुत्वस्य वाचकौ स्तस्तत्र युवावौ त्वमौ चादेशौ न भवतः ।

इत्थञ्च त्वां मां वातिक्रान्तः इति विग्रहे सर्वत्र त्वमौ भविष्यतः । रूपञ्चातित्वम् अत्यहम् इत्यादि । यत्र च युवामावां वातिक्रान्तः इति विग्रहो भविष्यति, तत्र सर्वत्र युवावौ आदेशौ भविष्यतः । रूपञ्च अतियुष्मान्, अत्यस्मान् इत्यादि । सु, जस्, डे, डस्सु प्राग्वद्रूपं भविष्यति । इदञ्च औ, अम्, औट्सु । इति ।

युष्मद्-अस्मद् शब्दस्य रूपाणि-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	त्वाम् त्वा	युवाम् वाम्	युष्मान् वः	माम् मा	आवाम् नौ	अस्मान् नः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम् ते	युवाभ्याम् वाम्	युष्मभ्यम् वः	मह्यम् मे	आवाभ्याम् नौ	अस्मभ्यम् नः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	त्व ते	युवयोः वाम्	युष्माकम् वः	मम मे	आवयोः नौ	अस्माकम् नः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु	मयि	आवयोः	अस्मासु

नेपाली शब्दार्थः

यदा = जुन समयमा, द्व्येकसंख्यः = द्वित्व र एकत्वविशिष्ट भएको, समासार्थः = समासको मुख्यविशेष्य भएर रहेको, युष्मदस्मदी बह्वर्थे = युष्मद् शब्द र अस्मद् शब्द धेरै भन्ने अर्थमा रहन्छ, तदा = त्यस अवस्थामा, न युवावौ = युव् आव् आदेश हुँदैनन्, न त्वमौ च = त्व र मा आदेश पनि हुँदैनन्, तयोः = युष्मद् र अस्मद् शब्दको अद्व्येकतार्थत्वात् = द्वित्व र एकत्व विशिष्ट अर्थको अभाव भएको हुनाले ।

नेपाली व्याख्या

जुन समयमा द्वित्व र एकत्वविशिष्ट भएको, समासको मुख्यविशेष्य भएर रहेको, युष्मद् शब्द र अस्मद् शब्द धेरै भन्ने अर्थमा रहन्छ, त्यस अवस्थामा, युव् आव् आदेश र त्व मा आदेश पनि हुँदैनन्, किनभने युष्मद् र अस्मद् शब्दको द्वित्व र एकत्व विशिष्ट अर्थको अभाव भएको हुनाले ।

१५. श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

१६. सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥

अन्वयः

इह श्रीशः त्वा मा अपि अवतु, स हरिः ते मे अपि शर्म दत्तात् । स हरिः ते मे अपि स्वामी । विभुः सर्वव्यापकः वाम् नौ अपि पातु । ईशः वां नौ सुखं ददातु । हरिः वाम् नौ अपि पतिः । हरिः वः नः अपि सेव्यः । सः वः नः अव्यात् । वः नः शिवं दद्यात् । अत्र सः वः नः सेव्यः ।

शब्दार्थः

इह = अस्मिन् संसारे, श्रीशः = विष्णुः, त्वा = त्वाम्, मा = माम्, अपि = च, अवतु = पातु, स हरिः = पूर्वोक्तः विष्णुः, ते = तुभ्यम्, मे = मत्स्यम्, अपि = च, शर्म = सुखम्, दत्तात् = यच्छतु, स हरिः = पूर्वोक्त विष्णुः, ते = तव, मे = मम, अपि = च, स्वामी = प्रभुः, अस्तीति शेषः । सः विष्णुः = व्यापकः विष्णुः, वाम् = युवाम्, नौ = आवाम्, पातु = रक्षतु, सः ईशः = प्रभुः, वाम् = युवाभ्याम्, नौ = आवाभ्याम्, सुखं = कल्याणं, ददातु = यच्छतु । हरिः = नारायणः, वाम् = युवयोः, नौ = आवयोः, पतिः = प्रभुः अस्तीति शेषः । सः = हरिः, वः = युष्मान्, नः = अस्मान्, अव्यात् = रक्षेत्, सः = हरिः, वः = युष्मभ्यम्, नः = अस्मभ्यम्, शिवं = कल्याणं दद्यात् । अत्र = अस्मिन्संसारे, सः = हरिः, वः = युष्माकम्, नः = अस्माकम्, सेव्यः = आराध्यः अस्ति ।

व्याख्या

श्रियाः ईशः पतिः विष्णुः त्वा मा अपि पातु । स श्रीशः ते मेऽपि शर्म सुखं दत्ताद् । स्वामी ते मेऽपि स हरिः । विभुः सर्वव्यापकः वां नौ अपि पान्तु । सुखं वां नौ

ददात्वीशः । पतिर्वामपि नौ हरिः । सः हरिः वः नः अपि सेव्यः । सः वः नः अव्यात् ।
वः नः शिवं दद्यात् । अत्र सः वः नः सेव्यः । इति ।

नेपाली अर्थ

इह श्रीशः त्वा मा अपि अवतु = यहाँ लक्ष्मीका पति विष्णु भगवान्‌ले
तिमीलाई र मलाई पनि रक्षा गरून् ।

स ते मे अपि शर्म दत्तात् = ती विष्णु भगवान्‌ले तिमीलाई र मलाई पनि
कल्याण दिऊन् ।

स (हरिः) ते मे अपि स्वामी = ती विष्णु तिम्रा र मेरा पनि स्वामी हुन् ।

विभुः वां नौ अपि पातु = व्यापक विष्णुले तिमी दुई र हामी दुईलाई रक्षा
गरून् ।

ईशः वां नौ सुखं ददातु = ईश्वर विष्णुले तिमी दुई र हामी दुईलाई सुख
दिऊन् ।

हरिः वां नौ अपि पतिः = विष्णु तिमी दुईका र हामी दुईका मालिक हुन् ।

सः वः नः अव्यात् = ती विष्णुले तिमीहरू र हामीहरूलाई रक्षा गरून् ।

वः नः शिवं दद्यात् = तिमीहरूलाई र हामीहरूलाई कल्याण दिऊन् ।

अत्र सः वः नः सेव्य = यहाँ ती विष्णु तिमीहरूका र हामीहरूका सेव्य छन् ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह-

श्रीशः त्वाम् अवतु माम् अपीह यहाँ त्वाम् माम् यी दुई पद श्रीशः एवं अवतु
यी दुई पददेखि पर रहेका छन् । पाउको आदिमा पनि छैनन् त्यसैले द्वितीया विभक्तिको
एकवचनबाट विशिष्ट छन् र युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२०
सूत्रले वाम् र नौ आदेश पायो त्यसलाई बाँधेर त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३॥ सूत्रले
पाठका आदिमा नरहेका त्वाम्का स्थानमा त्वा र माम्का स्थानमा मा आदेश भयो
सन्धि भयो र श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह यस्तो पङ्क्ति बन्यो ।

दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः -

दत्तात् तुभ्यम् मत्स्यम् अपि शर्म सः यहाँ युष्मदस्मदोः
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२० सूत्रले तुभ्यम् मत्स्यम् यी दुई पद, दत्तात् र
तुभ्यम् यी पददेखि पर रहेको र पाउका आदिमा पनि नहुनाले र चतुर्थी विभक्तिको

एकवचनान्त तुभ्यम् मत्स्यम्का स्थानमा वाम् नौ आदेश पाएकामा ते मयावेकवचनस्य
 ८।१।२२ सूत्रले पाठका आदिमा नरहेका तुभ्यम्का स्थानमा ते आदेश र मत्स्यम्का
 स्थानमा मे आदेश भयो सन्धि भयो र दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः यस्तो रूप बन्यो ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः -

स्वामी तव मम अपि स हरिः यहाँ पददेखि पर रहेको पाउको आदिमा नभएको
 षष्ठी विभक्तिको एकवचनान्त युष्मद् शब्द र अस्मद् शब्दका तव र ममका स्थानमा
 युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२० सूत्रले क्रमशः वाम् र नौ आदेश
 पाएकोमा ते मयावेकवचनस्य ८।१।२२ सूत्रले पाठका आदिमा नरहेका क्रमशः ते मे
 आदेश भयो । सन्धि भयो स्वामी ते मेऽपि स हरिः यस्तो सिद्ध भयो ।

पातु वामपि नौ विभुः -

पातु युवामपि आवां विभुः यहाँ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ
 ८।१।२० सूत्रले पातु र अपि पददेखि पर रहेका पाउका आदिमा नरहेको द्वितीया
 विभक्ति विशिष्ट युष्मद् शब्दको युवाम् र अस्मद् शब्दको आवाम्का स्थानमा वाम् र
 नौ आदेश भयो पातु वामपि नौ विभुः सिद्ध भयो ।

सुखं वान्नौ ददात्वीशः -

सुखं युवाभ्यां आवाभ्यां ददात्वीशः यहाँ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया-
 स्थयोर्वान्नावौ ८।१।२० सूत्रले पददेखि पर रहेका पाउका आदिमा नरहेका
 चतुर्थीविभक्तिविशिष्ट युष्मद् अस्मद् शब्द युवाभ्याम् र आवाभ्याम्का स्थानमा क्रमशः
 वाम् र नौ आदेश भयो र सन्धि भयो । सुखं वान्नौ ददात्वीशः सिद्ध भयो ।

पतिर्वामपि नौ हरिः -

पतिर् युवयोः, अवायोः, अपि स हरिः यस्तो स्थितिमा युष्मदस्मदोः
 षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२० सूत्रले पददेखि पर रहेका र पाउको आदिमा
 नरहेका युष्मद् अस्मद् शब्दका षष्ठीविभक्तिविशिष्ट युवयोः र आवयोः यी दुईका
 स्थानमा क्रमशः वाम् र नौ आदेश भयो र सन्धि भयो । पतिर्वामपि नौ हरिः यस्तो
 रूप सिद्ध भयो ।

सोऽव्याद् वोनः -

सस् अव्यात् युष्मान् अस्मान् यस्तो स्थितिमा युष्मदस्मदोः
 षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२० सूत्रले पददेखि पर रहेका र पाउको आदिमा

नरहेका युष्मद् अस्मद् शब्दका द्वितीयाविभक्तिविशिष्ट युष्मान् अस्मान्का स्थानमा वाम् नौ आदेश पाएकोमा त्यसलाई बाँधेर बहुवचनस्य वस्नसौ ८१।२१॥ सूत्रले पाउका आदिमा नरहेका क्रमशः वस् र नस् आदेश भयो । सन्धि कार्य भएर सोऽव्याद् वोनः सिद्ध भयो ।

शिवं वो नो दद्यात् -

तेस्रो पाउको उत्तरार्ध र चतुर्थ चरणको आद्यभागमा रहेका दद्यात् यो क्रियापद सहित शिवम् युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् दद्यात् यस्तो स्थितिमा युष्मद् अस्मद् शब्दका चतुर्थीविभक्तिविशिष्ट युष्मभ्यम् र अस्मभ्यम् यी दुई शब्द पददेखि पर रहेका र पाउका आदिमा नरहेका हुनाले युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८१।२० सूत्रले पाएको वाम् र नौ आदेशलाई बाँधेर बहुवचनस्य वस्नसौ ८१।२१॥ सूत्रले पाउका आदिमा नरहेका क्रमशः वस् र नस् आदेश भयो । सन्धिकार्य भयो र शिवं वो नो दद्यात् सिद्ध भयो ।

सेव्योऽत्र वः स नः -

चतुर्थ चरणका अन्तमा सेव्योऽत्र युष्माकम् सस् अस्माकम् यस्तो स्थितिमा पददेखि पर रहेका पाउका आदिमा नरहेका युष्मद् अस्मद् शब्दका षष्ठिविभक्तिविशिष्ट युष्माकम् अस्माकम्का स्थानमा युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८१।२० सूत्रले पाएको वाम् नौ आदेशलाई बाँधेर बहुवचनस्य वस्नसौ ८१।२१॥ सूत्रले क्रमशः वस् र नस् आदेश भयो । सन्धिकार्य भयो र सेव्योऽत्र वः स नः सिद्ध भयो ।

१७. अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

अन्वयः

केचिद् अदसः अद्रेः पृथक् मुत्वम् इच्छन्ति, केचित् लत्ववत् अन्त्यसदेशस्य इच्छन्ति, न इति एके, हि असेः दृश्यते ।

शब्दार्थः

केचित् = केचन, अदसोऽद्रेः = अदसोऽद्रेः अत्र, अदसः अद्रि आदेशे सति, पृथङ्मुत्वम् = पृथक् मकारादेशः, उत्त्वञ्च अर्थात् अदद्रिशब्दस्य दकरयोः स्थाने मकारादेशौ, तदुत्तरयोः स्थाने उत्त्वमिति, इच्छन्ति = स्वीकुर्वन्ति, केचित् = अन्ये,

लत्ववत् = लत्व सदृशम्, अन्त्यसदेशस्य = अन्त्यसमीपवर्तिन सकारस्य, न इति एके = न भवतीति अन्ये एके, एकमते, हि = ध्रुवम्, असेः = अस इत्यत्र दृश्यते = प्राप्यते इति वदन्ति ।

केचन लत्ववत् = येन प्रकारेण चरीकृष्यते इत्यत्र कृपो रो लः ८।२।१८॥ इति सूत्रेण धातोः रेफस्य स्थाने तथा अभ्यासस्य 'री' इत्यस्य च स्थाने उभयत्र लत्वं भूत्वा चलीकृष्यते इति रूपं भवति तथैव अदस्शब्दस्य दकारस्य स्थाने मकारः, अकारस्य स्थाने उकारः, तथा आदेशभूतस्य अद्रेः दकारस्य मकारस्तथा तदुत्तर रेफस्य स्थाने च उत्वं भूत्वा, अदस्+अञ्चु+अच्, विष्णुदेवयोश्च० ६।३।९२॥ इति सूत्रेण टेः (अस्) इत्यस्य स्थाने अद्रि आदेशो (अद् अद्रि अच्) यणि अद्रचच् अत्र (अ दद्द्यच्) दकारस्य मत्वे अकारस्य उत्वे (अमुद्द्यच्) दकारस्य मत्वे रेफस्य उत्वे (अमुमुयच्) नुम् कुत्वे अमुमुयङ् । अमुमुयङ् इति रूपं स्वीकुर्वन्ति । केचन अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य इति परिभाषामाश्रित्य आदेशभूतस्य अद्रेः दकारस्य स्थाने मकारस्तथा तदुत्तर रेफस्य स्थाने एव उत्वं स्वीकृत्य अदमुयङ् इति रूपं स्वीकुर्वन्ति । न इति एके = केचन असेः इत्यत्र नास्ति सिः यस्य स असिः, तस्य असेः इति समासम् अस्वीकृत्य अः सेः यस्य स असिः, तस्य असेः इति विग्रहं कृत्वा यत्र त्यदानीनामः ७।२।१०२॥ इति सूत्रेण अदस्शब्दस्य सकारस्य स्थाने अत्वं भवति तत्रैव मुत्वं भवति अत्र च अत्वाभावात् मुत्वं न भवति इति स्वीकृत्य अदद्रचच् इति रूपं स्वीकुर्वन्ति ।

व्याख्या

अदस् उपपदात् अञ्चधातोः क्विन् प्रत्यये सर्वापहारिलोपे उपपदसमासे च, सुब्लुकि नलोपे, अदसः टेः अद्रि आदेशो अदसोऽसेर्दादुदो मः ८।२।८०॥ इति सूत्रेण मुत्वे अमुमुइ अच् इत्यत्र यणि यमुमुयच् इत्यस्मात् सौ, तस्यलोपे, नुमि संयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वेन ङ्कारे अमुमुयङ् इति रूपम् । शसादौ अचि अल्लोपे दीर्घे च कृते त्रिपादीत्वेन यणं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वाद् यणाभावे अमुमुईचः इत्यादिरूपाणि भवन्ति । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् इति रूपम् । अःसेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः तस्य असेः इति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र इति पक्षे अदद्रङ् इति रूपं भवति ।

अदसः अद्रि आदेशो सति उत्त्वमत्वविषये पक्षत्रयं विद्यते । अदसः अद्रि आदेशो अदद्रिशब्दस्य दकारयोः स्थाने मकारादेशौ तदुत्तरयोः स्थाने उत्त्वमिति प्रथमपक्षः । तेषां मते अमुमुयङ् इति रूपम् । अन्त्यस्य आदेशाप्राप्ते अन्त्यसमीपवर्तिन एवादेशो भवतीति द्वितीयपक्षः । अत्र पक्षे द्वितीयदकारस्य मत्वे ततः परस्य रेफस्य उत्वे अदमुयङ् इति

रूपम् । सकारस्य स्थाने यत्र अकारादेशः तस्मिन् अदसशब्दे एव उत्त्वम् मकारादेशश्च नान्यत्रेति तृतीयपक्षः । तेनात्र त्यदाद्यत्वाभावान्न मुत्वम् । अतः अदद्यङ् इति रूपम् सिद्धम् ।

विशेषव्याख्या

अदसोऽसेर्दादु दो मः ८।२।८० इति सूत्रे अदसः असेः दात् उ दः मः इति च्छेदः । अदस इत्यावयवषष्ठ्यन्तम् । असेरिति तद्विशेषणम् । न विद्यते सिः यस्य सः असिः, तस्येति विग्रहः । इकार उच्चारणार्थः । दादिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्-ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्व उकारः, ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्वसादृश्यादुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्यात् द्विमात्र उकार इत्यर्थः । अमुमुयडिति । अदद्रयृच् स् इति स्थिते उगिदचाम् इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे, नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुः इति कुत्वे अदद्रयृङ् इति स्थिते प्रथमदकारस्य मत्वे तदुत्तरस्याकारस्य उत्वे द्वितीयदकारस्य मत्वे तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते अमुमुयडिति रूपं सिद्धं भवति ।

मतान्तरमाह अलोऽन्त्यस्यपरिभाषया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अदस इति नावयवषष्ठी, किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च अलोऽन्त्यस्य इत्युपतिष्ठते । असान्तस्य अदसः अन्त्यस्य दात्परस्य उत्वं दस्य च म इति फलितम् । अदसश्चान्त्यवर्णः । सकारो दात्परो न भवति अद्रयादेशे कृते तु इकारः अन्तः, सोपि दात्परो न भवति । ततश्च अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशबाधे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव दात्परस्य उत्त्वम्, दस्य च मः, न तु ततः प्राचीनयोरपि दकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति णो नः इति धात्वादर्णकारस्य विहितं नत्वं नेता इत्यत्रैव स्यात् नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत् ? मैवम् । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोयुगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति श्यङः सम्प्रसारणम् इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितम् । यद्यपि श्यङः सम्प्रसारणम् इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य इति परिभाषा पठिता तथापि सैवान्तरार्थतः सङ्गृहीता । अन्त्यस्य विकार आदेशः अन्त्यविकारः । अन्त्यविकारस्याभावे अनन्त्यविकारे अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ् तत्पुरुषो विकल्प्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुषः, अव्ययीभावपक्षे तु तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् इत्यम्भावाभावः अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे रतीति यावत् ।

अदम्युडिति । अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न मुत्वमिति विशेषः । मतान्तरमाहः अः सेः सकारस्येति । सेरित्यस्य विविरणं सकारस्येति । असेरिति नायं नञ्त्तत्पुरुषः, किन्तु अः सेः यस्य सः असिः तस्य असेरिति विग्रहः, सेरिति स्थानषष्ठी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानिकाकारवत् इत्यर्थः । अदशशब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानिकाकारवत्त्वम्, अतः त्यदाद्यत्ववत् एवादसशब्दस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम् । अतः अद्रयादेशे सति सकारस्थानिकाकारवत्त्वाभावान्न मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पक्षत्रयमपि भाष्यसंमतमित्याह उक्तं चेति ।

अदसः टेः, अद्रेर्विधौ सति अदद्रयच् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथङ्मुत्वं तदुत्तरयोः अवर्णरिफयोरुत्वं च युगपदेव । लत्ववत् । तलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफऋकारयोर्यथा कृपो र लः इति लत्वम् । तथा केचिदिच्छन्ति । अन्यसदेशस्यैव केचिद् लत्वमिच्छन्ति । अद्रयादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिदिच्छन्ति । हि यतः असेः सकारस्थानिकाकारवत् एव मुत्वं दृश्यते । अः सेः यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना ।

नेपाली शब्दार्थ

केचित् = कसैले, अदसोऽद्रेः = अदसोऽद्रेः यहाँ, पृथङ्मुत्त्वम् = अलगगै उत्त हुन्छ भनेर, इच्छन्ति = चाहन्छन् । केचित् = कसैले, लत्ववत् = लत्व गरे जस्तै, अन्त्यसदेशस्य = अन्त्यमा भएको सकारको, न इति = हुँदैन भन्छन् । एके = अन्य कुनै अर्काथरी आचार्यले, हि = निश्चय नै, असेः = अस यसमा, दृश्यते = यी मतहरू देखिन्छ भन्दछन् ।

नेपाली व्याख्या

अमुमुयग्भ्याम् यस रूपमा मुत्व असिद्ध भएकाले इको यणचि ६।१।७७। सूत्रले यण भएन । अन्त्यबाधेऽन्त्यस्सदेशस्य (परिभाषा १०४) भन्ने परिभाषामा आश्रित भए परको नै मुत्व हुन्छ भन्ने मतका आधारमा अदम्युड् यसको व्याख्यानमा अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असि भन्ने यस्तो व्याख्या गरेपछि त्यादाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र भन्ने पक्षमा अदद्यङ् भयो । यसै विषयलाई महाभाष्यकारले यस कारिकमा वर्णन गरेका छन् ।

१८. गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥

अन्वयः

क्लीबे गवाक्छब्दस्य रूपाणि अर्चागतिभेदतः असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैः अवङ् प्रकृतिप्रभाव-पूर्वरूपप्रक्रियाभिः नवाधिकशतकं मतम् ।

शब्दार्थः

क्लीबे = नपुंसकलिङ्गे, गवाक्शब्दस्य = गवाक् इति शब्दस्य, रूपाणि = रूपभेदानि, अर्चागतिभेदतः = अञ्चधातोः पूजा च गतिश्च पूजागतो तयोः पूजागत्यो, भेदेन च, असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैः = सन्धिभिन्न, अवङ्-पूर्वरूपादिविधिभिः, अवङ्-प्रकृतिप्रभाव-पूर्वरूपप्रक्रियाभिः = अवङ्, प्रकृतिभाव, पूर्वरूप इत्यादि प्रक्रियानुसारेण, नवाधिकशतकम् = नवोत्तरशतम् १०९ इति, मतम् = स्वीकृतम् ।

व्याख्या

अनिदिताम् इत्यञ्चेर्गतौ नकारस्य लोपः, पूजायां तु नाञ्चेः पूजायाम् इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येवं गतिपूजात्मककार्यभेदानिबन्धननलोपतदभावभ्यामिति यावत् । असन्धीति प्रकृतिभावो विवक्षितः । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तरं चशब्दोऽध्याहर्तव्यः । शतमित्यनन्तरमिति शब्दश्च । तथा च गत्यर्थपूजार्थभेदेनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम् । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छब्दस्य रूपाणि नवाधिकशतमिति मतं सम्मतमित्यर्थः । एतेन विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्यास्संख्येयसंख्ययोः इति अमरकोशात् शतशब्दस्य संख्यापरत्वे गवाक्छब्दस्यरूपाणामिति भाव्यम् । संख्येयपरतवेतुमतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरन्तरम् । संख्येयपरत्वमाश्रित्य इति शब्दमध्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थाश्रयणात् । यद्वा शतशब्दस्य संख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः । (१०९) नवाधिकशतमित्येतत् प्रपञ्चयति स्वम्सुप्सु नवेति ।

नेपाली शब्दार्थ

क्लीबे = नपुंसकलिङ्गमा, गवाक्शब्दस्य = गवाक् शब्दको, रूपाणि = रूपहरू, अर्चागतिभेदतः = अञ्चधातुको पूजा र गति अर्थका भिन्नताले, असन्धिः = सन्धिभिन्न अवस्था र, अवङ्पूर्वरूपैः = अवङ् आदेश, पूर्वरूप आदि गरिएका विभिन्न विधिहरूले, अवङ्-प्रकृतिप्रभाव-पूर्वरूपप्रक्रियाभिः = अवङ् आदेश, प्रकृतिभाव र पूर्वरूप इत्यादि प्रक्रियानुसार, नवाधिकशतकम् = एकसय नौ वटा १०९ रूपहरू, मतम् = बन्दछन् भन्ने विचार छ ।

नेपाली अर्थ

नपुंसकलिङ्गमा पूजार्थक् र गत्यर्थक् अञ्च धातुका भेदले तथा अवङ् आदेश, प्रकृतिभाव, पूर्वरूप आदि विभिन्न विधिका कारणले गर्दा गवाक् शब्दका १०९ वटा रूपहरू सिद्ध हुन्छन् भन्ने मत छ ।

१९. स्वम्सुप्सु नव षट् भादौषट्के स्युस्त्रीणि जश्शशोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावयः ॥

अन्वयः

तत्र स्वम्सुप्सु नव भादौ षट्के षट्, जश्शशोः त्रीणि स्युः, शेषे दशके चत्वारि रूपाणि इति विभावय ।

शब्दार्थः

तत्र = गवाक् शब्देषु, स्वम्सुप्सुः = सु, अम्, सुप् विभक्तिषु, नव = नवसङ्ख्याकाः, भादौ षट्के = भकारादौ भ्याम्, भिस्, भ्याम् भ्यस् भ्याम् भ्यस् एतेषु षट्षु, षट् = षड् रूपाणि, जश्शशोः = जश् शस् विभक्तिषु, त्रीणि = त्रीणि त्रीणि रूपाणि, स्युः = भवन्ति, शेषे = अवशिष्टेषु, दशके = दशविभक्तिषु चत्वारि = चत्वारि, रूपाणि = शब्दरूपाणि जायन्ते, इति = इत्थम्, विभावय = चिन्तय ।

व्याख्या

गवाक् शब्दस्य सु, अम्, सुप् विभक्तिषु नव, भादौ भकारादौ भ्याम्, भिस्, भ्याम् भ्यस् भ्याम् भ्यस् एतेषु षट्षु षड् रूपाणि, जश्-शस्-विभक्तिषु त्रीणि त्रीणि रूपाणि भवन्ति, अवशिष्टेषु दशविभक्तिषु चत्वारि रूपाणि जायन्ते इति चिन्तय ।

जायन्ते नव सौ, तथामि च नव, भ्याभिभ्यसां सङ्गमे,

षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ, जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि ।

चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्-

जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षण्मासिकोऽत्रावधिः ॥

इति प्राचीनस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकेन उत्तरमाह- गवाक्छब्दस्येति । अर्चागतिभेदत इति । प्रत्येकमिति शेषः । रूपाणीति सर्वत्रान्वेति । षड् भादौ षट्के स्युरिति । भिसि, भ्यात्रये, भ्यसूद्वये च प्रत्येकं षडित्यर्थः । त्रीणि जश्शशोरिति । प्रत्येकमिति शेषः । चत्वारि शेषे दशक इति । प्रत्येकमिति शेषः ।

नेपाली अर्थ

नपुंसक लिङ्गमा पूजार्थक् र गत्यर्थक् अञ्च धातुका भेदले गवाक् शब्दका १०९ वटा रूपहरू हुन्छन् । त्यसमध्ये सु अम् र सुप् यी तीन विभक्तिमा नौ नौ वटा रूप हुन्छन् । भ्याम्, भिस्, भ्याम् भ्यस् भ्याम् भ्यस् यी छ विभक्तिमा ६/६ वटा

रूपहरू हुन्छन् । जश् र शस् विभक्तिमा तीन तीन वटा रूपहरू हुन्छन् । बाँकी दश विभक्ति अर्थात् औ, औट, टा, डे, डसि, डस्, डि, ओस्, आम्, ओस् यी दश विभक्तिमा चार/चार वटा रूपहरू हुन्छन् । सबैलाई सङ्कलन गर्दा १०९ वटा रूपहरू हुन्छन् ।

विभक्ति	रूपाणि	रूपावली	कूलरूपाणि
सु, अम्, सुप्	९	९×३	२७
भकारादि षट् भ्याम्, भिस्, भ्याम्, भ्यस्, भ्याम् भ्यस्	६	६×६	३६
जश्, शस्	३	२×३	६
अन्य दशमा औ, औट, टा, डे, डसि, डस्, डि, ओस्, आम्, ओस्	१०	४×१०	४०

चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यमिति भन्ने वार्तिकले पौष्करसादिऋषिका मतमा द्वितीय वर्ण ख आदेश भए थप तीन रूपगरी जम्मा ११२ वटा रूपहरू सिद्ध हुन्छन् ।

नपुंसक लिङ्गमा पूजार्थक र गत्यर्थक अञ्च धातुका भेदले गवाक् शब्दका १०९ वटा रूप हुन्छन् । त्यसमध्ये सु, अम्, र सुप् यी तीन विभक्तिमा नौ नौ वटा रूप हुन्छन् । भकार आदिमा हुने भ्याम्, भिस्, भ्याम्, भ्यस्, भ्याम् र भ्यस् यी छ विभक्तिमा छ छ वटा रूप हुन्छन् । जस् र शस् यी दुई विभक्तिमा तीन तीन रूप हुन्छन् । बाँकी दश विभक्ति अर्थात् औ, औट, टा, डे, डसि, डस्, डि, ओस्, आम्, ओस् यी विभक्तिमा चार चार रूप हुन्छन् । यसरी १०९ वटा रूप भए भने चयो द्वितीयाः शरि वाच्यम् भन्ने वार्तिकले द्वित्व भएर हुने थप तीन रूप जोड्दा जम्मा जम्मी ११२ रूप बन्दछन् ।

गवाक् शब्दका रूप तालिका (सात विभक्ति २१ वचनमा बेगलाबेगलै रूपहरू हुन्छन् ।)

विभक्ति	गति अर्थमा	रूप	पूजा अर्थमा	रूप
सु	गवाक्, गवाग्, गोअक्, गोअग्, गोऽक्, गोऽग्	६	गवाङ्, गोअङ्, गोऽङ्	३
औ	गोची	१	गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची	३
जस्	गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि/ गोचि	३	गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि	३

अम्	गवाक्, गवाग्, गोअक्, गोअग्, गोऽक्, गोऽग्	६	गवाङ् गोअङ् गोऽङ्	३
औट्	गोची	१	गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची	३
शस्	गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि/गोचि	३	गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि	३
टा	गोचा	१	गवाञ्चा, गोअञ्चा, गोऽञ्चा	३
भ्याम्	गवाग्भ्याम्, गो अग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्	३	गवाङ्भ्याम्, गो अङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम्	३
भिस्	गवाग्भिः, गोअग्भिः, गोऽग्भिः	३	गवाङ्भिः, गो अङ्भिः, गोऽङ्भिः	
डे	गोचे	१	गवाञ्चे, गोअञ्चे, गोऽञ्चे	३
भ्याम्	गवाग्भ्याम्, गो अग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्	३	गवाङ्भ्याम्, गो अङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम्	३
भ्यस्	गवाग्भ्यः, गो अग्भ्यः, गोऽग्भ्यः	३	गवाङ्भ्यः, गो अङ्भ्यः, गोऽङ्भ्यः	३
डसि	गोचः	१	गवाञ्चः, गोअञ्चः, गोऽञ्चः	३
भ्याम्	गवाग्भ्याम्, गो अग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्	३	गवाङ्भ्याम्, गो अङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम्	३
भ्यस्	गवाग्भ्यः, गो अग्भ्यः, गोऽग्भ्यः	३	गवाङ्भ्यः, गो अङ्भ्यः, गोऽङ्भ्यः	३
डस्	गोचः	१	गवाञ्चः, गोअञ्चः, गोऽञ्चः	३
ओस्	गोचोः	१	गवाञ्चोः, गोअञ्चोः, गोऽञ्चोः	३
आम्	गोचाम्	१	गवाञ्चाम्, गोअञ्चाम्, गोऽञ्चाम्	३

डि	गोचि	१	गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि	३
ओस्	गोचोः	१	गवाञ्चोः, गोअञ्चोः, गोऽञ्चोः	३
सुप्	गवाक्क्षु, गोअक्षु, गोऽक्षु	३	गवाङ्खषु, गो अङ्खषु, गोऽङ्खषु, गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोऽङ्क्षु, गवाङ्षु, गोअङ्षु, गोऽङ्षु	९
	जम्मा	४९		६३

यसरी गवाक् शब्दका गत्यर्थक ४९ र पूजार्थक ६३ गरी जम्मा ११२ वटा रूप भए ।

२०. उह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥

अन्वयः

एषां द्विर्वचन-अनुनासिक-विकल्पनात् अश्वाक्षिभूतानि (५२७) रूपाणि भवन्ति, इति मनीषिभिः उह्यम् ।

शब्दार्थः

एषाम् = गवाक्शब्दानाम्, द्विर्वचनं च अनुनासिकश्च = द्विर्वचनानुनासिकौ, तयोर्द्विर्वचनानुनासिकयोः = अनयोः, विकल्पनात् = विकल्पभेदात्, अश्वाक्षिभूतानि = सप्तविंशत्यधिकपञ्चाशतानि (५२७), रूपाणि = शब्दरूपाणि, भवन्ति = निर्मियन्ते, इति = एतत् प्रपञ्चम्, मनीषिभिः = विद्वद्भिः, उह्यम् = प्रदर्शितम् वर्तते ।

व्याख्या

प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः । अश्वाक्षिभूतानि । सप्तविंशत्यधिक-पञ्चाशतानीत्यर्थः । अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः । सप्ताश्वा हरितः सूर्यस्य इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, मनुष्यादिषु प्रायेणाक्ष्णोः द्वित्वात् । भूतशब्दस्तु पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतशब्दवाच्यानां पञ्चत्वात् । तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन

सप्तत्वसंख्यैव विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसङ्ख्या
दशकद्वयात्मिका विंशतिसङ्ख्याः विवक्षिता । भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया
पञ्चत्वसङ्ख्याया पञ्चशतं लक्ष्यते । उक्तञ्च ज्यौतिषेण-

एकादशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।

अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् ।

जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । इति ।

अत्र अश्वशब्दसूचितां सप्तत्वसङ्ख्यामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचिता
द्वित्वसङ्ख्या लेख्या । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चत्वसङ्ख्या लेख्या । अङ्कानां
वामतो गतिरिति वचनात् । इत्यादि गणकसम्प्रदायप्रवर्तकलीलावत्यादिग्रन्थतो
ज्ञेयम् । तथा च सप्त च विंशतिश्च पञ्च शतानि च रूपाणि भवन्तीति
मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः । तथा हि सौ नवानां रूपाणामन्त्यवर्णस्य अनचि च इति
द्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां
अकारस्य अनचि च इति द्वित्वे तदभावे च षड् रूपाणि । अणोऽप्रगृह्यस्य इति तु न
प्रगृह्यत्वात् । गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । जसि तु त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे
तदभावे च षड् रूपाणि । षण्णामेषामन्त्यस्य इकारस्य अणोऽप्रगृह्यस्य इत्यनुनासिकपक्षे
षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया जसि द्वादश । तथा च
प्रथमायां विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तत्रिंशत् । तृतीयैकवचने
तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि गतौ त्वेकमेव ।
सङ्कलनया सप्त । एषां सप्तानामन्त्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त । तदभावे
तु सप्ता स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश । भ्यामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य,
पूजायां डकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु
यकारस्य यणो मयः इति द्वित्वे द्वादश, मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात् ।
यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु मकारस्य द्वित्वे
चतुर्विंशतिः, तदभावे चतुर्विंशतिः स्थितान्येव । सङ्कलनया भ्यामि अष्टाचत्वारिंशत् ।
भिसि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य पूजायां डकारस्य च द्वित्वे षट् । तदभावे षट्
स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश । अयोगवाहानाम् अदसु
शर्षु चोपसङ्ख्यातत्वेन विसर्गस्य यत्वात् । तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव ।
सङ्कलनया भिसि चतुर्विंशतिः । तथा च तृतीयाविभक्तौ षडशीतिः । चतुर्थ्यैकवचने
चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट् । गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया
डयि सप्त । एकारस्य अनन्त्वान्नानुनासिकः । भ्यामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत् ।

भ्यसि तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गडयोद्वित्वे षट् । तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य यणो मयः इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव । सङ्कलनया भ्यसि अष्टाचत्वारिंशत् ।

तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ त्र्यधिकं शतम् । डसौ तु पूजायां त्रयाणां रूपाणां जकारद्वित्वे, तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं स्थितमेव । सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव । सङ्कलनया डसौ चतुर्दश । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् प्रत्येकम् अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च पञ्चम्यां विभक्तौ दशाधिकं शतम् । डसि तु डसिवच्चतुर्दश । ओसि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां जकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट् गतौ त्वेकम् । सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । आमि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां त्रिषु जकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेकम् । सङ्कलनया सप्त । एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । तथा च षष्ठ्यां द्विचत्वारिंशत् । डौ पूजायां त्रयाणां जकारस्य द्वित्वे, तदभावे च षट्, गतावेकम् । सङ्कलनया सप्त । एषु अन्त्यस्य इकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश । ओसि प्राग्वच्चतुर्दश । सुपि तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुगभावपक्षे डकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुपक्षे तु चयो द्वितीयाः इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि । सङ्कलनया षट् । षण्णामेषां डकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषां द्वादशानां खयः शरः इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । शरोऽचि इति निषेधस्तु न, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुपक्षे चतुर्विंशतिः, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत् । गतौ तु त्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव । षण्णामेषां खयः शरः इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । तथा च सङ्कलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत् । एषामन्त्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः ।

एवञ्च सु अष्टादश १८, औसप्त ७, जस् द्वादश १२, आहत्य प्रथमायां सप्तत्रिंशत् ३७ । अम् अष्टादश १८, औट् सप्त ७, शस् द्वादश १२, आहत्य द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् ३७ । टा चतुर्दश १४, भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् ४८, भिस् चतुर्विंशतिः २४, आहत्य तृतीयायां षडशीतिः ८६, डे सप्त ७, भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् ४८, भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् ४८, आहत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् १०३ । डसि चतुर्दश १४, भ्याम् भ्यसोः प्रत्येकं अष्टाचत्वारिंशत् ४८+४८, आहत्य पञ्चम्यां दशाधिकं शतम्

११० भवति । डस् चतुर्दश १४, ओस् चतुर्दश १४, आम् चतुर्दश १४, आहत्य षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् ४२ । डि चतुर्दश १४, ओस् चतुर्दश १४, सुप् चतुरशीतिः ८४, आहत्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् ११२ । ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि च, विंशतिश्च, सप्त च ५२७ रूपाणि । इति ।

नेपाली शब्दार्थः

एषाम् = पूजार्थक र गत्यर्थ गवाक्षब्दको, द्विवचन = दुई वचन, अनुनासिक = अनुनासिक र अननुनासिक, विकल्पनात् = विकल्प आदिका भेदले, अश्वाक्षभूतानि = पाँच सय सत्ताइस (५२७), रूपाणि = शब्दरूपहरू, भवन्ति = हुन्छन्, इति = यस्तो कुरा, मनीषिभिः = विद्वान्हरूले, उह्यम् = बताउँदछन् ।

नेपाली व्याख्या

पूजार्थक र गत्यर्थ गवाक्षब्दको दुई वचन, अनुनासिक र अननुनासिक, विकल्प आदिका भेदले गर्दा पाँच सय सत्ताइस (५२७) रूपहरू हुन्छन् भन्ने कुरा विद्वान्हरूले बताउँदछन् ।

सु विभक्तिमा अठार (१८), औ विभक्तिमा सात (७), जस् विभक्तिमा बाह्र (१२), जोडेर प्रथमामा सैंतीस (३७) वटा रूपहरू हुन्छन् । अम् विभक्तिमा अठार (१८), औट् विभक्तिमा सात (७), शस् विभक्तिमा बाह्र (१२) गरी द्वितीयामा पनि सैंतीस (३७) वटा रूपहरू हुन्छन् । टा विभक्तिमा चौध (१४), भ्याम् विभक्तिमा अठचालिस (४८), भिस् विभक्तिमा चौबीस (२४) गरी तृतीयामा छयासी (८६) वटा रूपहरू हुन्छन् । डे विभक्तिमा सात (७), भ्याम् विभक्तिमा अठचालिस (४८) र भ्यस् विभक्तिमा पनि अठचालिस (४८), गरी चतुर्थमा एकसय तीन (१०३) वटा रूपहरू हुन्छन् । डसि विभक्तिमा चौध (१४), भ्याम् र भ्यस् विभक्तिमा अठचालिस अठचालिस (४८+४८) गरी पञ्चमीमा एक सय दश (११०) वटा रूपहरू हुन्छन् । डस् विभक्तिमा चौध (१४), ओस् विभक्तिमा चौध (१४) र आम् विभक्तिमा पनि चौध (१४) गरी षष्ठीमा बयालिस (४२) वटा रूपहरू हुन्छन् । डि विभक्तिमा चौध (१४) ओस् विभक्तिमा चौध (१४) र सुप् विभक्तिमा चौरासी (८४) गरी सप्तमीमा एक सय बाह्र (११२) वटा रूपहरू हुन्छन् । सातै विभक्तिका यी रूपहरूलाई सङ्कलन गर्दा पाँच सय सत्ताइ (५२७) वटा रूपहरू बन्दछन् ।

२१. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

(गोपयन्नाहमणः, १ प्रपाठकः, पृ. १३१)

अन्वयः

त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु विभक्तिषु च, सर्वेषु वचनेषु च सदृशम्, यत् न व्येति तदव्ययम् ।

शब्दार्थः

त्रिषु = त्रयप्रकारकेषु, लिङ्गेषु = पुल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गेषु, सर्वासु = सम्पूर्णेषु, विभक्तिषु = प्रथमा-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमीविभक्तिषु, च = अपि, सर्वेषु = सम्पूर्णेषु, वचनेषु = एकवचन-द्विवचन-बहुवचनेषु, च = अपि, सदृशम् = सादृश्यरूपं भवति, यत् = यत् शब्दो, न व्येति = विकारं न प्राप्नोति, तद् = सः शब्दः अव्ययम् = अव्ययसंज्ञको ज्ञेयः ।

व्याख्या

नास्ति व्ययः/विनाशः/विकृतिर्यस्य यस्मिन् वा तद् अव्ययम् । त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च यत् न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारकमेव भवति, तदव्ययमिति आथर्वणश्रुतियोजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरौ, न तु प्रत्ययपरौ, अन्यतरग्रहणवैयर्थ्यात् ।

लिङ्गकारकसङ्ख्याभावः परः तात्पर्यविषयभूतो यस्या इति विग्रहः । लिङ्गोष्धित्यादिषु सप्तमी हि षष्ठी चानादरे इति विहिता । तथा च लिङ्गकारकसङ्ख्या अनाहत्य यन्न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारकमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः इति सूत्रभाष्ये स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणाः, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययम् । इत्युपक्षिप्य तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः । अयं च लिङ्गकारकसङ्ख्याभावनियमो निपातानामेव, स्वरादीनां तु कतिपयानां लिङ्गकारकसङ्ख्यान्वयोऽस्त्येव, स्वरादिनिपातमव्ययम् इति सूत्रे भाष्ये चादीनामसत्त्व-वचनानामेव संज्ञा । स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च इत्युक्त्वात् । स्वस्ति वाचयति । स्वस्ति वाच्य इति । क्षीणे पुण्ये स्वः पतति, प्रातर्यजते इत्यादौ कर्मकारकयोग-दर्शनाच्च ।

शब्दार्थः

त्रिषु = तीनै, लिङ्गेषु = पुँल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुँसकलिङ्गहरूमा, सर्वासु = सम्पूर्ण, विभक्तिषु = प्रथमा-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमी विभक्तिहरूमा च = पनि, सर्वेषु = सम्पूर्ण, वचनेषु = एकवचन-द्विवचन-बहुवचनहरूमा, च = पनि, सदृशम् = समान रूप हुन्छ, यत् = जुन शब्दको, न व्येति = रूपमा कुनै परिवर्तन हुँदैन तद् = त्यो शब्दलाई, अव्यम् = अव्यय शब्द हो भन्ने, ज्ञेयम् = जान्नु पर्दछ ।

नेपाली व्याख्या

तीनै लिङ्गमा, सबै विभक्तिमा र सबै वचनमा पनि समान रूप हुने अर्थात् जुन शब्दमा विकार प्राप्त हुँदैन । त्यो अव्यय हो । अव्यय यो अन्वर्थसंज्ञा हो । किनभने अव्ययदेखि आएको स्त्रीलिङ्गबोधक टाप् प्रत्यय र विकृति ल्याउने सुप् प्रत्ययको अव्ययादाप्सुपः २।४।८२॥ भन्ने सूत्रले लोप हुन्छ । अतः लिङ्ग, विभक्ति र वचनमा समान नहुने शब्द अव्यय हुँदैन ।

२२. वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

अन्वयः

अव अपि इत्युपसर्गयोः अकारस्य लोपं हलन्तानाम् आपं च भागुरिनाम् आचार्यो वष्टि इच्छतीत्यर्थः । तस्मात् आपं चैव हलन्तानाम् इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्युक्तम् ।

शब्दार्थः

अव अपि इत्युपसर्गयोः = अव, अप इत्यनयोरुपसर्गयोः, अकारस्य = अवर्णस्य, लोपम् = अदर्शनम्, हलन्तानाम् = हलन्तवर्णानाम्, आपम् = आपम् इत्यस्य, च = अपि, भागुरी = भागुरिनाम् आचार्यो, वष्टि = इच्छतीत्यर्थः । तस्मात् आपं चैव हलन्तानाम् इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्युक्तम् ।

व्याख्या

अव अपि इत्युपसर्गयोः अकारस्य लोपं हलन्तानाम् आपं च भागुरिनामक आचार्यो वष्टि इच्छतीत्यर्थः । एव शब्दस्तु पादपूरणः । अवेत्युपसर्ग आदेरेवाकारस्य लोपो नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात् । भागुरिशब्दं दन्त्योष्प्यादि केचित्पठन्ति । तत्त्वबोधिन्यां

तु पवर्गचतुर्थादिः पठितः । शब्देन्दुशेखरेऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति केचित् । उदाहरणमात्रमित्यन्ये । यद्यपि वश कान्तौ इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्वं वक्ष्यते । तथापि अस्मादेव लिङ्गाल्लोकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु वष्टि भागुरिरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते । प्रत्युत ड्याप्प्रातिपदिकम् इति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया नास्तीत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्तम्- आब्रह्मणं न कार्यम् । खट्वा मालेत्यादौ अन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम् इत्युक्त्वा कृञ्चानालभेत उष्णिहा देवविशेति हलन्तात् टापः स्वाद्यर्थमाब्रह्मणमस्त्विति आक्षिप्य कृञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देविशं च इति अकारान्तदेव तत्रापि टाबित्युक्त्वा डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् इति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः इत्यर्थम् आब्रह्मणमिति समाहितम् । तस्मात् आपं चैव हलन्तानाम् इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्युक्तम् । अत्र निश् दिशोरिगुपधलक्षणे के अदन्तत्वाट् टापि निशा इत्यादिरूपसम्भवेऽपि वाचाशब्दः असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

पिधानम् अपिधानम् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ अपिधान+सु इति जाते, अव्ययत्वात् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सुपो लुकि, भागुरिराचार्यमते अकारलोपे, पिधानमिति सिद्धम् । अन्येषामाचार्याणां मते लोपाऽभावात् अपिधानमित्येव । भागुरेराचार्यस्य शब्दशास्त्रविषयकं मतं प्रदर्शयन्नाह-वष्टि भागुरीति । भागुरिनामाचार्यः अव्, अपि, उपसर्गयोः अकारलोपं वष्टि = वाञ्छति । हलन्तानां शब्दानाञ्च आप् प्रत्ययं वष्टि = वाञ्छति । यथा वाच् शब्दात् आप् प्रत्यये वाचा, निश् शब्दात् निशा, दिश् शब्दात् दिशा, इति भवति । आप् प्रत्ययश्च सामान्यतः अदन्तादेव भवति हलन्तात् प्राप्तिरेव नास्ति । परन्तु लोकप्रयोगात् भागुरिराचार्यः हलन्तेभ्योऽपि शब्देभ्यः स्त्रीलिङ्गे आप्प्रत्ययं स्वीचकार ।

नेपाली शब्दार्थः

अव अपि इत्युपसर्गयोः = अव, अप यी दुई उपसर्गहरूकोः, अकारस्य = अवर्णको, लोपम् = लोप हुन्छ, हलन्तानाम् = हलन्तवर्णहरूमा पनि, आपम् = आपम् यसको, च = पनि लोप हुन्छ भनेर, भागुरी = भागुरिनामक आचार्यले, वष्टि = इच्छा गर्दछन् । त्यस्तै उनले हलन्त शब्देखि पनि टाप् प्रत्यय गरेर वाचा, निशा, दिशा जस्ता शब्दहरू बनाउँदछन् ।

नेपाली व्याख्या

अव्ययको प्रसङ्गमा भागुरिको मत उल्लेख गर्दछन् । भागुरि नामक वैयाकरण आचार्यले अव, अपि, उपसर्गको अकारको लोप हुन्छ भन्दछन् भने अव्यय भिन्न

हलन्त स्त्रीलिङ्ग शब्ददेखि टाप् प्रत्यय गर्दछन् । जस्तो कि वाच् शब्ददेखि टाप् गरेर वाचा, निश् शब्ददेखि टाप् गरेर निशा, दिश् शब्ददेखि टाप् गरेर दिशा यी शब्दहरू बनाउँदछन् । टाप्को उदाहरण त कारिका मै दिइयो । अब र अपिको अकारको लोप भएको उदाहरण अवगाहः, यहाँ वगाहः यस्तो र अपिधानम् यहाँ पिधानम् यस्तो प्रयोग भागुरि मान्दछन् ।

२३. अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥

अन्वयः

अद्रवं मूर्तिमत् प्राणिस्थम् अविकारजम् अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तथा युतम् स्वाङ्गम् ।

शब्दार्थः

अद्रवम् = द्रवभिन्नम्, मूर्तिमत् = अवयवसंयोगवत् स्वाङ्गम्, प्राणिस्थम् = प्राणिनि, प्राणवति जन्तौ विद्यमानम्, अविकारजम् = रोगादिविकाराजन्यम् स्वाङ्गम्, अतत्स्थम् = अप्राणिस्थमपि, तत्र दृष्टम् = तत्रैव दृश्यमानम्, च = अपि, तेन = येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथायुतं तेन, चेत् = अपि, तथा = तथैव, युतम् = प्रयुक्तम् स्वाङ्गम् = स्वाङ्गमिति पदम् ।

व्याख्या

अतिकेशी इत्यत्र केशानमतिक्रान्तेति विग्रहे समासे सुब्लुकि स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात् इत्यनेन डीषि भत्वेऽकारलोपे विभक्तिकार्ये च, अतिकेशी इति सिद्धम् ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इति सूत्रे स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गं इति कथने सुमुखा शाला इत्यत्रापि डीष् स्यात् केशानां प्राण्यङ्गत्वाऽभावात् । तस्मादव्याप्तिदोषवारणाय उक्तसूत्रे भाष्योक्तं अद्रवमित्यादिना त्रिविधं स्वाङ्गं गृह्यते । तथाहि-

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्

न विद्यते द्रवो यस्य तद् अद्रवम्, अतः सु = शोभनः, स्वेदः = धर्मजः, उदकप्रसवो यस्याः सा सुस्वेदा इत्यत्र डीष् न । मूर्तिमत् = स्पर्शवत् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिस्तद्वत् । अतः

एव सुज्ञाना इत्यत्र डीष् न । प्राणिस्थम् = प्राणिनि प्राणवति जन्तौ विद्यमानम् । अतः सुमुखा शाला इत्यत्र न डीष् । अविकरजम् = रोगादिविकारा जन्त्यम् । अतः सु = अधिकः, शोकः = श्वयथुः यस्याः सा सुशोका इत्यत्र न डीष् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च

अतत्स्थम् = सम्प्रति अप्राणिस्थमपि, च = किन्तु, तत्र प्राणिनि, दृष्टं = दृश्यमानम्, यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । अतः सुकेशी रथ्या इत्यत्र डीष् सिद्धः । रथ्यायां = वीथ्यां विकीर्णा केशाः सम्प्रति अप्राणिस्थत्वेऽपि कदाचित्प्राणिस्थत्वादिति भावः ।

तेन चेतत्तथायुतम्

येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथायुतं तेन सत्सदृशेन अङ्गेन सद् अप्राणिरूपं वस्तु तथा प्राणिवत्, युतं = युक्तं, चेत् = स्यात्, तदपि प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः । अत एव सुस्तनी प्रतिमा इत्यत्र डीष् सिद्धः ।

नेपाली शब्दार्थ

अद्रवं = जुन द्रव्य होइन, मूर्तिमत् = मूर्तिमान् पदार्थ छ जो, स्वाङ्गम् = स्वाङ्ग हो । द्रव रहित मूर्तिमान् पदार्थ नै स्वाङ्ग हो । प्राणिस्थम् = स्वाङ्ग प्राणिस्थ हुन्छ । अविकारजम् = रोगादि विकारबाट युक्त नहुनु, अतत्स्थम् = त्यहाँ देखिएको पनि, तेन चेत् = यदि त्यस्तो छ भने, तत्सदृश, तथा युतम् = त्यस्तै प्रकारको हुन्छ ।

नेपाली व्याख्या

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपघात् ४।१।५४॥ भन्ने यस सूत्रको व्याख्यामा पढिएको अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो इति वक्तव्यम् वार्तिकले अङ्ग, गात्र र कण्ठशब्दहरूको संयोग उपधामा भएपनि अङ्गान्त प्रातिपदिक शब्ददेखि विकल्पले डीष् हुन्छ । मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा, सुगात्री, सुगात्रा, रक्तकण्ठी, रक्तकण्ठा शब्दहरू यसरी निष्पन्न हुन्छन् ।

सूत्रमा स्वाङ्ग शब्द पढिएको छ । स्वाङ्ग शब्दको अर्थ के हो ? भन्ने प्रसङ्गमा महाभाष्यमा यो कारिका भनिएको छ ।

जुन द्रव होइन त्यो स्वाङ्ग हो । अतः स्वेद (पसिना) द्रवरूप हो त्यसैले स्वाङ्ग भएन । र सुस्वेदा शब्दमा डीष् भएन । मूर्तिमान् पदार्थ स्वाङ्ग हुन्छ । त्यसैले सुज्ञाना शब्दमा ज्ञानको साकार, सत्त्वरूप वा मूर्तिमान् नहुने भएकाले स्वाङ्गता भएन । त्यसैले डीष् पनि भएन । स्वाङ्ग प्राणिस्थ हुन्छ । अतः सुमुखाशाला यहाँ मुख प्राणित्व

नभएकाले स्वाङ्ग भएन र डीष् पनि भएन । विकारज रोग आदि विकारबाट उत्पन्न भएको पनि स्वाङ्ग हुँदैन । सुशोफा (अतिशयितः सोफः श्वयथुर्यस्याः सा) यहाँ विकारद्वारा उत्पन्न भएका कारणले शोफा स्वाङ्ग भएन र डीष् पनि भएन । त्यो पनि स्वाङ्ग हुन्छ जुन यो समयमा प्राणिस्थ छैन तर पहिले प्राणिस्थ थियो । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च । यो कुरा अनुसार रथ्यामा रहेको केश शब्द पनि स्वाङ्ग हुन्छ । जस्तै सुकेशी, सुकेशा रथ्या यहाँ विकल्पले डीष् भयो । जुन पदार्थ संस्थान विशेष विशिष्ट हुन्छ र प्राणीका साथमा युक्त हुन्छ र त्यो यदि अप्राणिलाई बुझ्उँछ त्यही स्वाङ्ग हो । जस्तै सुस्तनी प्रतिमा सुस्तना प्रतिमा । तेन तत्सादृश्येन । स्तनको जस्तो सन्निवेश प्राणिनी स्त्रीमा हुन्छ त्यसैले स्तन सदृश पदार्थ स्त्री प्रतिकृति प्रतिमामा हुन्छ । स्त्रीका स्तन हुन् भन्ने प्रतीति हुन्छ भने त्यो पनि स्वाङ्ग हो ।

२४. सुकेशीसुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
सुस्तनीसुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

अन्वयः

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या, अप्राणिस्थस्य अपि प्राणिनि दृष्टत्वात्, सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

शब्दार्थः

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या = सुकेशी सुकेशेति अप्राणिस्थत्वेऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात्स्वाङ्गप्रयुक्तं कार्यं भवतीति । सुस्तनी सुस्तनेति = शोभनौ स्तनौ यस्या इति विग्रहः । अत्र समानाकृतिकत्वात् स्तनत्वारोपेण स्तनत्वव्यवहारः, वा = अथवा, प्रतिमा प्राणिवत् = प्राणिवत्प्राणिसदृशे प्रतिमादिद्रव्ये स्थितत्वात् ।

व्याख्या

रथ्यास्थानां केशानां प्राणिस्थत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वसिद्धेर्लक्षणान्तरमिति भावः । उक्तलक्षणमुदाहरणे योजयति अप्राणिस्थस्यापीति । इदानीं प्राणिस्थत्वाभावेऽपि कदाचित् प्राणिस्थत्वादपि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः । तेन चेत्तत्तथा युतमिति । तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । अत्र भाष्ये स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि इति शेषः पूरितः । चेदिति यद्यर्थे । तेन प्राणिस्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण तत् अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि तथा प्राणिद्रव्यवत् युत सम्बद्धं यदि, तदा तत् स्तनाद्याकृतिकम् अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेति । सु शोभनौ स्तनौ स्तानाकृती अवयवौ यस्या इति विग्रहः । प्रतिमागतयोः स्तनाकृतिकावयवयोः कदाचिदपि प्राणिस्थत्वाभावात्

प्राण्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रवृत्तेर्लक्षणान्तरमिदम् । अथोदाहरणे लक्षणं योजयति प्राणिवदिति । सप्तम्यन्ताद्वतिः । प्राणिवत् प्राणिसदृशे प्रतिमाद्विव्ये स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । न च कल्याणपाणिपादेति बहुव्रीहावपि डीष् स्यादिति वाच्यम् । अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा यत्यनुवृत्तेः । अत्र हि पाणिपादति समुदायो न स्वाङ्गम् । किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव । यत्तु स्वाङ्गं पादेति, न तु तत् अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् कल्याणशब्दात् परत्वाभावान्न डीषिति भाष्ये स्पष्टम् ।

नेपाली शब्दार्थ

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या = रथ हिङ्गे बाटो, सडक अथवा गल्लीमा फालिएको सुन्दर कपाल, अप्राणिस्थत्वेऽपि = प्राणिमा रहेको कपाल नभए तापनि, प्राणिनि दृष्टत्वात् = प्राणिमै भएको कपाल जस्तै मानेर स्वाङ्गप्रयुक्त कार्य हुन्छ । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा = मूर्तिका सुन्दर स्तनहरू प्राणीको शरीरमा नभए तापनि, प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् = प्राणिको शरीरमा भएको स्तन जस्तै मानेर स्वाङ्गप्रयुक्त कार्य हुन्छ ।

नेपाली अर्थ

रथ हिङ्गे बाटो, सडक अथवा गल्लीमा फालिएको सुन्दर कपाल प्राणिमा रहेको कपाल नभए तापनि प्राणिमै भएको कपाल जस्तै मानेर स्वाङ्गप्रयुक्त कार्य हुन्छ । बाटोमा फालिएको रौं प्राणीमा नभए पनि पहिला प्राणीकै शरीरमा देखेएको थियो । अतः प्राणिमै रहेको हुनले गल्लीमा फालिएको भए पनि स्वाङ्ग नै मानियो । मूर्तिका सुन्दर स्तनहरू प्राणीको शरीरमा नभए तापनि, प्राणिको शरीरमा भएको स्तन जस्तै मानेर स्वाङ्गप्रयुक्त कार्य हुन्छ । मूर्तिका सुन्दर स्तनहरू प्राणीको शरीरमा नभए तापनि प्राणीमा भएजस्तै मानेर स्वाङ्ग मानियो । स्वाङ्ग भनेको त्यसकै अङ्ग मान्नु हो । वर्तमानमा कपाल शरीरमा नभए तापनि पहिले शरीरमै थियो भन्ने अनुमान गरेर अङ्ग मानियो भने मूर्तिका स्तनहरू पनि नारीकै स्तन जस्तै मानेर अङ्गवद् व्यवहार गरियो ।

२५. आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अन्वयः

आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गानां च न सर्वभाक्, सकृद् आख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ।

शब्दार्थः

आकृतिग्रहणा जातिः = (गृह्यते अनेनेति ग्रहणं व्यञ्जकम्, करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम्), आकृतिः ग्रहणं यस्याः सा जाति इति, लिङ्गानां च न सर्वभाक् = असर्वलिङ्गत्वे सति, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या = एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे सति तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विनापि या सुग्राहा । गोत्रं = अपत्यप्रत्ययान्तः, च = अपि, चरणैः सह = शाखाध्येतृवाचिभिः सह, जातिः = जातिकार्यं लभते ।

व्याख्या

आकृतिः अवयवसन्निवेशविशेषः । गृह्यते अनेनेति ग्रहणं व्यञ्जकम्, करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम्, आकृतिः ग्रहणं यस्या इति विग्रहः । उपसर्जनत्वात् टिड्ढाणञ् इति डीबन् । फलितमाह अनुगतेति । सर्वासु घटादितत्तद्व्यक्तिषु एकरूपतत्तदाकारव्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यत इति कर्मणि ल्युट्, आकृत्या ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम् । टिड्ढाणञ् इति डीप्प्रसङ्गात् । तटीति । तटं त्रिषु इत्यमरः । जलसमीपप्रदेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तटः, अतस्तटत्वमाकृतिव्यङ्ग्यत्वजातिः । अतस्तटशब्दस्य जातिवाचित्वादनियतस्त्रीलिङ्गत्वादयो-पधत्वाच्च डीषिति भावः । युवत्वादिकमप्याकृति-व्यङ्ग्यत्वात् जातिरेव । अनेन प्रथमलक्षणेन अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तटत्वादजातिरुक्ता । नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात् । तदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह- लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । अन्या जातिरिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । असमर्थसमास आर्षः । सकृदित्यतः पूर्वम् एकस्यां व्यक्ताविति शेषः । आख्यातेति भावे क्तः, उपदेशे इत्यर्थः । निर्ग्राह्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरे उपदेशे विनापि सुगमेत्यर्थः, निरित्युपसर्गवशात् । निर्ग्राह्येत्यनन्तरमन्या जातिरिति शेषः । फलितमाह- असर्वेति । एकस्यामिति । एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदेशात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत् । लक्षणान्तरमिति । जात्यन्तरमित्यर्थः । अन्यथा उक्ततटत्वादिजातेरेव आकृतिग्रहणा जातिः । इत्युक्तलक्षणादन्यदिदं लक्षणमिति स्यात् । नहीदं युज्यते, तटस्य सर्वलिङ्गत्वात् । वृषलीति । वृषलं ह्यसर्वलिङ्गं नपुंस्कत्वाभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे सति तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुग्रहत्वात् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यं चेति भावः । ब्राह्मणत्वं तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमम्, ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाभावात् । तथापि पित्रादौ सुगममेव र एवं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तत्पित्रादावेव सुग्रहम् । सत्यन्तं किमिति । असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः । शुक्लेति । बलाकेति शेषः । गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । इति कोशात् विशेषनिघ्नतया त्रिलिङ्गत्वादसर्वलिङ्गत्वाभावात् शुक्लत्वं न जातिः । अवयवसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावन पूर्वलक्षणमपि । देवदत्तेति । संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गहीनतया असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः ।

अनेन द्वितीयलक्षणेन जनननिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिसङ्ग्रहः । नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसङ्ग्रहः । औपगवत्वादेरनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्, सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह- गोत्रं च चरणै सहैति । जातिरित्यनुषज्यते । गोत्रशब्देन अपत्यं विवक्षितम्, न तु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम्, व्याख्यानात् । अत एवानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते अवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति अनुपसर्जनात् इति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते । शब्देन्दुशेखरे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षितमिति प्रपञ्चितम् । चरणशब्दस्तु शाखाध्येतरि प्रसिद्धः । चरणैः सह गोत्रं जातिरिति लभ्यते । गोत्रं चरणाश्च जातिरिति यावत् । यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननविशेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिलोकैः प्रसिद्धा । तत्र गोत्रचरणा नान्तर्भवन्ति । तथापि अतस्मिन् तच्छब्दस्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्यार्थः इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना । गोत्रमुदाहरति औपगवीति । उपगोरपत्यं स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्यम् इत्यणि टिड्ढाणञ् इति ङीपं बाधित्वा परत्वादनने ङीष् । स्वरे भेदः । चरणमुदाहरति- कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः । इति ।

नेपाली शब्दार्थः

आकृतिग्रहणा जातिः = आकृतिबाट जातिको ग्रहण गरिन्छ, लिङ्गानां = लिङ्गग्रहणबाट मात्र, च = पनि, न सर्वभाक् = सबै ठाउँमा जाति ग्रहण गर्न सकिदैन, सकृद् = राम्रोसँग, आख्यातनिर्ग्राह्या = जाति ग्रहण गर्न, गोत्रं च = गोत्रबाट जन्मेका माध्यमले पनि जाति ग्रहण हुन्छ, चरणैः सह = गोत्रीय वंशजका आधारमा पनि जाति ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

नेपाली अर्थ

अवयवसन्निवेशद्वारा जसको बोध हुन्छ त्यसलाई जाति भनिन्छ । यति मात्र जातिको लक्षण मान्दा वृषलत्व आदिमा अव्याप्ति भएको हुँदा अर्को लक्षण गरिन्छ- सर्वलिङ्गी नभईकन एक व्यक्तिमा कथन भएपछि अर्को व्यक्तिमा कथन नभए तापनि जसको सजिलै ग्रहण हुन्छ त्यो पनि जाति हो । यो लक्षण पनि शुक्ला आदिमा अव्याप्ति भएको हुँदा अर्को लक्षण गरिन्छ- शाखाध्येतृवाचि शब्दका साथसाथै गोत्रप्रत्ययान्त शब्दले पनि जातिकार्यलाई प्राप्त गर्दछन् ।

(क) आकृतिग्रहणा जाति

गृह्यतेऽनेन इति ग्रहणम् = व्यञ्जकम्, (करणे ल्युट्) । आकृति ग्रहणम् व्यञ्जक यस्या सा आकृतिग्रहणा । आकृतिबाट ग्रहण गरिने जाति हुन्छ । त्यसकारण जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् सूत्रद्वारा डीष् प्रत्यय गरेर भ संज्ञक अकारको लोप गरी विभक्तिकार्य गरेमा कुक्कुटी, सूकरी आदि रूप सिद्ध हुन्छन् । एउटा कुखुरा वा सुँगुरलाई देखेर सबैको कल्पना गर्नु वा जान्नु त्यसको जातिलाई बोध गर्नु हो । त्यस्तै गरी व्यक्तिवाचक तट शब्दलाई जानेर सबै तटलाई ज्ञान गर्नु जातिवाचक हो । तटी रूप स्त्रीत्वमा बन्दछ भने तटम् रूप नपुंसकलिङ्गमा बन्दछ ।

(ख) लिङ्गानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (जाति)

कुनै व्यक्तिलाई एकपटक जानेपछि उसका माध्यमबाट अन्यलाई पनि बोध हुन्छ भने त्यो जाति वाचक हुन्छ । जस्तै वृषल (शूद्र) शब्दले कुनै व्यक्तिलाई बोध भएपछि उसँग सम्बद्ध उसका बुबा, हजुरबुबा सबै जना वृषल शब्दबाट नै ज्ञान हुन्छ । अतः वृषल शब्द जाति वाचक भयो । स्त्रीत्व विवक्षामा वृषाली शब्द जातिवाचक भयो । तर लिङ्गद्वारा ग्रहण गरिने सबै शब्द भने जाति हुँदैनन् ।

(ग) गोत्रं च चरणै सहः

गोत्र अर्थात् अपत्य प्रत्ययान्त प्रातिपदिक तथा चरणवाची (वेदशाखाध्यतृवाचक) प्रातिपदिकदेखि पनि जातिवाचक हुन्छ । जस्तै— उपगोरपत्यम् औपगवः । उपगुका सन्तान भन्ने यस्तो अर्थ हुन्छ ।

चरणैको उदाहरणमा— कठेन प्रोक्तमधीते इति कठी । यस उदाहरणमा कठऋषिद्वारा प्रोक्त वेदशाखाको पढ्नेवाली स्त्री भन्ने अर्थमा पनि जातित्व ग्रहण भयो ।

बहवो ऋचो (अध्येतव्या) यस्या सा बहवृची । धेरै वेदका ऋचा पढ्ने वाली अर्थात् ऋग्वेद अध्ययन गर्ने वाली स्त्री भन्ने अर्थमा बहु जस् ऋच जस् यस विग्रहमा बहुव्रीहि समास भएर बहवृची शब्द बन्दछ । यसले पनि जातिलाई बोध गराउँदछ ।

२६. दुह्याचपच्छन्दरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

अन्वयः

दुह, याच्, पच्, दण्ड, रुध, प्रच्छ, चि, ब्रू, शास्, जि, मथ, मुष, नी, हृ, कृष, वह कर्मयुक् स्यात् अकथितम् तथा स्यात् ।

शब्दार्थः

दुह = दुह प्रपूरणे, याच् = टुयाच् याच्चायाम्, पच् = डुपचप् पाके, दण्ड = दण्ड दण्डनिपातने, रुध् = रुधिर् आवरणे, प्रच्छ् = प्रच्छ् जीप्सायाम्, चि = चिञ् चयने, ब्रू = ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शास् = शासु अनुशिष्टौ, जि = जि अभिभवे, मथ् = मन्थ विलोडने, मुष् = मुष स्तेये, नी = नीञ् प्रापणे, हृ = हृञ् हरणे, कृष् = कृष विलेखने, वह् = वह प्रापणे, कर्मयुक् = कर्मणा यद्युज्यते, अकथितम् = अकथितं कर्म (गौणकर्म) इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः, तथा = तदेव, स्यात् = भवेत् ।

व्याख्या

दुह प्रपूरणे, टुयाच् याच्चायाम्, डुपचप् पाके, दण्ड दण्डनिपातने, रुधिर् आवरणे, प्रच्छ् जीप्सायाम्, चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये इति द्वादशानां धातूनां गौणकर्मणि परिगणनं कर्तव्यम् । तथैव नीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे इति चतुर्णामपि धातूनां गौणकर्मणि परिगणनं कर्तव्यम् । अतः एते षोडशधातूनां अकथितं मत्वा कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिर्विधानं भवति । कर्मणा यद्युज्यते इति । कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम् । करणे उपपदे कर्मणि वाच्ये सत्सूद्विप इत्यादिना विक्रिविति भावः ।

यद्यपि-

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षितिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण तेऽपि सङ्ग्राह्या इति कैयटः ।

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमशः तेषामुदाहरणानि यथा सन्ति- गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम्, अविनीतिं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाञ्छतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते, शास्ति वा, शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि । कारकं किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । (वा. ११०३, ११०४) कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । इत्यादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति ।

नेपाली शब्दार्थः

दुह = दुह प्रपूरणे धातु, याच् = टयाच् याच्यायाम् धातु, पच् = डुपचप् पाके धातु, दण्ड = दण्ड दण्डनिपातने धातु, रुध् = रुधिर् आवरणे धातु, प्रच्छ = प्रच्छ शीप्सायाम् धातु, चि = चिञ् चयने धातु, ब्रू = ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि धातु, शास् = शासु अनुशिष्टौ धातु, जि = जि अभिभवे धातु, मथ् = मन्थ विलोडने धातु, मुष् = मुष स्तेये धातु, नी = नीञ् प्रापणे धातु, हृ = हृञ् हरणे धातु, कृष् = कृष विलेखने धातु, वह् = वह प्रापणे धातु, यी धातुहरू कर्मयुक्स्याद् = कर्मणसँग जोडिदा, अकथितम् = कर्म गौण हुने अर्थात् अकथितकर्म हुने धातुहरू हुन् भनेर गणना गरिएको छ । तथा = त्यस्तो कर्म गौण हुने अवस्था, स्यात् = होस् ।

नेपाली अर्थ

दुह, याच्, पच्, दण्ड, रुध्, प्रच्छ, चि, ब्रू, शास्, जि, मथ्, मुष्, नी, हृ, कृष्, वह्, यी धातुको मुख्य कर्मसँग सम्बन्ध भएका वस्तु अपादानत्व आदि अविवक्षित भएमा गौण कर्म हुन्छन् ।

दुहुनु अर्थमा दुह, माग्नु अर्थमा याच्, पकाउनु अर्थमा पच्, सजाय दिनु अर्थमा दण्ड, रोक्नु अर्थमा रुध्, सोध्नु अर्थमा प्रच्छ, टिप्नु वा चुन्नु अर्थमा चि, भन्नु अर्थमा ब्रू, शासन गर्नु अर्थमा शास्, जित्नु विजय प्राप्त गर्नु अर्थमा जि, मथ्नु अर्थमा मथ्, चोर्नु अर्थमा मुष्, पुर्‍याउनु अर्थात् लैजानु अर्थमा नी, खिच्नु वा आफूतिर तान्नु अर्थमा कृष्, लैजानु वा पुर्‍याउनु अर्थमा वह धातु रहेको छ । यी सोह्र वटा धातुहरूदेखि अपादान आदि कारकको अविवक्षा हुन्छ । यिनीहरूको कर्मसंज्ञा हुन्छ र द्वितीया विभक्ति हुन्छ । यसलाई सजिलोसँग बुझाउन तल एउटा तालिकाको संरचना तयार गरिएको छ ।

क्र.सं	धातु	अर्थ	उदाहरण	अर्थ
१.	दुह- दुह प्रपूरणे	दुहुनु	गां दोग्धि पयः ।	गाईबाट दूध दुहुन्छ ।
२.	याच्- टयाच् याच्यायाम्	माग्नु	बलिं याचते वसुधाम्	बलिसँग पृथिवी माग्छन् ।
३.	पच्- डुपचप् पाके	पकाउनु	तण्डुलानोदनं पचति ।	चामलद्वारा भात पकाउँछ ।
४.	दण्ड- दण्ड दण्डनिपातने	सजाय दिनु	गर्गाञ्छतं दण्डयति ।	गर्गहरूलाई सय रूपैयाँ जरिमाना गराउँछ ।

५.	रुध्- रुधिर आवरणे	रोक्नु	ब्रजमवरुणद्वि गाम् ।	ब्रजमा गाईलाई रोक्छ ।
६.	प्रच्छ- प्रच्छ झीप्सायाम्	सोध्नु	माणवकं पन्थानं पृच्छति ।	बालकसँग बाटो सोध्छ ।
७.	चि- चिञ् चयने	टिप्नु	वृक्षमवचिनोति फलानि ।	रूखबाट फल टिप्छ ।
८.	ब्रू- ब्रून् व्यक्तायां वाचि	भन्नु	माणवकं धर्मं ब्रूते	बालकलाई धर्म भन्छ ।
९.	शास्- शासु अनुशिष्टौ	उपदेश दिनु	माणवकं धर्मं शास्ति ।	बालकलाई शिक्षा दिन्छ ।
१०.	जि- जि अभिभवे	जित्नु	शतं जयति देवदत्तम् ।	देवदत्तसँग सय रूपैयाँ जित्छ ।
११.	मथ्- मन्थ विलोडने	मथ्नु	सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ।	अमृतका लागि समुदलाई मन्थन गर्छ ।
१२.	मुष्- मुष स्तेये	लुट्नु	देवदत्तं शतं मुष्णाति ।	देवदत्तबाट सय रूपैयाँ लुट्छ ।
१३.	नी- नीञ् प्रापणे	लैजानु	ग्राममजां नयति ।	बाखीलाई गाउँमा लैजान्छ ।
१४.	हृ- हृन् हरणे	हर्नु	रावणं सीतां हरति ।	रावणले सीतालाई हरण गर्छ ।
१५.	कृष्- कृष विलेखने	खिच्नु	गोष्ठं गां कर्षति । (रज्जुबन्धनादिना बलाच्चलनं कृषेर र्थः ।)	गोठमा गाईलाई खिच्छ । (डोरीले बाँधेर बलपूर्वक खिच्छ भन्ने अर्थ हो ।)
१६.	वह- वह प्रापणे	पुऱ्याउनु	ग्राममजां वहति । (शकटाद्यारोहणानु- कूलो बहेरर्थः ।)	बाखीलाई गाउँमा पुऱ्याउँछ । (गाडा/रथ/गाडीआदि साधनमा चढाएर गाउँमा पुऱ्याउँछ भन्ने अर्थ हो ।)

यहाँ कारिकामा दिइएका सोह्र धातुमात्र नभएर ती धातुका अर्थ बुझाउने अन्य धातु पनि ग्रहण गर्नु पर्दछ । जस्तै याच् धातुको अर्थ भएको भिक्षु धातु, ब्रू धातुको अर्थ भएको भा, अभि उपसर्गपूर्वकको धा धातु, वच् धातु पनि लिइन्छ । यस्तै अन्य धातुहरूका पनि समानार्थक धातुहरूलाई ग्रहण गरिन्छ ।

२७. शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

अन्वयः

शत्रून् स्वर्गम् अगमयत्, स्वान् वेदार्थम् अवेदयत्, देवान् अमृतम् आशयत्, विधिन् वेदम् अध्यापयद्, सलिले पृथ्वीम् आसयत्, यः श्रीहरिः स मे गतिः ।

शब्दार्थः

गत्यार्थके- शत्रून् स्वर्गम् अगमयत्, बुद्ध्यर्थे- स्वान् वेदार्थम् अवेदयत्, प्रत्यवसानार्थे- देवान् अमृतम् आशयत्, शब्दकर्मणे- विधिन् वेदम् अध्यापयद्, अकर्मके- सलिले पृथ्वीम् आसयत्, यः श्रीहरिः, स मे गतिः ।

व्याख्या

गतिश्च, बुद्धिश्च, प्रत्यवसानं च गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि, तानि अर्था येषां ते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाः । शब्दः कर्म येषां ते शब्दकर्मणः, अविद्यमानं कर्म येषां ते अकर्मकाः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाश्च शब्दकर्मणश्च च अकर्मकाश्च गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मकर्मकाः । तेषाम् गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्द कर्मकर्मकाणाम् । उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः ।

क्रमेणोदाहरति- शत्रूनगमयत् स्वर्गम् इति गत्यर्थकस्योदाहरणम् । शत्रवो युद्धे मृताः स्वर्गमगच्छन् । तान् यः शस्त्रघातेनागमयत् स्वर्गं स श्रीहरिर्मे गतिरित्यत्रान्वयः । अत्र गमेरप्यन्तावस्थायां शत्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः स्वर्गस्तु कर्म । प्यन्तावस्थायां तु णिज्वाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता । शत्रवस्तु कर्म, शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तदाश्रयत्वात् । एवञ्च हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः । प्रयोजकं कर्तुर्हरिः शाब्दं प्राधान्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति । शत्रूणां तु अन्याधीनस्वर्गप्राप्तिकृतृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात्

गुणभूतमेव। शेषित्व-लक्षणमार्थप्राधान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिति स्थितिः । तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात् तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमम् इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । णिजथनाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वम् । किन्तु कर्तृत्वमेव । तदेतत् हेतुमति च इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । उक्तं च हरिणा गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात् कर्मसंज्ञयाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति । स्वधर्मणेति तृतीययेत्यर्थः । एवं च स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद् गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः ।

वेदार्थं स्वानवेदयति । बुद्ध्यर्थधातोर्दाहरणम् । स्वशब्दः आत्मीयपरः स्वे स्वकीयाः विधिप्रमुखा ? वेदार्थमविदुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः । अत्र स्वेषां प्रयोज्यकर्तृणां कर्मत्वम् । आशयच्चातुं देवानिति । प्रत्यवसानार्थस्य उदाहरणम् । देवा अमृतमाश्नन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः । वेदमध्यापयद्विविधिमिति । शब्दकर्मणः उदाहरणमेतत् । विधिः ब्रह्मा वेदमधीतवान्, तं हरिः अध्यापयदित्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तृविधेः कर्मत्वम् । आसयत्सलिले पृथ्वीमिति । अकर्मकस्योदाहरणम् । सलिले पृथ्वी आस्ते, तां हरिरासयदित्यर्थः । अत्र पृथिव्याः प्रयोज्याकर्त्र्ये कर्मत्वम् । यः स मे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माणाकर्मकेभ्यः प्रयुज्यन्ते ।

नेपाली शब्दार्थ

गत्यर्थे- शत्रून् अगमयत् स्वर्गम् = जसले शत्रुलाई स्वर्गमा लैजान्छन् ।

बुद्ध्यर्थे- स्वान् वेदार्थम् अवेदयत् = जसले आफन्तलाई वेदको अर्थ बुझाए ।

प्रत्यवसानार्थे- देवान् अमृतम् आशयत् = जसले देवतालाई अमृतपान गराए ।

शब्दकर्मणे- विधिन् वेदम् अध्यापयद् = जसले ब्रह्माजीलाई वेदको अध्यापन गराए ।

अकर्मके- सलिले पृथ्वीम् आसयत् = जसले समुद्रको जलमा पृथ्वीलाई अडाएका छन् ।

यः श्रीहरिः = जुन श्रीहरि भगवान् छन् ।

स मे गतिः = तिनै विष्णु भगवान् मेरा गति हुन् ।

नेपाली अर्थ

गति अर्थमा- जसले शत्रुलाई स्वर्गमा पुऱ्याए । बुद्धि अर्थमा- जसले आफन्तलाई वेदको अर्थ बुझाए । प्रत्यवसान अर्थमा- जसले देवतालाई अमृतपान गराए । शब्दकर्म

अर्थमा- जसले विधिपूर्वक ब्रह्मालाई वेदको अध्यापन गराए । अकर्मक अर्थमा- जसले समुद्रको जलमा पृथ्वीलाई अडाए । तिनै विष्णु भगवान् मेरा गति हुन् ।

२८. उभयसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

अन्वयः

उभयतः, सर्वतः, धिक्, उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्यधि इत्यादि योगेषु द्वितीया भवति ।

शब्दार्थः

उभयतः = उभयोऽर्थे, सर्वतः = सर्वतोदिशि, धिक् = धिक्शब्दयोगे, उपर्युपरि = उपर्युपरिशब्दे, अधोऽधः = अधोऽधोर्थे, अध्यधि = अध्यधि इत्यर्थे, इत्यादिषु = इत्यादि शब्देषु, योगेषु = योगेषु सत्सु, द्वितीया = द्वितीया विभक्ति, भवति = प्रयुज्यते ।

व्याख्या

उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्ततयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः । धिक्शब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया कार्या । प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । उपर्यादिष्वित्यनेन उपर्यध्यधसस्सामीप्ये इति सूत्रोपात्तान्यव्ययानि गृह्यन्ते । द्विरुक्तस्य पराम्नेडितम्, तदन्तेषु कृतद्विवचनेष्विति यावत् । तथा च कृतद्विवचनेषु उपर्यादिषु त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः । उक्त प्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत इत्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपा इति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात् तसिः । उभयोऽन्यत्र इत्ययच् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । सर्वतः कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । धिक् कृष्णाभक्तमिति । धिक् निन्दायाम् । कृष्णाभक्तस्य निन्देत्यर्थः । केचित्तु कृष्णाभक्तो निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः । धिङ् मूर्खेत्यत्र तु निषिद्धाचरणमित्यध्याहार्यम् । उपर्युपरीति । उपर्यध्यधसस्सामीप्ये इति द्विवचनम् । लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः । अध्यधीति । लोकस्य समीपदेशे हरिरस्तीत्यर्थः । अधोऽध इति । लोकस्य समीपे अधो हरिरस्तीत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थः

उभयतः = दुवैतिर, सर्वतः = सबैतिर, धिक् = धिक्कार, उपर्युपरि = माथि
माथि, अधोऽधः = तलतल, अध्यधि = माथितिर, इत्यादि = इत्यादि शब्दहरूकोः,
योगेषु = योगमा द्वितीया = द्वितीया विभक्ति, भवति = हुन्छ ।

नेपाली अर्थ

उभयतः, सर्वतः, धिक्, उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्यधिको योगमा द्वितीया विभक्ति
हुन्छ ।

जस्तै :-

उदाहरणानि	उदाहरणको नेपाली अर्थ
उभयतः कृष्णं गोपाः ।	कृष्णका दुवैतिर गोपिनी छन् ।
सर्वतः कृष्णम् ।	सबैतिर कृष्ण छन् ।
धिक् कृष्णाभक्तम् ।	कृष्णका अभक्तहरूलाई धिक्कार छ ।
उपर्युपरि लोकं हरिः ।	सबैभन्दा माथि लोकमा हरि हुनुहुन्छ ।
अध्यधि लोकम् ।	माथितिर लोक छ ।
अधोऽधो लोकम् ।	तलतिर लोक छ ।
ग्रामम् उभयतः जलं अस्ति ।	गाउँको दुवैतिर पानी छ ।
नगरं सर्वतः वृक्षाः सन्ति ।	नगरको सबैतिर रुखहरू छन् ।
धिक् नास्तिकम् ।	नास्तिकलाई धिक्कार छ ।
पृथ्वीम् अधोऽधः जलम् अस्ति ।	पृथ्वीको तलतिर पानी छ ।
लोकम् अध्यधि ईश्वरः अस्ति ।	लोकको माथितिर ईश्वर छन् ।
गृहं सर्वतः फलानि सन्ति ।	घरको सबैतिर फलहरू छन् ।
धिग् दुर्जनम् ।	दुर्जनलाई धिक्कार छ ।
त्वाम् अध्यधि रोगः अस्ति ।	तिमीभित्र रोग छ ।

२९. चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

अन्वयः

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोः कुञ्जरम् हन्ति, केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि
पुष्कलको हतः ।

शब्दार्थः

चर्मणि = चर्मप्राप्त्यर्थम्, द्वीपिनम् = व्याघ्रम्, हन्ति = घातयन्ति, दन्तयोः = दन्तप्राप्त्यर्थम्, कुञ्जरम् = गजराजम्, हन्ति = घातयन्ति, केशेषु = केशप्राप्त्यर्थम्, चमरीम् = चमरीविशेषः, गौविशेषो वा, हन्ति = घातयन्ति, सीम्नि = कस्तूरीनामक सुगन्धप्राप्त्यर्थम्, पुष्कलको = मृगविशेषः, हतः = मारितः ।

व्याख्या

यदि फलवाचकनिमित्तशब्दस्य कर्मणा सह संयोग उत समवायसम्बन्धः भवति चेत् निमित्त (फलवाचक) शब्देन सह सप्तमी विभक्तिः भवति ।

चर्मार्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा चर्मणः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । दन्तयोरिति दन्तार्थमित्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव । केशेष्विति । केशार्थमित्यर्थः । चमरी मृगविशेषः । सीम्नीति । सीमार्थमित्यर्थः । हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्तेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यपीति बोध्यम् । सीमा अण्डकोश इति । सीमा घट्टस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम् । इति मेदिनी । पुष्कलको गन्धमृग इति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षेपणकीलयोः इति मेदिनी । अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः समवाय एव । हरदत्तस्तु सीमाग्रामादिमर्यादा । तस्याः ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुर्हतः निखात इति व्याचष्ट । अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः संयोगो बोध्यः । वैतनेनेति । अत्र वेतनं भूतिद्रव्यम् । तदर्थमित्यर्थः । अत्र वेतनस्य लूयमानस्य धान्यस्य च तादर्थ्यमेव सम्बन्धः, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः ।

नेपाली शब्दार्थ

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति = छालाका लागि बाघलाई मार्दछ ।

दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् = दाँतका लागि हात्तीलाई मार्दछ ।

केशेषु चमरीं हन्ति = रौंका लागि चौरीलाई मार्दछ ।

सीम्नि पुष्कलको हतः = अण्डकोशमा रहेको कस्तुरी सुगन्धका लागि मृगलाई मार्दछ ।

यदि फलवाचक निमित्तशब्द कर्मसँग संयोग वा समवाय सम्बन्धमा रहन्छ भने निमित्त फलवाचक शब्दका साथमा सप्तमी विभक्ति हुन्छ ।

नेपाली अर्थ

यदि फलवाचक निमित्तशब्द कर्मसँग संयोग वा समवाय सम्बन्धमा रहन्छ भने निमित्त फलवाचक शब्दका साथमा सप्तमी विभक्ति हुन्छ । जस्तैः— छालाका लागि बाघलाई मार्दछ । दाँतका लागि हात्तीलाई मार्दछ । रौंका लागि चौरीलाई

मार्दछ । अण्डकोशमा रहेको कस्तुरी सुगन्धका लागि मृगलाई मार्दछ । यहाँ फलवाचक शब्दका साथमा सप्तमी विभक्तिको प्रयोग भएको उदाहरणहरू देखाइएको छ ।

३०. सुपां सुपा तिडा नाम्ना धातुनाथ तिडां तिडाः ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

अन्वयः

अथ सुपां सुपा, तिडा, नाम्ना, धातुना, तिडां तिडा, तिडां सुबन्तेन इति, समासः षड्विधोः बुधैः विज्ञेयः ।

शब्दार्थः

सुपां सुपा = सुबन्तेन सह सुबन्तपदस्य, तिडा = तिडन्तपदेन सह, नाम्ना = नामिकपदेन सह, धातुना = धातुना सह, तिडां तिडा = तिडन्तपदस्य तिडन्तपदेन सह, तिडां सुपा = तिडन्तपदस्य सुबन्तपदेन सह, समासः = समासविधिः, षड्विधोः = षड्प्रकारकः, बुधैः = विद्वद्भिः, विज्ञेयः = अवगन्तव्यः ।

व्याख्या

सुपां सुपा, तिडा, नाम्ना, धातुना, तिडां तिडा, तिडां सुबन्तेन समासः षड्विधोः बुधैः विज्ञेय इति । अत्र क्रमेण उदाहरणानि यथा सन्ति- राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः, अत्र राज्ञ इति षष्ठ्यान्तपदस्य पुरुषः इति प्रथमान्तपदेन सह समासः । सुबन्तपदस्य तिडन्तेन यथा पर्यभूषयत् इत्यत्र सुबन्तस्य परि इति पदस्य अभूषयत् इति तिडन्तेन सह समासः, सह सुपा इत्यत्र सह इति योगविभागात् । सुबन्तस्य प्रातिपदिकेन यथा कुम्भकारः इति गतिकारकेति परिभाषया कारशब्दात् सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव कुम्भस्य इति षष्ठ्यान्तपदस्य कार इति प्रातिपदिकेन उपपदमतिड इति सूत्रेण समासः । प्रातिपदिकेन धातुना यथा कटप्रूः इत्यत्र क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च इति वार्तिकेन कटम् इति प्रातिपदिकस्य प्रू इति धातुना सह समासो निपातितः । तिडन्तानां तिडन्तेन यथा पिबतखादता इत्यत्र मयूरव्यंसकादीनां च इत्यनेन पिबत इति तिडन्तस्य खादत इति तिडन्तेन सह समासो निपातितः । तिडन्तस्य सुबन्तेन यथा कृन्तविचक्षणा इत्यत्र कृन्त इति तिडन्तस्य विचक्षणा इति सुबन्तेन सह एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति गणसूत्रस्य मयूरव्यंसकादिगणे पाठात् समासः । इति ।

नेपाली शब्दार्थ

सुपां सुपा = सुबन्तपदसँग सुबन्तपदको समास जस्तै राजपुरुषः, तिङा = तिङन्तपदका साथ समास जस्तै पर्यभूषयत्, नाम्ना = नामिकपदका साथ समास जस्तै कुम्भकारः, धातुना = धातुका साथ समास जस्तै कटपूः, अजस्रम्, तिङां तिङा = तिङन्तपद र तिङन्तपदका बीचको समास जस्तै पिवतखादत, तिङां सुपा = तिङन्तपद र सुबन्तपदका बीचको समास जस्तै कृन्तविचक्षणा । (कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा इत्यन्वयः ।) समासः = समास, षड्विधोः = छ प्रकारको हुन्छ, बुधैः = विद्वान्हरूले बताएको कुरा, इति विज्ञेयः = यस्तो जान्नु पर्दछ ।

नेपाली व्याख्या

सुबन्तपद र सुबन्तपदका साथमा, सुबन्तपद र तिङन्तका साथ, सुबन्तपद प्रातिपदिकका साथ, सुबन्तपद र धातुका साथ, तिङन्तपद र तिङन्तपदका साथ, तिङन्तपद र सुबन्तपदका साथ गरी यी छ प्रकारका समासहरू हुन्छन् भन्ने कुरा विद्वान्हरूले बताएका छन् ।

३१. भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥

अन्वयः

वर्णागमाद् हंसः भवेत्, वर्णविपर्ययात् सिंहः भवेत्, वर्णविकृतेः गूढोऽत्मा भवेत्, वर्णनाशात् पृषोदरम् भवेत् ।

शब्दार्थः

वर्णागमाद् = वर्णस्य आगमाद्, हंसः भवेत् = हंसः भवति, वर्णविपर्ययात् = वर्णस्य विपर्ययकृते सति, सिंहः भवेत् = सिंहः भवति, वर्णविकृतेः = वर्णस्य विकृते सति, गूढोऽत्मा भवेत् = गूढोऽत्मा भवति, वर्णनाशात् = वर्णस्य नाशे सति, पृषोदरम् भवेत् = पृषोदरम् भवति ।

व्याख्या

हसधातोः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः । हन्धातोरचि समागमे नश्चापदान्तस्य इति अनुस्वार इत्यन्ये । सिंहो वर्णविपर्ययादिति । हिंसि हिंसायाम् इत्यतः

पचाद्यचि इदित्वान्नुम् । नश्च इत्यनुस्वारः । हकारस्य सकारः, सकारस्य हकारश्च सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंससिंहयोरुणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता । तथाप्युणादिसूत्राणां शाकटायन-प्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादने न दोष इत्याहुः । गुढोत्मा वर्णविकृतेरिति । गूढः आत्मा यस्येति बहुव्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे रूपमिति भावः । वर्णनाशात्पृषोदरमिति । पृषत् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणः इति सूत्रेण गुणे पृषोदरमिति भवतीत्यर्थः ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

निश्चयेन उच्यते अर्थः अनेन इति निरुक्तम् । इति ।

नेपाली शब्दार्थ

वर्णागमाद् हंसः भवेत् = हस् धातुबाट पचादि अच् प्रत्यय गरेर अनुस्वार आगम गरेपछि हंसः रूप बन्दछ । यहाँ वर्णको आगमन भएको छ । अनुस्वार वर्णको आगम गरेर हंसः रूप बनेको हो ।

वर्णविपर्ययात् सिंहः भवेत् = हिसि हिंसायाम् धातुबाट पचादि अच् प्रत्यय गरेपछि इदित् (इकारको इत्संज्ञा) भएकाले नुमागम भयो । नश्च भन्ने सूत्रले अनुस्वार भयो । वर्णविपर्यय (उल्टो) भएर हकारको सकार र सकारको हकार भयो र सिंहः रूप सिद्ध भयो ।

वर्णविकृतेः गूढोत्मा भवेत् = गूढ आत्मा छ जसको भन्ने बहुव्रीहि समासमा उत्तरपदमा रहेको आवर्णको स्थानमा विकृति हुँदा उकारादेश भयो । त्यसपछि आद् गुणः सूत्रले गुण भयो र गूढोत्मा रूप सिद्ध भयो ।

वर्णनाशात् पृषोदरम् भवेत् = पृषत् उदरम् यहाँ तवर्णको लोप भयो र आद् गुणःले गुण भयो पृषोदरम् शब्द बन्यो । वर्णनाश भनेको वर्णको लोप हो ।

नेपाली अर्थ

हस् धातुबाट पचादि अच् प्रत्यय गरेर अनुस्वार आगम गरेपछि हंसः रूप बन्यो । हंसको वर्णविपर्यय भएर हकारको सकार र सकारको हकार भयो र सिंहः रूप सिद्ध भयो । गूढ आत्मा यहाँ आत्माको आमा उकार हुँदा वर्णविकृति भयो । गुण गर्दा गूढोत्मा रूप सिद्ध भयो । वर्णनाश भनेको वर्णको लोप हो । पृषत् उदरम् यहाँ तवर्णकोनाश भयो र गुण भयो पृषोदरम् बन्यो ।

३२. तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

अन्वयः

तस्येदम् इति अपत्ये अपि बाधनार्थम् कृतम् भवेत्, उत्सर्गः शेष एव असौ वृद्धौ अन्यस्य प्रयोजनम् ।

शब्दार्थः

तस्येदम् इति = तस्यापत्यम् ४।१।९२॥ इति सूत्रेण विहितोऽण्, अपत्ये अपि = अपत्येऽर्थेऽपि भवति । इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात् । बाधनार्थम् = यद्यपि अत इजित्याद्यर्थं तस्यापत्यं इत्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं त्यत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः । समाधत्ते बाधनार्थमिति । कृतम् भवेत् = कृतं स्यात् । असौ = असौ अपत्यार्थः । उत्सर्गः शेष एव = असति योगविभागे अदन्तबह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवाऽपत्यार्थस्योपयोगादुपगवादिप्रकृति-सम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । वृद्धौ अन्यस्य प्रयोजनम् = चाऽणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धाच्छः प्रसज्येत ।

व्याख्या

तस्येदमिति विहितः अण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात् । अतस्तस्यापत्यमित्यण्विधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । न च अत इञ् इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं तस्यापत्यम् इत्यावश्यकमिति वाच्यम् । एवं हि सति तस्यापत्यमत इञ् इत्येकमेव सूत्रमस्तु । तथा च तस्यापत्यम् इति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पर्यवस्यति । अत्र समाधत्ते बाधनार्थं कृतं भवेदिति । तस्येदम् इत्यणं बाधित्वा वृद्धाच्छः इति छः अपत्ये प्राप्तः, तद्बाधनार्थं तस्यापत्यम् इति पृथक्सूत्रं कृतमित्यर्थः । ननु वृद्धाच्छः इति सूत्रं शेषाधिकारस्थत्वाभावात् तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याप्रसक्तेस्तद्बाधनार्थत्वं तस्यापत्यम् इत्यस्य कथमित्यत आह उत्सर्गः शेष एवासाविति । उत्सृज्यते अदन्त बाह्वादिप्रकृतिभ्यो वियुज्यत इत्युत्सर्गः । कर्मणि घञ् । अदन्त बाह्वादिभिन्नप्रकृतिसम्बद्धः अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुर्हि तस्यापत्यमत इञ् इत्येकसूत्रमभिमतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः । अदन्त बाह्वादिप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थं एव विनियुक्तः, न तु तदिभिन्नप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि । ततश्चतस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात्तद्बाधनार्थं तस्यापत्यम् इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे प्रकृतिसामान्यसंयुक्तापत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसम्पादनद्वारा छबाधकत्वं तस्यापत्यम् इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् ।

अयमप्राप्तबाध इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगोरवृद्धत्वात् छस्य नैव प्रसक्तिरिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह- वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति । भानोरपत्यं भानव इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपगवादिप्रातिपदिकानि नामधेयत्वाद् वृद्धानि, तेभ्यः छप्रत्ययबाधनार्थं तस्यापत्यम् इति पृथक्सूत्रमित्यर्थः । ननु तस्येदम् इत्यणि इदन्त्वेन बोधः । तस्यापत्यम् इत्यणि तु अपत्यत्वेन बोध इति शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वात्, तस्येदमित्यपत्येऽपि इत्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति चेत् न- एतद्वार्तिकभाष्यप्रमाणण्येन तस्येदम् इति इदं-शब्देन अपत्यस्य इदन्त्वेन ग्रहणाभावविज्ञानात् । प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली इति त्वार्षत्वान्न दुष्यतीत्यास्तां तावत् ।

नेपाली शब्दार्थ

तस्येदम् इति = तस्यापत्यम् ४।१।९२॥ भन्ने सूत्रले गरिएको अण्, अपत्ये अपि = अपत्य अर्थमा पनि हुन्छ । यो सूत्र पनि त्यसैको अन्तर्भाव भएको हुनाले । बाधनार्थम् = तस्यापत्यम् र अत इन्मा गरिएको योग विभाग बाधन गर्नका लागि हो । कृतम् भवेत् = योगविभाग गरिएको होस् । असौ = यी दुवै सूत्र अपत्य अर्थमा रहेका छन् । उत्सर्गः शेष एव = असति यो योगविभागमा छोडिएको मात्र शेष रहन्छ । वृद्धौ = वृद्धाच्छः ४।२।११४॥ भन्ने सूत्रद्वारा गरिएको कार्य, अन्यस्य प्रयोजनम् = अन्यको प्रयोजनका लागि हो ।

नेपाली व्याख्या

तस्यापत्यम् ४।१।९२॥ भन्ने सूत्रले सन्धि गरिएको षष्ठ्यन्त समर्थदेखि अपत्य अर्थमा माथि कहिएका र पछि भनिने प्रत्ययहरू होउन् भन्दछ । यस सूत्रभन्दा पूर्व स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्तौ भवनात् ४।१।८७॥ सूत्रले धान्यानां भवने क्षेत्रे खन् यो सूत्रदेखि पूर्वका अर्थमा स्त्री शब्द र पुंस्शब्ददेखि क्रमशः अन् र स्तन् प्रत्यय गर्दछ ।

तस्येदम् इति अपत्ये अपि = तस्य इदम् भन्ने अपत्य अर्थमा गरिएको अण् पनि, बाधनार्थम् कृतम् भवेत् = बाँधनका लागि गरिएको बुझनु पर्दछ ।

उत्सर्गः शेष एव असौ = त्यागका लागि यो विभाजन शेषका रूपमा रहेको हो ।

वृद्धौ अन्यस्य प्रयोजनम् = वृद्धात्छः भन्ने सूत्रको प्रयोजन भन्दा भिन्न छ ।

तस्येदम् ४।३।१२०॥ सूत्रद्वारा इदम् शब्दको अर्थमा अपत्य अर्थलाई पनि समावेश गरेर तस्येदम् शब्दद्वारा नै अपत्य अर्थमा पनि अण् सिद्ध हुँदाहुँदै तस्यापत्यम् ४।१।९२॥ सूत्रको के काम हुन्छ ? यस प्रश्नको उत्तरमा भनिन्छ- अत इन् ४।१।९५॥,

इत्यादि सूत्रमा अपत्य अर्थको अभिव्यक्तिका लागि तस्यापत्यम् आवश्यकता छ । त्यसो हो भने तस्यापत्यमत इन् यस्तो एउटै सूत्र बनाए भइहाल्छ किन पृथक् पृथक् सूत्रको आवश्यकता भयो ? तस्यापत्यम् ४।१।९२॥ सूत्रको अभावमा वृद्धसंज्ञक आ ऐ औ वणं आदिमा भएका शब्दमा तस्येदम् लाई बाँधेर वृद्धाच्छः सूत्रले छ प्रत्यय भएर अनिष्ट रूप प्राप्त हुन्छ । त्यसलाई बाँध्न तस्यापत्यम् सूत्रको आवश्यकता छ । वृद्धाच्छः भन्ने सूत्र त शेष अधिकारको सूत्र हो । शेषको अधिकार तद्धितप्रकरणस्थ अपत्य, देश, निवास, निर्वृत र अदूरभव यी पाँच अर्थदेखि भिन्न अर्थमा रहन्छ । उक्तादन्यः शेषः अपत्य अर्थमा छ प्रत्ययको प्राप्ति नै छैन कसरी अपवादका लागि हुन्छ ? प्राप्तौ सत्याम् अपवादः । तस्यापत्यमत इन् यस्तो मात्रै पढ्ने हो भने अपत्यसम्बन्धले ह्रस्व अकारसम्बद्ध अपत्यरूप अर्थ उक्त भए तापनि इकारान्त र उकारान्त शब्द सम्बद्ध अपत्यरूप अर्थ उक्त नभएको हुँदा शेष नै मानिने छ र अपत्य अर्थमा पनि उपगो अपत्यम् मा छ प्रत्यय हुने छ । होइन छ प्रत्यय त वृद्धसंज्ञक शब्ददेखि हुन्छ उपगु त वृद्धसंज्ञक होइन ? वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् = भानु आदि वृद्धसंज्ञक शब्ददेखि छ प्रत्यय भएर भानवीय यस्तो अनिष्ट रूप रोक्नका लागि पृथक् रूपमा तस्यापत्यम् सूत्रको आवश्यकता हुन्छ ।

३३. गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

अन्वयः

स्व गोत्रे एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा अस्ति । यद्वा प्राचाम् अपि स्व द्वयूनसंख्येभ्यः अनिष्टोत्पत्तिः इति च परम्परा प्रसज्यते ।

शब्दार्थः

स्व गोत्रे = स्वस्य गोत्रे, एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा = एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां परम्परा, पञ्चमे तु चतुर्णां परम्परा इत्यादि परम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः, यद्वा = अथवा, प्राचाम् = प्राचीनानामाचार्याणां मते, अपि = च, स्व द्वयूनसंख्येभ्यः = स्वद्वयूनसंख्येभ्यः, अनिष्टोत्पत्तिः = अनिष्टरूपसिद्धिः, इति च परम्परा वर्तते = एतादृशं परम्परा दृश्यते ।

स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां परम्परा, पञ्चमे तु चतुर्णां परम्परा इत्यादि परम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः । उपगोस्तृतीये अणिञोः परम्परा, चतुर्थे त्वणिञ्फकाम्, पञ्चमे त्वणिञ्फगिञाम् । यद्यप्यत्र यस्येति च इति लोपेनाणादेरसत्वात् अणिञादीनां परम्परा इत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि अणन्तादिजुत्पद्यते, इजन्तात्फक् इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराऽभिधानं बोध्यम् । यद्वा स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्वचूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्माद् अनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्याम्, पञ्चमे त्रिभ्यः इत्यादीत्यर्थः ।

तथा च— आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे । इति अमरकोशम् अनुसृत्य पुत्रदुहित्रोरेव अपत्यशब्दार्थता इत्येकः पक्षः । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् इति सूत्रमभिलक्ष्य च पौत्रादीनामपि अपत्यशब्दार्थता इति द्वितीयः पक्षः । तदा पङ्क्तिविंशति इत्यत्र भाष्ये न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः प्रदर्शनाद् बाहुलात्करणे यत्प्रत्ययेन निष्पन्नस्याऽपत्यशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वनन्तु पुत्रपर्यायत्वम् । तथा हि यस्य यन्निमित्तमपतनं तस्य तदपत्यमिति फलितम् । पितामहादीनामपतने पौत्रादेरपि हेतुत्वेन तेषामपत्यत्वम्भवति । प्रथमपक्षे प्रत्ययमालाव्यावृत्तये, द्वितीये स्वद्वचूनसङ्ख्येभ्यो ऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये एको गोत्रे इत्यस्मिन् सूत्रे सूत्रमेतत्तथोत्तरमिति कथितम् ।

तेन हि पौत्रादीनामपत्यत्वेन विवक्षायामेव गोत्रसञ्ज्ञा स्यात्पौत्रत्वादिना विवक्षायां सा माभूदित्यर्थमपत्यग्रहणम् । तदा औपगव इत्यादावप्यणो गोत्रसंज्ञासिद्धिः । अणोऽपत्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकन्न तु पौत्रत्वादिकम् । इतरथा गोत्राऽधिकारस्थयजाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यान्तत्वेन इति । नचाऽपत्याऽधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यस्य लाभात्तेनैवोक्त—प्रयोजनसिद्धौ प्रयोजनाऽभावाद्वच्यर्थमपत्यग्रहणमिति वाच्यम् । ते तद्वाजाः इत्येतत्सूत्रघटक— तत्पदेन जनपदात् क्षत्रियादञ् इत्येतत्सूत्रविहिताऽजादीनामेव ग्रहणेन गोत्रयुवसंज्ञाप्रकरणेन व्यवधानादजादेः पूर्वप्रत्ययानामग्रहणेनाऽपत्याधिकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणतयाऽसम्बन्धशङ्का— व्यावृत्त्यर्थं पुनरपत्यग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः ।

ननु एको गोत्रे इदं सूत्रं व्यर्थम् । न च तत्राऽनेकप्रत्ययव्यावृत्त्यर्थमावश्यकं सूत्रिमिति वाच्यम् । युगपदेकस्मिन् गोत्रेऽनेकप्रत्ययानामप्रसक्तेरित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं प्रदर्शयति— गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परेति । स्वं गोत्रन्तदपेक्षया एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां तृतीये द्वयोः, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे चतुर्णां परम्परा प्रसज्येत इति तदर्थः । तथा

हि- उपगुशब्दात्तृतीये द्वयोरणिजोः प्रत्यययोरपत्तिः । तस्मादेवोक्तशब्दात्पञ्चमे वाच्ये चतुर्णामणिञ्फगिजां प्रत्ययानाम्परम्परेति । न च यस्येति च इति सूत्रेणाऽणादेलोपेना-
ऽविद्यमानत्वादणिजादीनाम्प्रत्ययानां परम्परेत्युक्तेः कथं सङ्गतिरिति वाच्यम् ।
अणन्तादिजुत्पत्तिः । इजन्तात्फक् उत्पत्तिरित्युत्पत्तिमात्राऽभिप्रायेण प्रत्ययपरम्परेत्युक्तेः
सुसङ्गतेः ।

स्वं गोत्रन्तदपेक्षया द्वचूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो
ऽनिष्टप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगोस्तृतीये वाच्ये एकस्मादौपगवादिजनिष्टः
प्राप्नोति चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्य इत्यादीति भावः । अत्रानिष्टोत्पत्तिमात्रं न
त्विष्टाऽसिद्धिरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगुशब्दादण्टसिद्धावपि औपगवादिजनिवृत्त्यर्थं
नियमार्थमिदं सूत्रम् । ननु नियमार्थस्य सूत्रस्यारम्भेऽपि गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य करणान्निभेना
ऽबाधादनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययोदुर्वारः । न च गोत्रपदेन लक्षणयाऽपत्यसमुदायः
स च परमप्रकृतेर्वाच्यम् । अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न ।
गोत्रग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेनोक्तप्रत्ययस्येष्टापत्तेः ।

यद्वा गोत्रे बोध्ये एक एव शब्दः प्रत्ययः प्रकृतिर्नत्वनेकशब्द इत्यर्थः । यदि
प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यात्तर्हि नैकशब्दः प्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति । यद्वा एकशब्दः
प्रथमवाची । प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । प्रथमत्वञ्च
सर्वमूलत्वमित्येतत्सर्वं स्पष्टम्भाष्ये ।

नेपाली व्याख्या

अपत्यत्व (सन्तानको धर्म)ले विवक्षा गरिएको नाति आदि शब्दलाई अपत्यं
पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२॥ भन्ने सूत्रले गोत्रसंज्ञा हुन्छ । गोत्र अर्थ बुझिँदामा एक
प्रत्ययमात्र होस् । उपगुको अपत्यत्वले विवक्षा गरिएको उपगुको नाति पनाति सबैलाई
अपत्यम् पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२॥ सूत्रले गोत्रसंज्ञा भयो । अनि उपगोगोत्रापत्यम्
(उपगुको गोत्रसंज्ञक सन्तान) यस विग्रहमा उपगुको नाति आदिलाई बुझाउँदा पनि
उपगुशब्ददेखि डस् विभक्ति आयो उपगु+डस् भयो । यस्तो अवस्थामा तस्यापत्यम्
भन्ने सूत्रले अण् प्रत्यय भयो र पूर्ववत् औपगवः रूप सिद्ध भयो । अव औपगवस्य
अपत्यम् भन्दा पुनः अत इज् भन्ने सूत्रले इज् प्रत्यय पाएकोमा एको गोत्रे सूत्रले
निषेध गर्यो । औपगविः यस्तो रूप भएन । यसरी तेस्रो, चौथो, पाँचौं हुँदै हजारौ
पुस्तासम्मकालाई बताउँदा पनि यौटै अण् प्रत्यय मात्र भएर औपगवः यही एक
शब्दको प्रयोग हुने भयो । अन्यथा औपगवस्य अपत्यम् यहाँ इज् प्रत्यय भएर औपगविः
यस्तो रूप होला । औपगवेरपत्यम् यहाँ यमिबोश्च ४।१।१०१॥ भन्ने सूत्रले फक् प्रत्यय

भएर औपगवायनः यस्तो अनिष्ट रूप होला । पुनः इन् प्रत्यय भएर औपगवायनिः होला । यसरी प्रत्ययहरू हुँदै जालान् । यस्तो कुरा स्वीकारयोग्य छैन । अतः ती अनिष्ट प्रत्ययहरू नहोऊन् भन्नका लागि एको गोत्रे भन्ने सूत्रले एउटा मात्र प्रत्यय होस् भन्ने नियम गरिएको हो ।

३४. अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥

अन्वयः

मतभेदेन अपत्यं पितुः एव स्यात् ततः प्राचाम् अपि इति च तद्धान्यै सूत्रमेतत् तथा उत्तरम् ।

शब्दार्थः

मतभेदेन = भिन्नमतेन, अपत्यं = अपत्यार्थम्, पितुरेव स्यात् = पितुः एव भवेत्, ततः = तत्पश्चात्, प्राचाम् = प्राचीनानामाचार्यानां मताम्, अपि = च, इति = एतत्, च = अपि, तद्धान्यै = तस्य उक्तप्रकाराभ्याम् अनिष्टोपत्यादनस्य हानिः निवृत्त्यर्थम्, सूत्रमेतत् = गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४॥ इति एतत् सूत्रम्, तथा = तथैव प्रकारेण, उत्तरम् = एको गोत्रे ४।१।९३॥ इति सूत्रस्योत्तरे पठितम् ।

व्याख्या

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४॥ नियमार्थमिदं सूत्रम् ।

अनन्तराऽपत्ये मुख्यसम्बन्धेऽप्रवृत्त्या प्रथमपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययः स्यान् तु मूलभूताद् । तथा च औपगावऽपत्येनोपगोर्मुख्यसम्बन्धाऽसद्भावादिहाऽप्राप्त्या तदर्थं सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वेन विध्यर्थत्वान्नियमार्थत्वाऽभावेनौपगाव-शब्दात्प्रत्ययो दुर्वार इति चेन्न । गोत्रे बोध्ये एवाऽपत्यप्रत्ययः इति सूत्रस्यार्थे औपगावशब्दस्याप्रत्ययान्तत्वे पुनस्ततोऽपत्यप्रत्ययानुपपत्त्याऽगत्या परम्परासम्बन्धस्वीकाराद् उपगोरेव प्रत्ययोत्पत्त्यौपगावात्तदनुपपत्तेरिति सर्वं समञ्जसम् ।

विशेष व्याख्या

अत्र प्रथमश्लोकान्ते श्रुतं प्रसज्यते इत्येतत्सर्वं पूर्वाध्वं परम्परेत्यनन्तरमपि सम्बध्यते । तत्र स्वं गोत्रं मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया एकोनसङ्ख्याकानां

अनिष्टप्रत्ययानां परम्परैवोक्तरीत्या प्रसज्यते । न तु कदाचिदपि गोत्रे औपगव इत्यणन्तमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः । यद्वेति । स्वं गोत्रं तत् मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया द्वयूनसङ्ख्यक-प्रकृतिभ्यस्तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामुत्पत्तिरुक्तरीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह-अपत्यमित्यादि मतभेदेनेत्यन्तम् । पुत्र एवापत्यमिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिषतीति भावः । तद्वान्यै इति । तस्य उक्तप्रकाराभ्याम् अनिष्टोपत्यादनस्य हानिः निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः । तथोत्तरमिति । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् इत्युत्तरसूत्रमपि तथा योज्यमित्यर्थः । तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति पितुरेवेत्यादिना । औपगवादिन् स्यादिति । अत इन् इत्यनेनेति शेषः ।

नेपाली शब्दार्थः

मतभेदेन = भिन्नमतले, अपत्यं = अपत्य अर्थमा, पितुरेव स्यात् = पिताको अपत्य भन्ने नै होस्, ततः = तत्पश्चात्, प्राचाम् = प्राचीन आचार्यहरूका मतमा, अपि = पनि, इति = एतत्, च = अपि, तद्वान्यै = अनिष्ट रूपको उपत्ति हुने हानिलाई हटाउनका लागि, सूत्रमेतत् = गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४ यो सूत्र, तथा = त्यस्तै प्रकारले, उत्तरम् = एको गोत्रे ४।१।९३॥ भन्ने सूत्रका पछि पढिएको हो ।

नेपाली व्याख्या

भिन्नमतले अपत्य अर्थमा पिताको अपत्य भन्ने नै होस् भन्ने प्राचीन आचार्यहरूका मतमा पनि अनिष्ट रूपको उपत्ति हुने हानिलाई हटाउनका लागि एको गोत्रे ४।१।९३॥ भन्ने सूत्रका पछि गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४ यो सूत्र पढिएको हो ।

युवापत्यको विवक्षा गरिएमा गोत्रप्रत्ययान्तदेखि नै प्रत्यय होस् । स्त्रीलिङ्गमा त युवसंज्ञा हुँदैन । स्त्रीलिङ्गमा युवापत्यत्व निषेध गर्न अस्त्रियाम् यो पद जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रियाम् यस्तो सूत्र पढेर उही सूत्रमा राख्नु योग्य हो भन्ने तत्त्वबोधिनीकारको मत छ ।

उदाहरणका लागि औपगवः यो रूप सिद्ध गर्दा, उपगोरपत्यम् पुमान् (उपगुको छोरा) यस विग्रहमा उपगु डस् देखि प्रागदीव्यतोऽण् सूत्रले अण् प्रत्यय भयो । विभक्तिको लोप भयो । अजादि प्रत्यय पर भएको हुनाले यचि भम् भन्ने सूत्रले उपगु यसलाई भसंज्ञा भयो । ओर्गुणः भन्ने सूत्रले अलोऽन्त्यस्य सूत्र लगाएर उपगुका उकारका स्थानमा गुण भएर ओकार भयो । उपगो अ यहाँ तद्धितेष्वचामादेः सूत्रले आदिवृद्धि भयो । औपगो अ भयो एचोऽयवायावः भन्ने सूत्रले अव् आदेश भयो । औपगव भयो प्रातिपदिकसंज्ञा भएर प्रथमाको एकवचन सुविभक्ति आयो स्वादिकार्य भएर औपगवः रूप सिद्ध भयो ।

३५. सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मातदर्थेऽभूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

अन्वयः

यस्येति लोपेन सिद्धे ययतौ किमर्थं डितौ वामदेव्यस्य नञ्स्वरे अतदर्थे ग्रहणं मा भूत् ।

शब्दार्थः

यस्येति = यस्येति च ६।४।१४८॥ इति सूत्रेण, लोपेन = लोपे कृते सति, सिद्धे = सिद्धं भवति । ययतौ = ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६॥ इति सूत्रे, किमर्थं = किम् प्रयोजनार्थम्, डितौ = डित् करणम् कृतौ = स्वीकृतौ, वामदेव्यस्य = वामदेव्यशब्दस्य, नञ्स्वरे = नञाश्रयस्वरविधौ, अतदर्थे = ययतोश्चातदर्थे इति सूत्रे अतयोर्द्वययोर्ग्रहणम्, मा भूत् = उदात्तः मा भूदित्येतदर्थं डित्करणमित्यर्थः ।

व्याख्या

वामदेवाड्डयड्डयौ ४।२।१९॥ इति सूत्रेण ययतोः प्रत्यययोः कृतयोः अपि यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वामदेव्यम् इति प्रयोगे सिद्धे प्रत्ययद्वये डकारोपादानं निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम् इति एकानुबन्धकग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्य ग्रहणम् इति च परिभाषाद्वयं ज्ञापयति । पूरणगुणसुहितार्थसदव्यसमानाधिकरणेन इत्यत्र तव्यग्रहणेन तव्यतो ग्रहणं नेति निरनुबन्धक इति परिभाषायाः फलम् । एकानुबन्धकग्रहणे इत्यस्याः परिभाषायाः फलन्तु अडा चडो ग्रहणं नेति । ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६॥ इयतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्पदस्यान्त उदात्तः स्यात् । इत्यर्थकस्य प्रकृतसूत्रे ययदितिप्रत्ययद्वयेन डचत्डचेतिप्रत्ययद्वयस्य ग्रहणाभावेन अवामदेव्यमिति प्रयोगे उदात्तस्वराभावः सिद्धचतीति फलमिति ।

अतः वामदेवशब्दात् वामदेवाड्डयड्डयौ ४।२।१९॥ इत्यनेन ययतोर्विधानेऽपि यस्येति च ६।४।१४८॥ इति लोपेनैव सिद्धे सूत्रे टिलोपार्थं डित्करणं व्यर्थं तु न भवति । निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, एकानुबन्धकग्रहणेन द्वयनुबन्धकस्य ग्रहणम् इति परिभाषाद्वयज्ञापनेन चारितार्थात् । तेन अवामदेव्यम् इत्यत्र ययतोश्चाऽतदर्थे इत्यत्र नञाश्रयेऽन्तोदात्ते कर्तव्ये नजोर्ग्रहणं मा भूदेतदर्थं डित्करणमावश्यकमिति दिक् ।

नेपाली शब्दार्थः

यस्य इति = यस्येति च यो सूत्रले, लोपेन = लोप गरेपछि, सिद्धे = सिद्ध हुन्छ।
ययतौ = ययतोश्चातदर्थे भन्ने सूत्रमा, किमर्थ = के प्रयोजनका लागि, डितौ = डित्
ग्रहण, कृतौ = स्वीकृत गरियो, वामदेव्यस्य = वामदेव्यशब्दको, नञ्स्वरे = नञको
आश्रयमा हुने स्वरविधिमा, अतदर्थे = ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६॥ भन्ने सूत्रले गर्ने
उदात्तत्व, मा भूत् = नहोस् भन्नका लागि डित्ग्रहण आवश्यक भयो।

नेपाली व्याख्या

वामदेवाड्ङ्यङ्ङ्यौ ४।२।९॥ यो सूत्रले तृतीयान्त वामदेव शब्ददेखि दृष्टं साम
यस अर्थमा ङ्यत् र ङ्य यी दुई प्रत्ययहरू हुन्छन्। वामदेवेन दृष्टम् साम (वामदेवले
देखिएको साम) यस अर्थमा वामदेव+टा यस्तो अवस्थामा वामदेवाड्ङ्यङ्ङ्यौ ४।२।९॥
भन्ने सूत्रले ङ्यत् प्रत्यय भयो। डकार र तकारको अनुबन्धलोप भयो। वामदेव+य
भयो। वकारोत्तरवर्ति अकारको लोप भयो। वामदेव्य शब्द बन्यो। प्रातिपदिकसंज्ञा
भएर स्वादिकार्य भयो र वामदेव्यम् रूप सिद्ध भयो। ङ्य प्रत्यय भएमा पनि यही
रूप नै बन्दछ। ङ्यत्मा तकार पढेको स्वरित्का निमित्त हो। डकारको ग्रहण
ययतोश्चातदर्थे भन्ने सूत्रले अन्तोदात्तत्व नहोस् भन्नका लागि हो। अतः अवामदेव्यम्
यहाँ उदात्तत्व भएन।

३६. आकर्षात्पदिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च।

आवसथात्किसरादेः पितः षडेते ठगाधिकारे ॥

अन्वयः

आकर्षात् पपदिः भस्त्रादिभ्यः कुसीदः आवसथात् किसरादेः सूत्रात् च पितः एते
षड् ठगाधिकारे सन्ति।

शब्दार्थः

आकर्षात् = आकर्षात्छल् ४।४।९॥, पपदिः = पर्पादिभ्यः छन् ४।४।१०॥,
भस्त्रादिभ्यः = भस्त्रादिभ्यः छन् ४।४।१६॥, कुसीदः = कुसीददशैकादशात् छन्छौ
४।४।३१॥, आवसथात् = आवसथात्छल् ४।४।७४॥, किसरादेः = किसरादिभ्यः छन्
४।४।५३॥, सूत्रात् = एते सूत्राद्, च = अपि, पितः = मूर्धन्यषकारस्य इत्संज्ञाः, एते
= एतत्संख्यकाः, षड् = षष्ठप्रकारकाः, ठगाधिकारे = ठगाधिकारप्रकरणे, सन्ति =
भवन्ति।

व्याख्या

ठगाधिकारे कियन्तः पितः प्रत्ययाः सन्तीति विषये
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकारेणोक्तं श्लोकोऽयम् । प्राग्वहतेष्ठक् इत्यादौ ठगिति
वा ष्ठगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थं आकर्षात्ष्ठल् इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र
आकर्षादित्यनेन आकर्षात् ष्टल् इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्यः इत्यनेन पर्पादिभ्यः
ष्ठन् इति सूत्रं विवक्षितम् । भस्त्रादिभ्यः इत्यनेन भस्त्रादिभ्यः ष्टन् इति सूत्रं
विवक्षितम् । कुसीदसूत्रादित्यनेन कुसीददशैकादशात् ष्टन्ष्ठचौ इति सूत्रं विवक्षितम् ।
आवसथादित्यनेन आवसथात् ष्टल् इति सूत्रं विवक्षितम् । किसरादेरित्यनेन किसरादिभ्यः
ष्ठन् इति सूत्रं विवक्षितम् । प्राग्वहतेष्ठक् इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः
पित इत्यर्थः । ननु कुसीद इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानात् एतत्सूत्रषट्कविहिताः सप्त
प्रत्ययाः लभ्यत इति षट् पित इति कथमित्यत आह- षडितीति । षडित्यनेन सूत्राभिप्रायं
षट्वं विवक्षितमिति भावः ।

नेपाली शब्दार्थः

आकर्षात् = आकर्षात्ष्ठल् ४।४।९॥, पपदिः = पर्पादिभ्यः ष्टन् ४।४।१०॥,
भस्त्रादिभ्यः = भस्त्रादिभ्यः ष्टन् ४।४।१६॥, कुसीदः = कुसीददशैकादशात् ष्टन्ष्ठचौ
४।४।३१॥, आवसथात् = आवसथात्ष्ठल् ४।४।७४॥, किसरादेः = किसरादिभ्यः ष्टन्
४।४।५३॥, सूत्रात् = यी सूत्रहरूले, च = पनि गर्ने, पितः = मूर्धन्यषकारको इत्संज्ञा
हुने वाला प्रत्ययहरू, एते = यिनी, षड् = छ प्रकारकाः सूत्रले गर्ने कार्यहरू,
ठगाधिकारे = ठगाधिकारप्रकरणमा, सन्ति = हुन्छन् ।

नेपाली अर्थ

पितः प्राग्वहतेष्ठक् सूत्रको अधिकारमा आकर्षात्ष्ठल् ४।४।९॥, पर्पादिभ्यः
ष्टन् ४।४।१०॥, भस्त्रादिभ्यः ष्टन् ४।४।१६॥, कुसीददशैकादशात् ष्टन्ष्ठचौ ४।४।३१॥,
आवसथात्ष्ठल् ४।४।७४॥ र किसरादिभ्यः ष्टन् ४।४।५३॥ भन्ने यी छ वटा सूत्रहरूद्वारा
गरिने ष्टल्-ष्टन्-ष्टच् लगायतका प्रत्ययहरू मूर्धन्य षकारको इत्संज्ञा हुने प्रत्ययहरू
हुन् । र यिनीहरू ठगाधिकार प्रकरणको अधिकार क्षेत्रमा पर्दछन् ।

३७. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

अन्वयः

भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगे-अतिशायने, सम्बन्धे अस्ति विवक्षायां
मनुवादयः भवन्ति ।

शब्दार्थः

भूम = बहुत्वम्, बह्वर्थे, निन्दा = निन्दायाम्, प्रशंसायाम् = प्रशंसार्थे, नित्ययोगे = नित्यसम्बन्धे, अतिशायने = आधिक्यविवक्षायाम्, सम्बन्धे = सन्तर्गे, अस्ति विवक्षायाम् = सत्तार्थे च मतुबादयः = मतुबादयः प्रत्ययाः, भवन्ति = जायन्ते ।

व्याख्या

मतुपः अर्था मत्वर्थः, मत्वर्थेषु भवा मत्वर्थीयाः, मत्वर्थीयानां प्रकरणं मत्वर्थीयप्रकरणम् । तत्र को मतुप् प्रत्ययः ? कियन्तश्च मतुबर्थाः ? इत्याकाङ्क्षायामुच्यते तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५।२।१४॥ तदिति प्रथमासमर्था विभक्तिः । अस्य अस्मिन्निति प्रत्ययार्थो । अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इति करणो विशेषार्थः । तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्य इत्यर्थे षष्ठ्यर्थे अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थमस्ति चेद् भवति । अस्मिन् सूत्रे इतिशब्दपाठाद् विशेषार्थो द्योत्यते तदुक्तमभियुक्तैः भूमनिन्देति कारिका ।

इत्येतेषु सप्तस्वर्थेषु मतुप्प्रभृतयः प्रत्ययार्था भवन्ति । उदाहरणानि यथा- भूमिन् = आधिक्ये गोमान् यवमान् । निन्दायाम् = कुण्ठी, ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायाम् = रूपवती कन्या, रूपवान् । नित्ययोगे = क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने = उदरिणी कन्या । सम्बन्धे = संसर्गे- दण्डी, छत्री । अस्तिविवक्षायाम् = अस्तिमान् । अस्ति-विवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः । अस्य अस्मिन्निति प्रत्ययार्थो । अस्य इति प्रकृतिविशेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमासमर्थादस्य इति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थो वा मतुप् प्रत्ययो भवति । यत् यत् प्रथमासमर्थम् अस्ति चेत् तद् भवति । अस्त्यर्थोपधिकं चेद् तद् भवति इत्यर्थः । भूमिन्- तावत् गोमान् । गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः । वृक्षाः अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् पर्वतः । यवमान् । प्लक्षवान् । इति ।

नेपाली शब्दार्थ

भूम = धेरै भन्ने अर्थमा, निन्दा = निन्दा अर्थमा, प्रशंसासु = प्रशंसा अर्थमा, नित्ययोगे = नित्यरूपले जोडिएको अवस्थामा, अतिशायने = अतिशय ठूलो भन्ने अर्थमा, सम्बन्धे = सम्बन्ध अर्थमा, अस्ति विवक्षायाम् = छ भन्ने अर्थमा अर्थात् त्यसको अस्तित्व स्वीकार गरेको अर्थमा, मतुबादयः = मतुव् आदि गरिएका प्रत्ययहरू, भवन्ति = हुन्छन् ।

नेपाली व्याख्या

अस्तिको विवक्षामा जुन मतुबादि प्रत्ययहरूको विधान गरिन्छन् ती भूमादि शब्दहरूका विषमा मात्र होऊन् । भूमादि विषय के हुन् ? भन्ने प्रसङ्गमा यो कारिकाको रचना भएको हो ।

भूम = बहुत्वम् । धेरै भन्ने अर्थमा, जस्तै- गोमान्, यवमान् आदि ।

निन्दायाम् = निन्दा अर्थमा, जस्तै- ककुदावर्तिनी कन्या, कुष्ठी इत्यादि ।

प्रशंसायाम् = प्रशंसा अर्थमा, जस्तै- रूपवान्, रूपवती कन्या इत्यादि ।

नित्ययोगे = नित्ययोग अर्थमा, जस्तै- क्षीरिणे वृक्षाः, इत्यादि ।

अतिशायने = अत्यन्तै भन्ने अर्थमा, जस्तै- उदरिणी कन्या ।

सम्बन्धे = संसर्ग भन्ने अर्थमा, जस्तै- छत्री ।

अस्ति विवक्षायाम् = अस्तिको विवक्षामा, जस्तै- अस्तिमान् ।

मतुवादयः = मतुप् आदि प्रत्ययहरू

भवन्ति = हुन्छन् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५।२।९४॥ सूत्रले त्यसको छ, त्यसमा छ भन्ने अस्तिको विवक्षामा जुन मतुप् आदि गरिएका प्रत्ययहरू हुन्छन् ती भूमादि विषयमा हुन्छन् भन्ने यस श्लोकवार्तिकको आशय हो । भूमा (बहुत्व), प्रशंसा, नित्ययोग, अतिशायन, सम्बन्ध वा संसर्ग, अस्तिविवक्षा यी अर्थमा मतुबादि प्रत्ययहरू हुन्छन् ।

३८. चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

अन्वयः

चतुर्थाद् अनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च, अप्रत्यये तथा एव इष्ट उवर्णात् ल (ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम्) इलस्य च ।

शब्दार्थः

चतुर्थादच = इत्येतद्व्याचष्टे चतुर्थादच इति । बृहस्पतिक इति बृहस्पतिदत्तशब्दाट्ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयाद्ध्रत्वाऽभावादप्राप्ते वचनम् ।

अनजादौ च = अनजादौ च इति पाठे विभाषिते भाष्यलब्धम्, तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात् ।

लोपः पूर्वपदस्य च = विभाषेति शेषः, अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते । तदह दत्तिक इति ।

अप्रत्यये तथैवेष्टः = ठचि घनि इलचिके च रूपम् । विनापि प्रत्ययमिति । दत्तः देव इति । देवदत्तशब्दाट्ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम् ।

उवर्णादिति = ल इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात् परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । आदेः परस्येति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धोऽनुद्यते ।

ऋवर्णादपीति = ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः सवितृल इति । घनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्याऽदृष्टतवादुपेक्ष्यम् ।

व्याख्या

चतुर्थादनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव भङ्क्त्वा व्याचष्टे चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति । अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । अनजादाविति । हलादावित्यर्थः । अस्मिन् प्रकरणे इत्येव । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः । अप्रत्यये तथैवेष्टः इत्येतद्व्याचष्टे विनापि प्रत्ययमिति उवर्णाल्ल इलस्य च । ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोपः इत्यर्थः । तत्र आदे परस्यः इति इकारलोपो बोध्यः ।

विशेषव्याख्या

इति वक्षमाणश्लोकवार्तिकं भङ्क्त्वा चतुर्थ्यादच इत्येतद् व्याचष्टे । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य इति । बृहस्पति इति । बृहस्पतिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । अनजादौ वेति वार्तिकभागं व्याचष्टे अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति । अनजादौ चेति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम्, तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात् । लोपः पूर्वपदस्य चेति । विभाषेति शेषः । अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते । तदाह दत्तिक इत्यादि । ठचि घनि इलचि के च रूपम् । अप्रत्यये तथैवेष्ट इति वार्तिकभागं व्याचष्टे । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति । दत्तः देव इति । देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम् । उवर्णादिति । ल इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । आदेः परस्य इति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनुद्यते । ऋवर्णादपीति ,

ऋवर्णादिपरस्य इलच् आदेशलोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः सवित्रियः सवितृल इति । धनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादिपीति भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति चतुर्थादित्यादि ।

नेपाली शब्दार्थ

चतुर्थादच = चतुर्थ अच्देखि अजादि प्रत्यय पर भएमा उत्तरपदको लोप हुन्छ । जस्तै: बृहस्पत्ये दत्तः यहाँ, बृहस्पतिदत्त शब्ददेखि ठच् प्रत्यय भयो । अनुबन्धलोप भयो ठको इक् आदेश भयो । बृहस्पतिदत्त इ भयो । चतुर्थी विभक्तिदेखि पररहेको दत्तपदको लोप भयो । बृहस्पति इ भयो । सवर्णदीर्घ भयो र बृहस्पती शब्द बन्यो ।

अनजादौ च = अनच् आदौ च । अच् भिन्न वर्ण आदिमा भएमा पनि उत्तरपदको लोप हुन्छ । देवदत्तको देवक यहाँ पनि देवदत्तः शब्ददेखि क प्रत्यय भयो । कवर्ण अच्भिन्न वर्ण भएकाले दत्तपदको लोप भयो देवकः शब्द बन्यो ।

लोपः पूर्वपदस्य च = पूर्व पदको लोप भएमा पनि उत्तरपदको लोप हुन्छ । जस्तै: दत्तिक इति ।

अप्रत्यये तथैवेष्टः = शब्ददेखि पर कुनै प्रत्यय नभएमा पनि उत्तरपदको लोप स्वीकारयोग्य हुन्छ । जस्तै: दत्तः देव इति । देवदत्त शब्ददेखि कुनै प्रत्यय पर नभए पनि पूर्व र उत्तरको पद क्रमशः लोप हुन्छ । पूर्वपद लोप हुँदा दत्तः मात्र भयो । उत्तरपद लोप हुँदा देव मात्र भयो ।

उवर्णादिति = पूर्वाचार्यहरूका मतमा लोपसंज्ञालाई लसंज्ञा पनि भनिन्छ । उवर्णदेखि पर रहेका इलच् प्रत्ययको लोप हुन्छ । आदे: परस्य भन्ने सूत्रले पूर्व इकारको लोप भयो । च्को अनुबन्धलोप भयो । लमात्र रह्यो ।

ऋवर्णादिपीति = ऋवर्णदेखि पररहेको इलच् प्रत्ययको आदिको लोप हुन्छ । जस्तै सवित्रियः सवितृल इति । धनि इलचि यहाँ पनि यो रूप सिद्ध हुन्छ । वास्तवमा ऋवर्णदेखि पनि हुन्छ भन्ने कुरा भाष्यमा नदेखिएको हुँदा उपेक्षित छ ।

नेपाली अर्थ

चतुर्थ अच्देखि अजादि प्रत्यय पर भएमा उत्तरपदको लोप हुन्छ । अच् भिन्न व्यञ्जनवर्ण आदिमा भएमा पनि उत्तरपदको लोप हुन्छ । पूर्वपदको लोप भएमा पनि उत्तरपदको लोप हुन्छ । शब्ददेखि पर कुनै प्रत्यय नभएमा पनि उत्तरपदको लोप स्वीकारयोग्य हुन्छ । पूर्वाचार्यहरूका मतमा लोपसंज्ञालाई लसंज्ञा पनि भनिन्छ ।

उवणदिखि पर रहेका इलच् प्रत्ययको लोप हुन्छ । ऋवणदिखि पररहेको इलच् प्रत्ययको आदिको लोप हुन्छ । वास्तवमा ऋवणदिखि पनि हुन्छ भन्ने कुरा भाष्यमा नदेखिएको हुँदा उपेक्षित छ ।

३९. आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तेऽथ जालकिः ॥

अन्वयः

अथ त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्रह्मगुप्तः, जालकिः आहुः ।

शब्दार्थः

अथ = प्रसङ्गतः, त्रिगर्तषष्ठाम् = त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः तेषाम्, कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्रह्मगुप्तः, जालकिः इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः ।

व्याख्या

कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्राह्मगुप्तः, जालकिः इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । त्रिगर्तः षष्ठो यस्य वर्गस्य सः त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । फलितमाह दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति । आयुधजीविनां हि षड्वर्गः, तत्र षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गेभ्य इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह आहुरिति । कौण्डोपरथः दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्राह्मगुप्तः, जालकिः, इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालकिरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेषः इजन्तः । दामादिगणमुदाहरति दामनीय इति । दामनिरेव दामनीयः । औलपीति । प्रकृतिप्रदर्शना, औलपीय इति । औलपिशब्दात् स्वार्थे छः । त्रिगर्तेति । त्रिगर्तषष्ठानामुदाहरणसूचनमिदम् । कौण्डोपरथीय इति । कौण्डोपरथ-शब्दात्स्वार्थे छः । दाण्डकीय इति । दाण्डकिशब्दात् स्वार्थे छः । क्रौष्टुकीयः, जालमनीयः, ब्राह्मगुप्तीयः जालकीयः इत्यप्युदाहार्यम् ।

शब्दार्थः

अथ = प्रसङ्गले यहाँ, त्रिगर्तषष्ठाम् = त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः तेषाम् अर्थात् त्रिगर्त भनेर बुझिने छ वटा शब्दहरू, कौण्डोपरथः = कुवा, इनार,

हवनकुण्ड आदि निर्माण गरेर जीविका निर्वाह गर्ने, दाण्डकिः = दण्डको सहायताले बाँच्ने अथवा दण्डका सहायताले हुने कार्य गरी जीवन निर्वाह गर्ने कुमाल आदि, क्रौष्टुकिः = स्याल जस्तै धूर्त अथवा छलकपट गरेर जीवन निर्वाह गर्ने, जालमानिः = जाल थापेर, माछा मारेर जीविका निर्वाह गर्ने, ब्रह्मगुप्तः = ग्रहकुण्डली हेरेर जीवन निर्वाह गर्ने ज्योतिषी, जालकिः = हतियार चलाएर जीविका गर्ने मानिस, इत्येतान् = यी छ जना मानिसहरूलाई, त्रिगर्तषष्ठान् = त्रिगर्तषष्ठसमूहका भनेर, आहुरित्यर्थः = जान्नु पर्दछ ।

नेपाली व्याख्या

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५।३।११६॥ सूत्रले दामन्यादि शब्दहरूदेखि स्वार्थमा छ प्रत्यय हुन्छ । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते यस्तो समासमा त्रिगर्तषष्ठाः शब्दको निर्माण हुन्छ । दामन्यादि शब्द र त्रिगर्तषष्ठ शब्दको समाहार द्वन्द्व समास गरेपछि पञ्चमी विभक्तिमा दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात् शब्द बन्दछ । यसदेखि पर छ प्रत्यय हुन्छ भन्ने सूत्रको आशय हो । यहाँ त्रिगर्तषष्ठ शब्द भनेका कुन् हुन् ? त्यही चिनाउन परिगणना गरिएको छ । कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्रह्मगुप्तः, जालकिः यति छ वटा शब्दहरूलाई त्रिगर्तषष्ठ भनिन्छ । यी छ शब्दहरूमध्ये कौण्डोपरथः, ब्रह्मगुप्तः यी दुई अणन्त शब्द हुन् । बाँकी इजन्त शब्द हुन् ।

४०. दलद्वये टाबभावः क्लीवे चाद्विविरहः स्वमोः ।

समासे सुरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् ॥

अन्वयः

दलद्वये टाबभावः, क्लीले च स्वमोः अद्विविरहः, समासे सु च अलुक् इति त्रयम् बाहुलकात् सिद्धम् ।

शब्दार्थः

दलद्वये = पदद्वये, टाबभावः = टाप्प्रत्ययस्य अभावः, क्लीले = नपुंसकलिङ्गे, च = अपि, स्वमोः = सु अम् इत्यनयोः स्थाने, अद्विविरहः = अद्वि आदेशस्य, विरहः = अभावो भवति । समासे = अन्यपदैः सह अन्यादि शब्दानां समासे सति, सुः = सु विभक्तिः, च = अपि, अलुक् = लोपो न भवति, इति त्रयम् = एतत् कार्यत्रयम्, बाहुलकात् = बहुलग्रहणात्, सिद्धम् = सिद्धं भवति ।

स्त्रीलिङ्गे पदद्वये टाबभावो भवति । नपुंसकलिङ्गे च स्वमोः स्थानेऽदडादेशस्य विरहः अभावो भवति । अन्यपदैः सह अन्यादिशब्दानां समासे सति सोः सुविभक्तोर लुक् भवति । एतत् कार्यत्रयम् बाहुलकात् बहुलग्रहणात् सिद्धं भवति । स्त्रीलिङ्गेऽन्योऽन्यमित्यादौ पदद्वये टाप् न भवति । नपुंसकलिङ्गेऽन्योऽन्यमित्यादौ अदड् आदेशो न भवति । तथैव अन्योऽन्यसंसक्तमित्यादिसमासस्थले पूर्वपदघटकसोरलुक् च न भवति । अस्मिन् विषये च अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत् इति भाष्योक्तं प्रमाणमेव आधारभूतं वर्तते । इति ।

विशेषव्याख्या

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः इत्यत्र बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह- दलद्वये इत्यादिकारिकया । स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः टाब्वित्तिर्बहुलग्रहणस्य प्रथमं प्रयोजनम् । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः -अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः- यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत्र हि द्विवचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे यां यामित्यत्र सा सेत्यत्र च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यात् । नपुंसके च अन्योऽन्यमितरेतरम् इत्यत्र अदड्डतादिभ्यः इति सोः प्राप्तोऽदड् बाहुलकान्न भवतीति तस्य द्वितीयं प्रयोजनम् । अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् अन्योऽन्याश्रयः परस्पराक्षिसादृश्यम् अपरस्परैः इत्यादिषु सोर्लुक्प्राप्तौ बाहुलकान्न भवतीति सोर लुक्चेति तृतीयं प्रयोजनम् । अत्र कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्तः । सुभावविधानन्तु असमासे चरितार्थम् ।

बहुलग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनकथनपरप्राचीनश्लोकमाह- दलद्वय इति । स्त्रीलिङ्गेष्वन्य-परेतरशब्देषुकर्मव्यतिहारेद्वित्वेसतिपूर्वोत्तरखण्डयोःपुंवत्त्वाट्टाब्वित्तिरित्यर्थः । यद्यपि इतरेतरमित्यत्र समासवत्त्वात् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टाबभावः सिद्धः, तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थं बाहुलकाश्रयणमितिभावः । क्लीब इति । अन्योन्यमित्यादौ अदडादेशविरह इत्यर्थः । समासे सोरिति । कृतद्वित्वस्य अन्येन समासे पूर्वखण्डस्येत्यर्थः । तथा हीति । यथेदं स्पष्टं भवति, तथा यदाहृत्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः । ननु पूर्वदले सर्वनाम्नो इति पुंवत्त्वेनैव टाब्वित्तेः सिद्धत्वात् तद्विषये बहुलग्रहणं नादर्थव्यमित्याशङ्क्य निराकरोतिन चेति । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह- अन्यपरयोरिति । समासवच्च बहुलम् इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्रविषयम् । न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु समासवत्त्वम्, तथापि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वं दुर्वारम् ।

नेपाली शब्दार्थः

स्त्रीलिङ्गमा, दलद्वये = दुई वटा पदमा, टावभावः = टाप् प्रत्ययको अभाव हुन्छ, क्लीले = नपुंसकलिङ्गमा, च = पनि, स्वमोः = सु विभक्ति र अम् विभक्ति यी दुई विभक्तिका स्थानमा, अद्ङ् = अद्ङ् आदेशको, विरहः = अभाव हुन्छ । समासे = अन्यपदका साथमा अन्यादि शब्दका साथ समास हुँदा पनि, सुः = सु विभक्तिको, च = पनि, अलुक् = लोप हुँदैन, इति त्रयम् = यी तीन कार्यहरू, बाहुलकात् = बहुलग्रहण गर्नको सामर्थ्यले, सिद्धम् = सिद्ध हुन्छन् ।

नेपाली व्याख्या

स्त्रीलिङ्गमा दुई वटा पदमा टाप् प्रत्ययको अभाव हुन्छ, नपुंसकलिङ्गमा पनि सु विभक्ति र अम् विभक्ति यी दुई विभक्तिका स्थानमा अद्ङ् आदेशको अभाव हुन्छ । अन्यपदका साथमा अन्यादि शब्दका साथ समास हुँदा सु विभक्तिको पनि लोप हुँदैन यी तीन कार्यहरू बहुलग्रहण गर्नको सामर्थ्यले सिद्ध हुन्छन् । जस्तै स्त्रीलिङ्गमा अन्योऽन्यम् यहाँ दुई पद भएकाले टाप् प्रत्यय भएन । नपुंसकलिङ्गमा अन्योऽन्यम् यहाँ अद्ङ् आदेश भएन । त्यसैगरी अन्योऽन्यसंसक्तम् यस समस्त पदमा पूर्वपदको घटक भएर रहेको प्रथमा विभक्तिको एकवचन सु विभक्तिको लोप पनि भएन ।

४१. श्रौतार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टुयमानोऽप्यगुणो विभूर्विजयतेतराम् ॥

अन्वयः

श्रौतार्हन्तीचणैः गुण्यैः महर्षिभिः अहर्दिवम् तोष्टुयमान अपि अगुणः विभुः विजयतेतराम् ।

शब्दार्थः

श्रौतार्हन्तीचणैः = वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत्, गुण्यैः = प्रशस्तगुणसम्पन्नैः, महर्षिभिः = महद्भिः ऋषिभिः, अहर्दिवम् = अहोरात्रम्, तोष्टुयमानः = सङ्कीर्त्यमानः, अपि = च, अगुणः = निर्गुणः, विभुः = सर्वव्यापकः परमेश्वरः, विजयतेतराम् = सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः ।

ओं मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीर पुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युः, इति भाष्यप्रमाणं ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति-

श्रौत्रार्हन्तीचणैः = वेदाध्येता श्रौत्रियः । छन्द शब्दात् श्रौत्रियंश्छन्दोऽधीते इति सूत्रेण वेदपर्यायाच्छन्दशब्दात् द्वितीयान्तादधीत इत्यर्थे घन् प्रत्यये । छन्द+घन् इति जाते । प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपातितः । श्रोत्र+घन् इति जाते, अनुबन्धलोपे श्रोत्र+घ इति जाते, आयनेयीयनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण घस्य इयादेशे श्रोत्र+इय्+अ इति जाते, यस्येति च इति अकारलोपे श्रौत्रिय इति जाते ।

श्रौत्रियस्य भावः श्रौतम् । श्रौत्रियस्य भाव इत्यर्थे श्रौत्रिय शब्दात् हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इति सूत्रे श्रौत्रियस्य यलोपश्च इति वार्तिकाद्यलोपे अण् प्रत्यये च यस्येति च इतीकारलोपे तद्धितेष्वचामादेः इति आदिबृद्धौ श्रोत्र इति जाते ।

अर्हति आयैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यर्हन् । अर्हन्ती = अर्हतीति इत्यर्थे पूजार्थकात् अर्ह धातो अर्ह प्रशंसायाम् इति शतृ प्रत्यये अर्ह+शतृ इति जाते अनुबन्धलोपे शपि पररूपे च अर्ह+अत् इति जाते मेलने अर्हत् इति जाते, गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः इति सूत्रे अर्हतो नुम् च इत्युक्तेर्नुम् ष्यञ् च अर्ह+नुम्+त् ष्यञ् इति जाते अनुबन्धलोपे आदिबृद्धौ आर्हन्त्य इति जाते षिद्गौरादिभ्यश्च इति सूत्रेण स्त्रित्वविवक्षायां डीषि अनुबन्धलोपे हलस्तद्धितस्य इति सूत्रेण य लोपे आर्हन्ती इति जाते ।

श्रौत्रं च आर्हन्ती च = श्रौत्रार्हन्त्यौ, ताभ्यां वित्ताः श्रौत्रार्हन्तीचणाः, तैरिति विग्रहः । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ इति चणप् प्रत्यये श्रौत्रार्हन्तीचण तैः श्रौत्रार्हन्तीचणैः ।

वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् ॥

गुण्यैः = नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमित्यादि-प्रशस्तगुणसम्पन्नैरित्यर्थः । गुणशब्दात् रूपादाहतप्रशंसयोरितिसूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति वार्तिकेन यप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे भसंज्ञायाम् अकारलोपे गुण्य इति तैः, इति तृतीयया बहुवचने गुण्यैः ।

महर्षिभिः = महान्तश्च ते ऋषयश्चेति कर्मधारयः । आन्महत् इत्यात्वम् । अतितपस्विभिरित्यर्थः ।

अहर्दिवम् = अहश्च दिवा चेति वीप्सायाम् अचतुरेत्यादिना द्वन्द्वो निपातितः अहन्यहनीत्यर्थः ।

तोष्ट्रयमानः = ष्टु स्तुतौ इत्यस्माद्धातोः । धात्वादे षः सः इति सूत्रेण प्रकारस्य सकारे ष्टुत्वनिवृत्तौ धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिव्यक्तिरेव यङ् इति सूत्रेण भृशार्थे यङि अनुबन्धलोपे अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इति दीर्घे स्तू+य इति जाते सन्यङोः इति सूत्रेण द्वित्वे शर्पूर्वा खयः इति अभ्यासगतस्य सकारस्य लोपे गुणे यङ्लुकोः, इति अभ्यासोकारस्य गुणे तो स्तू+य इति जाते, आदेशप्रत्यययोः इति षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य टकारे तोष्ट्रय इति जाते । तोष्ट्रयेति यङन्तात् सनाद्यन्ताधातवः इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि लटि, लटश्शानचि, आनेमुक् इति मुगागमे तोष्ट्रय+मुक्+आन इति जाते अनुबन्धलोपे वर्णमेलने तोष्ट्रयमान इति जाते सार्वधातुके यक् इति यकि यङोऽकारस्य अतोलोपः इति लोपे तोष्ट्रयमान इति रूपं सिद्धम् ।

अपि = भृशं स्तूयमानोऽपीत्यर्थः ।

अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया भृशं सङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् ।

अगुणः = निर्गुण इत्यर्थः । साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च इत्यादिश्रुतेरिति भावः । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन कथानात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपन्नं विरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणानां व्यवहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावान्न विरोध इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् ।

विभुः = सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः ।

विजयतेतराम् = वि उपसर्गपूर्वकात् जयार्थकात् जि धातोः लटि तस्य विपराभ्यां जेः इति आत्मनेपदि त प्रत्यये शपि गुणे अयादेशे टेरेत्वे च विजयते इति । तिङश्च इति सूत्रेण तरप् प्रत्यये विजयते+तरप् इति जाते किमेत्तिङव्यय इति सूत्रेण तरबन्तात् स्वार्थे आम् प्रत्यये विजयतेतराम् इति रूपं सिद्धम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थ

श्रौतार्हन्तीचणैः = वेद अध्ययनं गर्ने कर्मनिष्ठ व्यक्तिहरूले नित्य अर्चना गर्ने योग्य भएका, गुण्यैः = प्रशस्त गुणहरूले युक्त भएका, महर्षिभिः = महर्षिहरूद्वारा, अहर्विबम् = दिनरात, अहोरात्र, तोष्ट्रयमानः = स्तुति गरिए, अपि = तापनि, अगुणः = निर्गुण, विभुः = सर्वव्यापक परमेश्वरले, विजयतेतराम् = सर्वत्र विजय प्राप्त गरून् ।

नेपाली अर्थ

नित्य वेदाध्ययन गर्ने र वेदनिर्दिष्ट नियमानुसार आदर्श कर्म गर्ने हामी सबैले स्तुति गर्ने योग्य प्रशस्त गुणहरू भएका महान् त्यागी ऋषिमहर्षिहरूद्वारा अहोरात्र बारम्बार स्तुति गरिने सर्वव्यापक निर्गुण निराकार परमेश्वरले सर्वत्र विजय प्राप्त गरून् ।

४२. पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥

अन्वयः

पूर्वार्धे तुर्यः पञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाः कथिताः, अथ तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्ते ।

शब्दार्थः

पूर्वार्धे = सिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वार्धभागे, तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः = अष्टाध्याय्याः चतुर्थ- पञ्चमाध्याये वर्तिनः, प्रत्ययाः = विहित प्रत्ययाः, कथिताः = प्रदर्शिताः, अथ = अत्र उत्तरार्धे, तृतीयाध्यायगोचराः = तृतीयाध्यायवर्तिनः, प्रत्ययाः = प्रत्ययाः, कथ्यन्ते = प्रकाश्यन्ते ।

व्याख्या

पूर्वार्धे चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाः कथिताः । तुर्यश्चतुर्थः । चतुरश्रच्छ्रयतावाद्य-क्षरलोपश्च इति सूत्रेण चतुरश्रब्दाद्यत्प्रत्ययः, प्रकृतेश्चकाराऽकारसङ्घातलोपश्च । स्पृशोऽनुदके विवन्त्यादितातीयीक-कतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । चतुर्थपञ्चमाध्याय-वर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृतीयाध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्स्नगणचः स्त्रियाम् इत्यादितद्धितव्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः ।

नेपाली शब्दार्थ

पूर्वार्धे = वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीको अगाडिको आधा भागमा अष्टाध्यायीका सूत्रहरूको, तुर्यः = चतुर्थः, चौथो अध्याय र, पञ्चमाध्यायवर्तिनः = पाँचौं अध्यायमा भएका, प्रत्ययाः = प्रत्ययहरू (ती प्रत्ययगर्ने सूत्रहरू), कथिताः = भनिए, वर्णन गरिए । अथ = अब, यसभन्दा पछाडि अब सुरु गर्न लागेको, तृतीयाध्यायगोचराः = तेस्रो अध्यायमा देखिएका, प्रत्ययाः = प्रत्ययहरू, कथ्यन्ते = कहिन्छन् । अभिव्यक्त गरिनेछन् अथवा वर्णन गरिनेछन् ।

नेपाली अर्थ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीको अगाडिको आधा भागमा अष्टाध्यायीको चौथो र पाँचौ अध्यायमा भएका, प्रत्ययहरू (ती प्रत्ययगर्ने सूत्रहरू), भनियो । अब यसभन्दा पछाडि अब सुरु गर्न लागेको उत्तरार्धभागमा तेस्रो अध्यायमा देखिएका प्रत्ययहरू कहिनेछन् ।

४३. संहितैकपदेनित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

अन्वयः

एकपदे संहिता नित्या, धातूपसर्गयोः नित्या, समासे नित्या, वाक्ये तु सा विवक्षाम् अपेक्षते ।

शब्दार्थः

एकपदे = एकस्मिन् पदे, संहिता = परः सन्निकर्षः, नित्या = नित्यम्, धातूपसर्गयोः = धातूपसर्गयोः योगे च, नित्या = नित्यरूपेण, समासे = समासेऽपि, नित्या = नित्यरूपेण, वाक्ये = वाक्यावस्थायां, तु = हि, सा = संहिता, विवक्षामपेक्षते = वक्तुरिच्छाम् अपेक्षते ।

व्याख्या

का नाम संहितेति प्रथमं विज्ञेयम् । तदुक्तं श्रीमता पाणिनिमहर्षिणा परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१०९॥ वर्णानामतिशयितः सन्निकर्षः अर्थाद् वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं संहितासंज्ञं भवति । सा संहिता एकपदे धातूपसर्गयोर्योगे तथा समासे च नित्या भवति, वाक्ये तु विवक्षाधीना भवति । तदुक्तमभियुक्तैः- संहितैकपदेति ।

अस्मिन् श्लोके चत्वारि खण्डानि प्रोक्तानि-

१. संहितैकपदे नित्या = अथात् अखण्डपदे संहिता नित्या भवति ।

२. नित्या धातूपसर्गयोः = धातूपसर्गयोः संहिता नित्या भवति ।

३. समासे नित्या = पदानां समासे संहिता नित्या भवति ।

४. वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते = सा संहिता वाक्ये वक्तुरिच्छाम् अपेक्षते । वक्ता वाक्यप्रयोगे संहितां कुर्यान्न वेति सर्वथा स्वतन्त्रः ।

उदाहरणानि-

एकपदे तावत्, ने+अयनम्, अयादेशे- नयनम् इति जातम् । धातूपसर्गयोः- अधि+आस्ते । यणादेशे- अध्यास्ते इति जातम् । समासे- शिवस्य अर्चनम् । तत्पुरुषसमासे सवर्णदीर्घे च- शिवार्चनम् इति जातम् । एषु त्रिषु प्रतिपाद्येषु संहिता नित्या भवति । वाक्ये- देवी उवाच = देव्युवाच, अत्र संहिता जाता किन्तु देवी उवाच अत्र संहिता न जाता, विवक्षाधीनत्वात् ॥

नेपाली शब्दार्थ

संहिता = परः सन्निकर्ष संहिता भन्ने सूत्रले गर्ने वर्णहरूको अति नजिक हुने अवस्थालाई संहिता सञ्ज्ञा भनिन्छ । वर्णहरूको निकटता वा नजिक भइरहने अवस्था, एकपदे = एउटा पदमा संहिता, नित्या = संहिता नित्य हुन्छ । अर्थात् एउटै पदका वर्णहरू क्रमले मिलेर बस्दा संहिता हुन्छ । धातूपसर्गयोः = धातु र उपसर्गहरू पनि, नित्या = नित्यरूपमा जोडिन्छन् । समासे = समस्त शब्दहरूमा पनि समासमा पनि, नित्या = नित्यरूपमा अनिवार्य जोडिन्छन् । वाक्ये तु = वाक्यका अवस्थामा त, वक्ताले अभिव्यक्त गर्ने क्रममा त, सा = संहिता, वर्णहरूको निकट हुने अवस्था, विवक्षामपेक्षते = वक्ताको विवेकको विचारको अपेक्षा राख्दछ ।

नेपाली अर्थः

एकपदमा संहिता नित्य हुन्छ । धातु र उपसर्गमा पनि संहिता नित्य हुन्छ । समासमा पनि संहिता नित्य हुन्छ । वाक्यका अवस्थामा भने वक्ताको इच्छा अनुसार संहिता गरेर वा नगरेरै पनि प्रकट गर्न सकिने हुनाले वक्ताको आफ्नै विवक्षामा निर्भर हुन्छ वा इच्छा अनुसार हुन्छ ।

४४. उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥

अन्वयः

उपसर्गेण धात्वर्थः बलात् अन्यत्र नीयते । यथा प्रहार-आहार-संहार-विहार-परिहार-वत् ।

शब्दार्थः

उपसर्गेण = उपसर्गयोगेन, धात्वर्थः = धातोरर्थः, बलात् = बलपूर्वकात्, अन्यत्र = अन्यार्थे, नीयते = प्रणीयते, यथा = यथा प्रकारेण, प्रहार = ताडनम्, आहार = भोजनम्, संहार = हरणम्, विहार = परिभ्रमणम्, परिहार = समापनम्, वत् = सदृशम् ।

व्याख्या

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर, दुस्, दुर, वि, आइ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप एते द्वाविंशतिसंख्यका उपसर्गा भवन्ति । एतेषामुपसर्गाणां धातुभिर्योगे त्रिधा अर्थनिष्ठा चमत्कृतिर्भवति ।

तथा चोक्तमभियुक्तैः -

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते ।

विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

अर्थः

- (क) कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं बाधते । यथा- प्रभवति, अत्र प्र उपसर्गो भू धातोः सत्तार्थं प्रबाध्योत्पत्यर्थं द्योतयति ।
- (ख) कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थस्यानुगमनं करोति, यथा- सम्भवति । अत्र सम् उपसर्गो भूधातोः सत्तार्थस्यानुवर्तनं करोति । सम्यग्भवनम् सम्भवः, सम्भूति इत्यादि ।
- (ग) कश्चिदुपसर्गः तमेव धात्वर्थं विशिनष्टि, यथा- अनुभवति, अत्र अनु उपसर्गो भूधातोः सत्तार्थं विशिनष्टि । यथा अनु पश्चाद् भवनम् अनुभवः, अनुभूतिः इति ।
- एवमुपसर्गा धातुभिर्योगे त्रिधा चमत्कृतिं द्योतयन्ति । तेषामुपसर्गाणां धातुभिर्योगे द्योतकत्वं वाचकत्वं वेति जिज्ञासायामुच्यते- उपसर्गेणेति ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलात् स्वार्थं परित्यज्य अन्यत्र नीयते । यथा प्रहारः, आहारः, संहारः, विहारः, परिहारश्चेति ।

वस्तुतः धातूनां सत्ताद्यर्थनिर्देशः केवलमुपलक्षणमात्रम् । उपसर्गसाहाय्येन धातवो विविधानर्थान् द्योतयन्ति । तत एवोक्तं धातूनामनेकार्थत्वादिति । अत एवोपसर्गा विशेषार्थद्योतका न तु वाचकाः, इति स्पष्टं स्वीक्रियते वैयाकरणैः ।

नेपाली शब्दार्थ

उपसर्गेण = उपसर्गले/द्वारा, धात्वर्थो = धातुको अर्थलाई, बलात् = बलपूर्वक, अन्यत्र = धातुको अर्थभन्दा भिन्न अर्थमा / अन्य अर्थमा, नीयते = लैजान्छ । यथा = जसरी, प्रहार = हिर्काउनु, आहार = खानु, संहार = नष्ट गर्नु, विहार = घुम्नु, परिहार = समापन गर्नु / समाधान गर्नु, वत् = हार शब्दमा उपसर्गले अर्थ फरक पारे जस्तै ।

नेपाली अर्थ

उपसर्गले धातुको अर्थलाई बलपूर्वक अन्य अर्थमा लैजान्छ । जसरी हार शब्दमा प्र, आ, सम्, वि, परि आदि उपसर्गले हार शब्दको अर्थलाई बलपूर्वक आफ्नो स्वभाविक अर्थभन्दा भिन्न अर्थमा क्रमशः हिराउनु, खानु, मार्नु, घुम्नु, समापन गर्नु आदि अर्थमा परिवर्तन भएजस्तै गरी बलपूर्वक लैजान्छन् ।

४५. शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥

अन्वयः

शितपा शपा अनुबन्धेन गणेन च यद्निर्दिष्टम्, यत्र च एकाग्रहणम् चैव एतानि पञ्च कार्याणि यङ्लुकि न (भवन्ति) ।

शब्दार्थः

शितपा = शितपा निर्दिष्टं कार्यम्, शपा = शपा निर्दिष्टं कार्यम्, अनुबन्धेन = अनुबन्धद्वारा निर्दिष्टं कार्यम्, यद्गणेन = गणपाठे सङ्गृहीतत्वात् निर्दिष्टं कार्यम्, च = अपि, निर्दिष्टम् = निर्देशितं कार्यम्, यत्र = यस्मिन् स्थाने, प्रयोगे क्षेत्रे वा, एकाग्रहणम् = एकाग्रहणेन निर्दिष्टं कार्यम्, च = अपि, एव = तथैव, पञ्चैतानि = एतानि पञ्चकार्याणि, यङ्लुकि = यङ्लुक्प्रकरणे, न = न भवन्ति ।

व्याख्या

शितपा-शपा-अनुबन्धेन, गणेन च निर्दिष्टं कार्यं तथा यत्र एकाग्रहणं तदपि कार्यं यङ्लुगन्तप्रकरणे न प्रवर्तन्ते । अर्थात् शितपा निर्दिष्टं कार्यं यङ्लुकि न भवति । शपा निर्दिष्टं कार्यं यङ्लुकि न भवति । अनुबन्धेन निर्दिष्टं कार्यमपि यङ्लुकि न भवति । तथैव गणेन निर्दिष्टं कार्यमपि यङ्लुकि न भवति । एवमेव यस्मिन् सूत्रे एकाग्रहणं वर्तते तदपि कार्यं यङ्लुकि न भवति । एतेन सर्वेऽप्यनिट्का धातवो यङ्लुकि सेट्का भवन्तीति वेदितव्यम् ।

उदाहरणानि यथा सन्ति-

क्र.सं.	निर्दिष्टं कार्यम्	उदाहरणानि
१.	शितपा	जङ्घहि इत्यत्र हन्तेर्जः ६।४।३६॥ इति सूत्रेण शितपा निर्देशाज्जादेशो न भवति ।

२.	शपा	बोभवाञ्चकार इत्यादौ भवतेरः ७।४।७३॥ इति सूत्रेण अभ्यासस्य अत्वविधानं यङ्लुकि न भवति ।
३.	अनुबन्धेन	अजङ्गमीत् इत्यादौ पुषाद्युताङ्लृदितः परस्मैपदेषु ३।१।५५॥ इति सूत्रेण च्लेरङ् न भवति ।
४.	गणेन	वेभिदीति इत्यादौ रुदादिभ्यः शनम् ३।१।७८॥ इति सूत्रेण शनम् न भवति ।
५.	एकाज्ग्रहणेन	जङ्गमिता इत्यत्र एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१०॥ इति सूत्रेण इट् प्रतिषेधो न भवति ।

गत्यर्थकस्य गम्लृ गतौ (धा.पा. ९८२) इति गम् धातोः अनिट्धातुत्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् इति परिभाषया यङ्लुगन्तस्यापि एकाचः उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१०॥ इति सूत्रेण इट्प्रतिषेधः स्यात् । तथा च यङ्लुगन्ते जङ्गमिता इति प्रयोगः कथं सिद्धं सङ्गच्छत इति जिज्ञासायां प्रकृतकारिका उपस्थाप्यते ।

विशेषव्याख्या

ननु ऊदृदन्तैरित्यादिनापरिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्चाव्यभिचारदेकाज्ग्रहणं मास्तु । उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव कर्तुं चकृष इत्यादावपि निषेधसिद्धेरिति पृच्छति- एकाचः किमिति ? यङ्लुगव्यावृत्तिरिति । यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ इणनिषेधव्यावृत्तये एकाज्ग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽप्येकाज्ग्रहणे कथं यङ्लुगव्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाच्चेऽपि धातूपदेशे एकाच्चादित्यत आह- स्मरन्ति हीति । प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थः । शितपा शपेत्यादेरुदाहरणानि यङ्लुक्निरूपणे स्पष्टीभविष्यन्ति ।

नेपाली शब्दार्थ

शितपा = शितप् प्रत्ययद्वारा, शपा = शप् प्रत्ययद्वारा, अनुबन्धेन = अनुबन्धद्वारा, यङ्गणेन = गणपाठमा पढेकाले, च = पनि, एव = र, एक अच् ग्रहणम् = एक अच् ग्रहण गरेर हुने कार्य, च = पनि, निर्दिष्टम् = यी निर्देशित कार्यहरू, यत्र = जुन प्रयोग क्षेत्रमा, पञ्चैतानि = शितप-शप्-अनुबन्ध-गणपाठ र एक अच् ग्रहणद्वारा हुने यी पाँच प्रकारका कार्यहरू, यङ्लुकि = यङ्लुक् प्रकरणमा, न (भवन्ति) = हुँदैनन् ।

नेपाली व्याख्या

शितप् प्रत्ययद्वारा, शप् प्रत्ययद्वारा, अनुबन्धद्वारा, गणपाठद्वारा (गणपाठमा उपदेश गरिएको हुनाले ग्रहण गरिने) र एक अच् ग्रहण गरेर जुन-जुन कार्यहरू

हुन्छन् ती निर्देशित कार्यहरू अर्थात् शितप-शप्-अनुबन्ध-गणपाठ र एक अच् ग्रहणद्वारा निर्देश गरेर हुने पाँच प्रकारका कार्यहरू यङ्लुक् प्रकरणमा हुँदैनन् ।

जस्तै :-

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोति-
देगिघषु च ८।४।१७॥ यस सूत्रमा-

शप्को अनुबन्धले निर्देश गरिएका कार्यहरू-

क्र.सं.	धातु	प्रकरण	अर्थ	उदाहरण
१	गद व्यक्तायां वाचि	भ्वादि, परस्मैपदी	स्पष्ट बोल्नु	प्रणिगदति ।
२	णद अव्यक्ते शब्दे	भ्वादि, परस्मैपदी	अस्पष्ट शब्द गर्नु	प्रणिनदति ।
३	पल्तृ गतौ	भ्वादि, परस्मैपदी	खस्नु	प्रणिपतति ।
४	पद गतौ	दिवादि, आत्मनेपदी	हिड्नु	प्रणिपद्यते ।

शितपद्वारा निर्देश गरिएका कार्यहरू-

क्र.सं.	धातु	प्रकरण	अर्थ	उदाहरण
१.	षो अन्तकर्मणि	दिवादि, परस्मैपदी	नाश गर्नु	प्रणिष्यति ।
२.	हन हिंसागत्यो	अदादि, परस्मैपदी	मार्नु वा ल्याउनु	प्रणिहन्ति ।
३.	या प्रापणे	अदादि, परस्मैपदी	जानु	प्रणियाति ।
४.	वा गतिगन्धनयोः	अदादि, परस्मैपदी	हावा वहनु	प्रणियाति ।
५.	द्रा कुत्सायां गतौ	अदादि, परस्मैपदी	रिसाएर भागनु	प्रणिद्राति ।
६.	प्सा भक्षणे	अदादि, परस्मैपदी	खानु	प्रणिप्साति ।
७.	टुवप बीजसन्ताने	भ्वादी, उभयपदी	बीऊ रोप्नु, काट्नु	प्रणिवपति/ते ।
८.	वह प्रापणे	भ्वादी, उभयपदी	लैजानु	प्रणिवहति ।
९.	शमु उपशमे	दिवादि, परस्मैपदी	शान्त हुनु	प्रणिशाम्यति ।
१०.	चिञ् चयने	स्वादि, उभयपदी	टिप्नु, चयन गर्नु	प्रणिचिनोति ।
११.	दिह उपचये	ऋदादि, उभयपदी	लिप्नु	प्रणिदेगिघ ।

भए जस्तै यङ्लुक् प्रकरणमा भने यी निर्देशनहरूद्वारा हुने कार्यहरू हुँदैनन् ।

जस्तै:-

प्रनिजागदीत्, प्रनिनानद्, प्रनिजङ्घनीति ।

४६. ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्षुशीङ्सुनुक्षुशिवडीङ्श्रिभिः ।

वृङ् वृङ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

अन्वयः

ऊदृदन्तैर्-यौति-रु-क्षु-शीङ्-सु-नु-क्षु-शिव-डीङ्-श्रिभिः, वृङ्-वृङ्भ्याम् च विना एकाचो अजन्तेषु निहताः स्मृताः ।

अर्थः

ऊदृदन्तैः = ऊकारान्ताः, ऋकारान्ताश्च धातोः, यौति = युधातोः, रु = रुधातोः, क्षु = क्षुधातोः, शीङ् = शीङ्धातोः, सु = सुधातोः, नु = नुधातोः, क्षु = क्षुधातोः, शिव = शिवधातोः, डीङ् = डीङ्धातोः, श्रिभिः = श्रिधातोः, वृङ् = वृङ्धातोः, वृङ्भ्याम् = वृङ्धातोः, च = अपि, विना = परित्यज्य, एकाचो = एकाचः, अजन्तेषु = अजन्तधातुषु, निहताः = अनुदात्ताः, स्मृताः = ज्ञातव्याः । अर्थात् ऊकारान्ताः, ऋकारान्ताः, यु, रु, क्षु, शीङ्, सु, नु, क्षु, शिव, डीङ् श्रि, वृङ्, वृङ्, एतान् एकाचो धातून् विना (परित्यज्य) सर्वे एकाचः अजन्ता धातवः अनुदात्ता भवन्ति ।

व्याख्या

ऊकारान्ताः = दीर्घ ऊकारान्तधातवः यथा- भू सत्तायाम् (भ्वा. परस्मै.), लूक् छेदने (क्यादि. उभय.), पून् पवने (क्यादि, उभय.) इत्यादि । ऋकारान्ताः = दीर्घ ऋकारान्तधातवः, यथा- कृ विक्षेपे (तुदादि, परस्मै.), पृ पालनपूरणयोः (जुहोत्यादि, परस्मै.), गृ निगरणे (तुदादि, परस्मै.), इत्यादि । यु = यु मिश्रणाऽमिश्रणयोः (अदादि, परस्मै.), रु = रु शब्दे (अदादि, परस्मै.), रुङ् गतिरेषणयोः (भ्वादि, आत्मने.), क्षु = क्षु तेजने (अदादि, परस्मै.), शीङ् = शीङ् स्वप्ने (अदादि, आत्मने.), सु = णु प्रस्रवणे (अदादि, परस्मै.), नु = णु स्तुतौ (अदादि, परस्मै.), क्षु = दुक्षु शब्दे (अदादि, परस्मै.), शिव = दुर्गोशिव गतिवृद्धयोः (भ्वादि, परस्मै.), डीङ् = डीङ् विहायसा गतौ (दिवादि, आत्मने.), श्रि = श्रिन् सेवायाम् (भ्वादि, उभय.), वृङ् = वृङ् सम्भक्तौ (क्यादि,

आत्मने.), वृञ् = वृञ् वरणे (स्वादि, उभय.), वृञ् आवरणे (चुरादि, उभय. आघृषीय) ।
 एतान् धातून् परित्यज्य सर्वे एकाचः अजन्ता धातवः अनुदात्ता भवन्ति ।

नेपाली अर्थ

सङ्केत	धातुको अर्थ	नेपाली अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	उदाहरण
ऊकारान्ताः	भू सत्तायाम् लूक् छेदने पूक् पवने	भू धातु हुनु अर्थमा काट्नु पवित्र गर्नु	भ्वा. परस्मै. क्यादि. उभय. क्यादि, उभय.	भविता, भविष्यति लविता, लविष्यति पविता, पविष्यति
ऋकारान्ताः	कृ विक्षेपे पृ पालनपूरणयोः गृ निगरणे इत्यादि ।	हर्नु पालन र पोषण गर्नु निल्नु	तुदादि, परस्मै. जुहोत्यादि, परस्मै. तुदादि, परस्मै.	करिता, करिष्यति परीता/परिता, परीष्यति/परिष्यति गरीता/गरिता/ गलीता/गलिता गरीष्यति/गरिष्यति/ गलीष्यति/गलिष्यति
यु	यु मिश्रणाऽमि- श्रणयोः	मिलाउनु, छुट्याउनु	अदादि, परस्मै.	यविता, यविष्यति
रु	रु शब्दे	शब्द गर्नु, कराउनु	अदादि, परस्मै.	रविता, रविष्यति
क्षु	क्षु तेजने	तीखो बनाउनु	अदादि, परस्मै.	क्षणविता, क्षणविष्यति
शीङ्	शीङ् स्वप्ने	सुत्नु	अदादि, आत्मने.	शायिता, शायिष्यते
स्नु	ष्णु प्रसवणे	चुहिनु	अदादि, परस्मै.	स्नविता, स्नविष्यति
नु	णु स्तुतौ	स्तुति गर्नु	अदादि, परस्मै.	नविता, नविष्यति

क्षु	दक्षु शब्दे	शब्द गर्नु	अदादि, परस्मै.	क्षविता, क्षविष्यति
शिव	दुओंशिव गतिवृद्धयोः	हिङ्नु र बह्नु	भ्वादि, परस्मै.	श्वयिता, श्वयिष्यति
डीङ्	डीङ् विहायसा गतौ	उङ्नु	दिवादि, आत्मने.	डयिता, डयिष्यते
श्रि	श्रिन् सेवायाम्	सेवा गर्नु, आश्रय गर्नु	भ्वादि, उभय.	श्रयिता, श्रयिष्यति,
वृङ्	वृङ् सम्भक्तौ	सेवा गर्नु	क्र्यादि, आत्मने.	वरिता, वरिष्यते
वृञ्	वृञ् वरणे वृञ् आवरणे	स्वीकार गर्नु ढाक्नु	स्वादि, उभय. चुरादि, उभय.	वरिता, वरिष्यते आधृषीय

दीर्घ ऊकारान्त र दीर्घ ऋकारान्त धातु, यु, रु, क्षु, शीङ्, स्तु, नु, क्षु, शिव, डीङ्, श्रि, वृङ्, वृञ् धातुलाई छोडेर एकअच् हुने अरु अजन्त धातु सबै अनुदात्त मानिएका छन् । यी सबै धातुहरूमा आर्धधातुकस्येड्वलादेः सूत्रले इट् आगम हुन्छ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् सूत्रले इट्को निषेध हुँदैन ।

४७. शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।

भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युजरञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृजः ॥

अन्वयः

शक्लृ, पच्-मुच्-रिच्-वच्-विच्-सिच्, प्रच्छ इति, त्यज्-निज्-भज्-भञ्ज्-भुज्-भ्रस्ज्-मस्ज्-यज्-युज्-रञ्ज्-रञ्ज्विज्-सञ्ज्-स्वञ्ज्-सृज् ।

वर्थः

कान्तेषु शक् इत्येकः । चान्तेषु पच्, मुच्, रिच् वच्, विच् सिच्, इति षट् । छान्तेषु प्रच्छ, इत्येकः । जान्तेषु त्यज्, निज्, भज्, भञ्ज्, भुज्, भ्रस्ज्, मस्ज्, यज्, युज्, रञ्ज्, रञ्ज्विज्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, सृज्, पञ्चदश ।

कान्तेषु शक् इति एकः । शक्लु शक्तौ (स्वा. परस्मै.) इति ।

चकारान्तेषु षड्धातवः सन्ति । ते च- १. पच्- डुपचस् पाके (भ्वादि, उभयपदी), २. मुच्- मुच्छ्लु मोक्षणे (तुदादि, उभयपदी), ३. रिच्- रिचिर् विरेचने (रुधादि, उभयपदी), रिच् वियोजनसम्पर्चनयोः (चुरादि, उभयपदी), ४. वच्- वच परिभाषणे (अदादि, परस्मैपदी), तथा ब्रुवो वचिः इति सूत्रेण ब्रुवः स्थाने वच् आदेशोऽपि । ५. विच्- विचिर् पृथग्भावे (रुधादि, उभयपदी), ६. सिच्- षिचि क्षरणे (तुदादि, उभयपदी) । छान्तेषु प्रच्छ जीप्सायाम् (तुदादि. परस्मै.) इति एकः ।

जान्तेषु पञ्चदशः धातवः सन्ति । ते च यथा- १. त्यज् हानौ (भ्वादि. परस्मै.), २. निजिर्- णिजिर् शौचपोषणयोः (जुहो. उभय.), ३. भर्ज सेवायाम् (भ्वा. उभय.), ४. भञ्ज्- भञ्जो आमर्दने (रुधा. परस्मै.), ५. भुज्- भुज पालनाऽभ्यवहारयोः (रुधा. परस्मै.), भुजो कौटिल्ये (तुदा. परस्मै.), ६. भ्रज् पाके (तुदा. उभय.), ७. मस्ज्- दुमस्जो शुद्धौ (तुदादि. परस्मै.), ८. यजे देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भ्वा. उभय.), ९. युज्- युजिर् योगे (रुधा. उभय), युजिर् समाधौ (दिवा. आत्मने.), युज संयमने (चुरा. उभय.), १०. रुज्- रुजो भङ्गो (तुदा. परस्मै.), ११. रञ्ज् रागे (भ्वा. उभय., दिवा. उभय.), १२. विजिर् पृथग्भावे (जुहो. उभय.), १३. स्वञ्ज्- ष्वञ्जि परिष्वङ्गो (भ्वा. आत्मने.) १४. सञ्ज्- षञ्ज सङ्गो (भ्वा. परस्मै.), १५. सृज् विसर्गे (दिवादि. आत्मने, तुदा. परस्मै.) ।

नेपाली अर्थ

ककारान्त धातुमा शक्लु शक्तौ भन्ने एउटा मात्र धातु अनुदात्त छ । चकारान्त धातुमा पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, यी छ धातु अनुदात्त छन् । छकारान्त धातुमा प्रच्छ यो एकमात्र धातु अनुदात्त धातु हो । जकारान्त धातुमा त्यज्, निजिर्, भज्, भञ्ज्, भुज्, भ्रज्, मस्ज्, यज्, युज्, रुज्, रञ्ज्, विजिर्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, सृज् यी १५ धातु अनुदात्त छन् । यी धातुहरूलाई अर्थ र उदाहरण सहित निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सङ्केतः	धात्वर्थः	प्रकरण / पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
शक्	शक्लु शक्तौ	स्वा. परस्मै.	सक्नु, समर्थ हुनु	शक्नोति
पच्	डुपचस् पाके,	भ्वादयः, उभयपदी	पकाउनु	पचति पचते

मुच्	मुच्छ्लं मोक्षणे,	तुदादि, उभयपदी	छोड्नु	मुञ्चति मुञ्चते
रिच्	रिचिर् विरेचने रिच् वियोजनसम्पर्चनयोः	रुधादि, उभयपदी चुरादि, उभयपदी, आधृषीय	विरेचन गर्नु, खाली गर्नु अलग गर्नु, मिलाउनु	रिणेक्ति, रिङ्क्ते रेचयति, रेचति, रेचयते, रेचते
वच्	वच परिभाषणे ब्रुवो वचिः इति सूत्रेण ब्रुवः स्थाने वच् आदेशो भवति ।	अदादि, परस्मैपदी	बोल्नु ब्रुवो वचिः भन्ने सूत्रले ब्रूवः यसका स्थानमा वच् आदेश हुन्छ	वक्ति
विच्	विचिर् पृथग्भावे	रुधादि, उभयपदी	अलग गर्नु	विनक्ति, विङ्क्ते
सिच्	षिचं क्षरणे	तुदादि, उभयपदी	सिञ्चनु, छर्कनु	सिञ्चति, सिञ्चते
प्रच्छ	प्रच्छ शीप्सायाम्	तुदादि, परस्मैपदी	सोड्नु	पृच्छति ।
त्यज्	त्यज् हानौ,	भ्वा. परस्मैपदी	छोड्नु	त्यजति
निजिर्	णिजिर् शौचपोषणयोः,	जुहोत्या. उभय.	शुद्ध गर्नु, पोषण गर्नु	नेनेक्ति, नेनित्ते
भज्	भर्ज सेवायाम्,	भ्वा. उभय.	सेवा गर्नु	भजति, भजते
भञ्ज्	भञ्जो आमर्दने,	रुध. परस्मै.	तोड्नु	भनक्ति
भुज्	भुज पालनाऽभ्यवहारयोः, भुजो कौटिल्ये,	रुध. परस्मै. तुदादि. परस्मै.	पालन गर्नु, खानु बाङ्गे हुनु, टेडो जानु	भुनक्ति भुजति
भृज्	भृजो पाके,	तुदादि. उभय.	पकाउनु, भुट्नु	भृज्जति, भृज्जते
मस्ज्	दमस्जो शुद्धौ	तुदादि. परस्मै.	शुद्ध गर्नु, डुब्नु	मज्जति
यज्	यजो देवपूजासङ्गति- करणदानेषु,	भ्वा. उभय.	यज्ञ गर्नु, देवताको पूजा गर्नु, सङ्गति र दान	यजति, यजते

गात्रप्रक्षरणे (दिवा. परस्मै.), १५. स्कन्द- स्कन्दिर् गतिशोषणयोः (भ्वा. परस्मै.), १६. हर्दे पुरीषोत्सर्गे (भ्वा. आत्मने.) ।

नेपाली अर्थ

दकारान्त धातुमा अद्, क्षुद् खिद्, छिद्, तुद्, नुद्, पद्, भिद्, विद्, विनद्, विन्द, शद्, सद्, स्विद्, स्कन्द, हद् यी दकार अन्तमा हुने सोह वटा धातुहरू अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केतः	धात्वर्थः	प्रकरण / पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	अद्	अद भक्षणगे	(अदादि. परस्मै.)	अद धातु खानु अर्थमा रहेको छ ।	अत्ति,
२	क्षुद्	क्षुदिर् सम्प्रेषणे	(रुधादि. उभय.)	क्षुदिर् धातु सम्प्रेषण गर्नु अर्थमा रहेको छ ।	क्षुणत्ति, क्षुन्ते
३	खिद्	खिद दैन्ये खिद परिघाते	(दिवा. आत्मने, रुधा. आत्मने.) तुदादि. परस्मै.)	खिद धातु दीनता, दुःखी र परिघात भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	खिद्यते, खिन्ते खिन्दति
४	छिद्	छिदिर् द्वैधीकरणे	(रुधा. उभय.)	छिदिर् धातु दुई टुक्रा वा दुई चिरा पार्नु भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	छिनत्ति, छिन्ते
५	तुद्	तुद व्यथने	(तुदा. उभय.)	तुद धातु व्यधा वा पीडा भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	तुदति, तुदते
६	नुद्	णुद् प्रेरणे	(तुदा. उभय.)	णुद् धातु प्रेरणा भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	नुदति, नुदते
७	पद्	पद गतौ	(दिवा. आत्मने.),	पद धातु गति अर्थमा रहेको छ ।	पद्यते
८	भिद्	भिदिर् विदारणे	(रुधा. उभय.),	भिदिर् धातु उक्काउनु वा उधार्नु भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	भिनत्ति, भिन्ते
९	विद्	विद सत्तायाम्	(दिवा. आत्मने.),	विद धातु हुनु अर्थमा रहेको छ ।	विद्यते

१०	विनद्	विद् विचारणे	(रुधा. आत्मने.),	विद् धातु विचार गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	विन्ते
११	विन्द्	विद्लृ लाभे	(तुदा. उभय.),	विद्लृ धातु लाभ अर्थमा रहेको छ ।	विन्दति, विन्दते
१२	शद्	शद्लृ शातने	(भ्वादि., तुदादि. परस्मै.),	शद् धातु शातन अर्थमा रहेको छ ।	शीयते (शदे शितः आ.प.) शीदति
१३	सद्	शद्लृ विशरणगत्य- वसादनेषु	(भ्वा. तुदादि परस्मै.),	शद्लृ धातु विशरण गति अवसादन आदि अर्थमा रहेको छ ।	सीदति, निषीदति, शीदति
१४	स्विद्	त्रिष्विदा गात्रप्रक्षरणे	(दिवा. परस्मै.),	स्विद् धातु र त्रिष्विदा धातु शरीरको रक्षा गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको छ	स्विद्यति
१५	स्कन्द	स्कन्दिर् गतिशोषणयोः	(भ्वा. परस्मै.),	स्कन्दिर् धातु गति र शोषण अर्थमा रहेको छ ।	स्कन्दति, परिष्कन्दति, परिस्कन्दति
१६	हद्	हृद पुरीषोत्सर्गे	भ्वा. आत्मने.)	हर्द धातु पुरीष दुर्गन्धको उत्सर्ग त्याग गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको छ ।	हदते

.....ऋध् क्षुधिबुध्यती ॥

४९. बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्यती ।

मन्यहन्नापक्षिप्लुपितपतिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥

लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपि।

अन्वयः

धान्तेषु क्रुध्, क्षुध्, बुध्, बन्ध्, युध्, रुध्, दाध्, व्यध्, शुध्, साध्, सिध्, एकादश ।
नान्तेषु मन्, हन्, द्रौ । पान्तेषु अप्, क्षिप्, छुप्, तप्, तिप्, तृप्, दृप्, लिप्, लुप्, वप्,
शप्, स्वप्, सृप्, इति त्रयोदश ।

व्याख्या

धकारान्तेषु एकादशधातवः सन्ति । १. क्रुध क्रोधे (दिवा. परस्मै.), २. क्षुध बुभुक्षायाम् (दिवा. परस्मै.), ३. बुध्य- बुध अवगमने (दिवा. आत्मने.), ४. बन्ध बन्धने (क्र्यादि. परस्मै.) ५. युध सम्प्रहारे (दिवा. आत्मने.), ६. रुध- रुधिर आवरणे (रुधा. आत्मने.), तथा अनौ रुध कामे (दिवा. आत्मने.), ७. राध- राध संसिद्धौ (स्वा. परस्मै.), तथा राध वृद्धौ (दिवा. परस्मै.), ८. व्यध ताडने (दिवा. परस्मै.), ९. शुध शौचे (दिवा. परस्मै.), १०. साध संसिद्धौ (स्वा. परस्मै.), ११. सिध्य- सिधु संराद्धौ (दिवा. परस्मै.) ।

नान्तेषु द्वौ- १. मन्य- मन ज्ञाने (दिवा. आत्मने.), २. हन हिंसागत्योः (अदा. परस्मै.) ।

पकारान्तेषु त्रयोदशधातवः सन्ति । ते च- १. आप्लु व्याप्तौ (स्वा. परस्मै.), तथा आप्लु लम्बने (चुरा. उभय.), २. क्षिप प्रेरणे (दिवा. परस्मै., तुदा. उभय.), ३. क्षुप स्पर्शे (तुदा. परस्मै.), ४. तप्- तप सन्तापे (भ्वा. परस्मै.), तप ऐश्वर्ये (दिवा. आत्मने.) तथा तप दाहे (चुरा. उभय.), ५. तिप्- तिपृ क्षरणे (भ्वा. आत्मने.), ६. तृप्य- तृप प्रीणने (दिवा. परस्मै.), ७. दृप्य- दृप हर्षमोहनयोः (दिवा. परस्मै.), ८. लिप उपदेहे (तुदा. उभय.), ९. लुप्लु छेदने (तुदा. उभय.), १०. वप्- डुवप् बीजसन्ताने (भ्वा. उभय.), ११. शप्- शप आक्रोशे (भ्वा. दिवा. उभय.), १२. स्वप्- निष्वप् शये (अदा. परस्मै.), १३. सृप्- सृप्लु गतौ (भ्वा. परस्मै.) ।

नेपाली अर्थ

धकारान्त धातुहरूमा क्रुध, क्षुध, बुध्य, बन्ध, युध, रुध, राध, व्यध, शुध, साध, सिध्य यी एघार धातुहरू अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केतः	धात्वर्थः	प्रकरण / पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	क्रुध	क्रुध क्रोधे	(दिवा. परस्मै.),	रिस गर्नु	क्रुध्यति
२	क्षुध	क्षुध बुभुक्षायाम्	(दिवा. परस्मै.),	भोकाउनु	क्षुध्यति
३	बुध्य	बुध अवगमने	(दिवा. आत्मने.),	जान्नु	बुध्यते
४	बन्ध	बन्ध बन्धने	(क्र्या. आत्मने.),	बाँध्नु	बध्नाति
५	युध	युध सम्प्रहारे	दिवा. आत्मने.),	हिर्काउनु	युध्यते

६	रुध्	रुधिर् आवरणे अनो रुध् कामे	(रुधा. उभय.) (दिवा. आत्मने.),	ढाक्नु, अनुरोध गर्नु	रुणद्धि, रुन्ते अनुरुध्यते
७	राध्	राध संसिद्धौ राध वृद्धौ	(स्वा. परस्मै.) (दिवा. परस्मै.),	राम्रोसँग सिद्ध हुनु, बढ्नु	राध्नोति राध्यति
८	व्यध्	व्यध ताडन	(दिवा. परस्मै.),	हिकाउनु	विध्यति
९	शुध्	शुध शौचे	(दिवा. परस्मै.),	शुद्ध हुनु	शुध्यति
१०	साध्	साध संसिद्धौ	(स्वा. परस्मै.),	राम्रोसँग सिद्ध हुनु	साध्नोति
११	सिध्य	षिधु संराद्धौ	(दिवा. परस्मै.)	सिद्ध गर्नु	सिध्यति

नकारान्तमा हुने धातुहरूमा मन्य धातु र हन् धातु अनुदात्त छन् । १. मन्य-
मन ज्ञाने (दिवा. आत्मने.), जान्नु अर्थमा रहेको छ र यसबाट मन्यते रूप सिद्ध हुन्छ ।
२. हन्- हन हिंसागत्योः (अदा. परस्मै.) हिंसा र गति अर्थमा रहेको छ र यसबाट
हन्ति रूप बन्दछ ।

पकारान्त धातुमा आप्, क्षुप्, क्षिप्, तप्, तिप्, तृप्, दृप्, लिप्, लुप्, वप्, शप्,
स्वप्, सृप् यी १३ धातु अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	आप्	आप्लु व्याप्तौ आप्लु लम्भने	(स्वा. परस्मै.) (चुरा. उभय.)	व्यापक अर्थमा प्रेम गर्नु,	आप्नोति, आपयति, आपति, आपते
२	क्षुप्	क्षिप प्रेरणे	(दिवा. परस्मै., तुदा. उभय.),	प्रेरणा दिनु ।	क्षिप्यति, क्षिपति, क्षिपते ।
३	क्षिप्	क्षुप स्पर्श	(तुदा. परस्मै.)	छुनु अर्थमा ।	क्षुपति,
४	तप्	तप सन्तापे तप ऐश्वर्ये तप दाहे	(भवा. परस्मै.), (दिवा. आत्मने.) (चुरा. परस्मै.),	राम्ररी ताप्नु । खुशी हुनु । डढाउनु ।	तपति । तप्यते । तापयति, तपति

५	तिप्-	तिप् क्षरणे	(भ्वा. आत्मने.),	नाश हनु ।	तेपते
६	तृप्-	तृप् प्रीणने	(दिवा. परस्मै.),	तृप्त हनु ।	तृप्यति ।
७	दृप्-	दृप् हर्षमोह- नयोः	(दिवा. परस्मै.),	खुशीं र गर्व अर्थमा	दृप्यति ।
८	लिप्,	लिप् उपदेहे	(तुदा. उभय.),	लिप्नु, पोत्नु	लिम्पति, लिम्पते,
९	लुप्,	लुप् लुब्धे	(तुदा. उभय.),	काट्नु	लुम्पति, लुम्पते,
१०	वप्-	डुवप् बीजसन्ताने	(भ्वा. उभय.),	वीक रोप्नु	वपति,
११	शप्-	शप् आक्रोशे	(भ्वा. दिवा. उभय.),	आक्रोश व्यक्त गर्नु, विरुद्ध आचरण अर्थमा	शपति, शपते । शप्यति, शप्यते ।
१२	स्वप्-	निष्वप् शये	(अदा. परस्मै.),	सुत्नु अर्थमा ।	स्वपिति ।
१३	सृप्-	सृप् गतौ	(भ्वा. परस्मै.) ।	गति अर्थमा	सर्पति ।

५०. यभ्ररभ्रलभ्रगमूनम्यमो रमिः ।

क्रुशिर्दिशिदिशीदृशमृशरिशरुशल्लिशविशस्पृशः ॥

अन्वयः

भान्तेषु यभ्र, रभ्र, लभ्र, इति त्रयः । भान्तेषु गम्, रम् नभ्र यम् इति चत्वारः ।
भान्तेषु कुश, दश, दिश, दृश, मृश, रिश, लिश, रुश, विश, स्पृशो दश ।

व्याख्या

भकारान्तेषु त्रयधातवः सन्ति । १. यभ्र मैथुने (भ्वा. परस्मै.), २. रभ्र राभस्ये
(भ्वा. आत्मने.), ३. लभ्र- डुलभष् प्राप्तौ (भ्वा. आत्मने.) ।

मकारान्तेषु चत्वारधातवः सन्ति । १. गम्- गम्लु गतौ (भ्वा. परस्मै.), २.
नम्- णम् प्रह्वत्वे शब्दे च (भ्वा. परस्मै.), ३. यम्- यमु उपरमे (भ्वा. परस्मै.), ४.
रम्- रमु क्रीडायाम् (भ्वा. आत्मने.),

शकारान्तेषु दशधातवः सन्ति । १. क्रुश आह्वाने रोदने च (भ्वा. परस्मै.),
२. वंश दशने (भ्वा. परस्मै.), ३. दिश अतिसर्जने (तुदा. परस्मै.), ४. दृश- दृशिर

प्रेक्षणे (भ्वा. परस्मै.), ५. मृश आमर्शने (तुदा. परस्मै.), ६. रुश हिंसायाम् (तुदा. परस्मै.), ७. रिश हिंसायाम् (तुदा. परस्मै.), ८. लिश अल्पीभावे (दिवा. आत्मने.), तथा लिश गतौ (तुदा. परस्मै.), ९. विश प्रवेशने (तुदादि. परस्मै.), १०. स्पृश संस्पर्शे (तुदा. परस्मै.) ।

नेपाली अर्थ

भकारान्त धातुमा यभ्, रभ्, लभ्, यी तीन धातु अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको संस्कृत अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	यभ्	यभ मैथुने	(भ्वा. परस्मै.)	मैथुन अर्थमा	यभति,
२	रभ्	रभ राभस्ये	(भ्वा. आत्मने.)	हास, परिहास गर्नु	आरभते ।
३	लभ्	लुलभष् प्राप्तौ	(भ्वा. आत्मने.)	प्राप्त गर्नु ।	लभते ।

मकारान्त धातुमा गम्, नम्, यम्, रम्, यी चार धातु अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको संस्कृत अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	गम्	गम्लु गतौ	(भ्वा. परस्मै.)	जानु	गच्छति ।
२	नम्	णम प्रह्वत्वे शब्दे च	(भ्वा. परस्मै.)	प्रणाम गर्नु, शब्द गर्नु,	नमति ।
३	यम्	यमु उपरमे	(भ्वा. परस्मै.)	निवृत्त हुनु, इच्छा गर्नु ।	यच्छति,
४	रम्	रमु क्रीडायाम्	(भ्वा. आत्मने.)	खेल्नु ।	रमते ।

तालव्य शकारान्त धातुमा क्रुश, दंश, दिश, दृश, मृश, रुश, रिश, लिश, विश, स्पृश यी १० धातु अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको संस्कृत अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	क्रुश	क्रुश आह्वाने रोदने च	(भ्वा. परस्मै.)	बोलाउनु रुनु ।	क्रोशति ।

२	दंश,	दंश दशने	भ्वा. परस्मै.)	डस्नु, टोक्नु	दशति ।
३	दिश,	दिश अतिसर्जने	तुदा. उभय.)	दान दिनु ।	दिशति, दिशते ।
४	दृश-	दृशिर् प्रेक्षणे	भ्वा. परस्मै.)	हेर्नु,	पश्यति ।
५	मृश,	मृश आमर्शने	तुदा. परस्मै.)	विचार गर्नु	मृशति ।
६	रुश,	रुश हिंसायाम्	तुदा. परस्मै.)	हिंसा गर्नु ।	रुशति ।
७	रिश,	रिश हिंसायाम्	तुदा. परस्मै.)	हिंसा गर्नु ।	रिशति ।
८	लिश,	लिश अल्पीभावे	दिवा. आत्मने.)	कम गर्नु ।	लिश्यते ।
		लिश गतौ	तुदा. परस्मै.)	जानु, हिड्नु	लिशति ।
९	विश,	विश प्रवेशने	तुदादि. परस्मै.)	प्रवेश गर्नु ।	विशति ।
१०	स्पृश	स्पृश संस्पर्शे	तुदा. परस्मै.) ।	राम्ररी छुनु ।	स्पृशति । स्पर्शयति ।

.....कृषिः ॥

५१. त्विषतुषद्विषदुषपुष्यपिष्विष्विशिष्वशिलष्यतयो घसिः ।

वसतिर्दहदिहिदुहो नह मिह रुह लिह वहिस्तथा ॥

अन्वयः

षान्तेषु कृष, त्विष, तुष, द्विष, दुष, पुष, पिष, विष, शिष, शुष, शिलष एकादश ।
सान्तेषु घस्, वस्, इति द्वौ । हान्तेषु दह, दुह, दिह, नह, मिह, रुह, लिह, वह, इत्यष्टौ ।

व्याख्या

षकारान्तेषु एकादशधातवः सन्ति । १. कृष विलेखने (भ्वा. परस्मै, तुदा. उभय.), २. त्विष दीप्तौ (भ्वा. उभय.), ३. तुष प्रीतौ (दिवा. परस्मै.), ४. द्विष अप्रीतौ (अदा. उभय.), ५. दुष वैकृत्ये (दिवा. परस्मै.), ६. पुष्य- पुष पुष्टौ (दिवा. परस्मै.), ७. पिष- पिष्वृ सञ्चूर्णने (रुधा. परस्मै.), ८. विष- विष्वृ व्याप्तौ (जुहो. उभय.), विषु सेचने (भ्वा. परस्मै.), तथा विष विप्रयोगे (क्र्या. परस्मै.), ९. शिष- शिष हिंसायाम् (भ्वा. परस्मै.), शिष्वृ विशेषणे (रुधा. परस्मै.), तथा शिष असर्वोपयोगे (चुरा. उभय.), १०. शुष शोषणे (दिवा. परस्मै.), ११. शिलष्य- शिलष आलिङ्गने (दिवा. परस्मै.) ।

सकारान्तेषु द्वौ । १. घस्- घस्लृ अदने (भ्वा. परस्मै.), २. वस निवासे (भ्वा. परस्मै.) ।

हकारान्तेषु अष्टौ । १. दह भस्मीकरणे (भ्वा. परस्मै.), २. दिह उपचये (अदा. उभय.), ३. दुह प्रपूरणे (अदा. उभय.), ४. नह- गह बन्धने (दिवा. उभय.), ५. मिह सेचने (भ्वा. परस्मै.), ६. रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च (भ्वा. परस्मै.), ७. लिह आस्वादाने (अदा. उभय.), ८. वह प्रापणे (भ्वा. उभय.) ।

नेपाली अर्थ

मूर्धन्य षकारान्त धातुमा कृष, त्विष, तुष, द्विष, दुष, पुष्य, पिष, विष, शिष, शुष, शिलष यी एघार धातु अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको संस्कृत अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	कृष	कृष विलेखने	(भ्वा. परस्मै, तुदा. उभय.)	जोत्नु अर्थमा ।	कर्षति । कृषति, कृषते ।
२	त्विष	त्विष दीप्तौ	(भ्वा. उभय.)	बाल्नु अर्थमा ।	त्वेषति, त्वेषते ।
३	तुष	तुष प्रीतौ	(दिवा. परस्मै.)	खुशी हुनु ।	तुष्यति ।
४	द्विष	द्विष अप्रीतौ	(अदा. उभय.)	द्वेष गर्नु ।	द्वेषति, द्वेषते
५	दुष	दुष वैकृत्ये	(दिवा. परस्मै.)	विकार अर्थमा ।	दुष्यति ।
६	पुष्य-	पुष पुष्टौ	(दिवा. परस्मै.)	पुष्टी अर्थमा ।	पुष्यति ।
७	पिष-	पिष् सञ्चूर्णने	(रुधा. परस्मै.)	पिस्नु ।	पिनष्टि ।
८	विष-	विष् व्याप्तौ विषु सेचने विष विप्रयोगे	(जुहो. उभय.) (भ्वा. परस्मै.) (क्र्या. परस्मै.)	फैलनु । सिञ्चाइ गर्नु । वियोग हुनु ।	वेवेष्टि, वेविष्टे । वेषति । विष्णाति ।
९	शिष-	शिष हिंसायाम् शिष्लु विशेषणे शिष असर्वोपयोगे	(भ्वा. परस्मै.) (रुधा. परस्मै.) (चुरा. परस्मै.)	हिंसा अर्थमा । विशेषता देखाउनु । शेष राख्नु ।	शिषति । शिनष्टि । शेषयति, शेषति ।
१०	शुष	शुष शोषणे	(दिवा. परस्मै.)	सुकाउनु ।	शुष्यति ।
११	शिलष्य-	शिलष आलिङ्गने	(दिवा. परस्मै.)	आलिङ्गन गर्नु ।	शिलष्यति ।

दन्त्य सकारान्त धातुमा घस् र वस् धातु यी दुई अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको संस्कृत अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	घस्-	घस्लृ अदने	(भ्वा. परस्मै.)	खानु ।	घसति ।
२	वस्	वस निवासे	(भ्वा. परस्मै.)	बस्नु ।	वसति ।

हकारान्त धातुमा दह, दिह, दुह, नह, मिह, रुह, लिह, वह यी ८ धातु अनुदात्त छन् ।

क्र.सं.	सङ्केत	धातुको संस्कृत अर्थ	प्रकरण, पदनिर्धारण	नेपाली अर्थ	उदाहरण
१	दह,	दह भस्मीकरणे	(भ्वा. परस्मै.)	दहन गर्नु, डढाउनु, खरानी बनाउनु,	दहति ।
२	दिह,	दिह उपचये	(अदा. परस्मै.)	बढाउनु,	प्रणिदेग्धि ।
३	दुह,	दुह प्रपूरणे	(अदा. उभय.)	दूध दुहुनु ।	दोग्धि ।
४	नह,	नह- णह बन्धने	(दिवा. उभय.)	बाँध्नु ।	नह्यति, नह्यते ।
५	मिह,	मिह सेचने	(भ्वा. परस्मै.)	छर्किनु ।	मेहते ।
६	रुह,	रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च	(भ्वा. परस्मै.)	बीऊ उम्रिनु ।	रोहति ।
७	लिह,	लिह आस्वादने	(अदा. परस्मै)	चाट्नु	लेढी ।
८	वह	वह प्रापणे	(भ्वा. उभय.)	प्राप्त गर्नु ।	वहति, वहते ।

५२. अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्वयधिकं शतम् ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

अन्वयः

हलन्तेषु द्वयधिकम् शतम् धातवः अनुदात्ता, तुदादौ चुरादिषु च मतभेदेन यौ स्थितौ ।

शब्दार्थः

हलन्तेषु = हल्प्रत्याहारान्तेषु, द्व्यधिकम् शतम् = द्वि अधिकं शतसङ्ख्यकाः (१०२), धातवः = धातवः, अनुदात्ता = अनुदात्ता भवन्ति । तुदादौ = तुदादिप्रकरणे, चुरादिषु च = चुरादिप्रकरणेऽपि, मतभेदेन = मतवैभिन्नेन, यौ स्थितौ = ये धातवः सन्ति ।

व्याख्या

हलन्तेषु धातुषु मध्ये द्व्यधिकशतसङ्ख्यकाः (१०२) धातवः अनुदात्ता भवन्ति । तुदादिप्रकरणे चुरादिप्रकरणे च मतभेदेन यौ स्थितौ । अतः कतिपय वैयाकरणेन एममिमे हलन्ताः त्र्युत्तरशतं धातवोऽनुदात्ता गणिताः । अनुदात्ता हलन्तेषु धातवस्त्र्यधिकं शतम् । हलन्तेषु धातुषु त्र्युत्तरशतं धातवः अनुदात्ता भवन्ति । तदुक्तम्- अनुदात्ता हलन्तेषु धातवस्त्र्यधिकं शतम् ।

ऊकारान्ताः, ऋकारान्ताः, यु, रु, क्षु, शीङ्, स्नु, क्षु, शिव, डीङ् श्रि, वृङ्, वृज्, एतान् धातून् परित्यज्य सर्वे एकाचः अजन्ता धातवः अनुदात्ता भवन्ति । हलन्तेषु धातुषु त्र्युत्तरशतं धातवः अनुदात्ता भवन्ति । ते च धातवः यथा सन्ति—

कान्तेषु शक् इत्येकः । चान्तेषु पच्, मुच्, रिच् वच्, विच् सिच्, इति षट् । छान्तेषु प्रच्छ, इत्येकः । जान्तेषु त्यज्, निज्, भज्, भञ्ज्, भुज्, भ्रज्, मस्ज्, यज्, युज्, रुज्, रञ्ज्, विज्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, सृज्, पञ्चदश । दान्तेषु अद्, क्षुद्, खिद्, क्षिद्, तुद्, नुद्, णद्, भिद्, विद्, विनद्, विन्द, शद्, सद्, स्विद्, स्कन्द, हद् षोडश । धान्तेषु क्रुध्, क्षुध्, बुध्, बन्ध्, युध्, रुध्, दाध्, व्यध्, शुध्, साध्, सिध्, एकादश । नान्तेषु मन्, हन्, द्वौ । पान्तेषु अप्, क्षिप्, छुप्, तप्, तिप्, तृप्, दृप्, लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृप्, इति त्रयोदश । भान्तेषु यभ्, रभ्, लभ्, इति त्रयः । मान्तेषु गम्, रम् नभ् यम् इति चत्वारः । शान्तेषु कृश्, दश्, दिश्, दृश्, मृश्, रिश्, लिश्, रुश्, विश्, स्पृशो दश । भान्तेषु कृष्, त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, शिल्ष् एकादश । सान्तेषु घस्, वस्, इति द्वौ । हान्तेषु दह्, दुह्, दिह्, नह्, मिह्, रुह्, लिह्, वह्, इत्यष्टौ । एममिमे हलन्ताः त्र्युत्तरशतं धातवोऽनुदात्ता गणिताः ।

नेपाली शब्दार्थः

हलन्तेषु = हलन्त धातुहरूमा, द्व्यधिकम् शतम् = एक सय दुई वटा (१०२), धातवः = धातुहरू, अनुदात्ता = अनुदात्त भनेर गणना गरिएका छन् । तुदादौ = तुदादिप्रकरणमा, चुरादिषु च = चुरादिप्रकरणमा पनि, मतभेदेन = वैयाकरणहरूको मत भिन्नताका कारण, यौ स्थितौ = जुन धातुहरू छन् ।

नेपाली व्याख्या

हलन्त धातुहरूमध्ये तल उल्लेख गरिएका एक सय दुई वटा धातुहरूलाई अनुदात्त भनेर गणना गरिएका छन् । वैयाकरणहरूका मत भिन्नता भएकाले तुदादि प्रकरण र चुरादि प्रकरणमा पढिएका धातुहरू मध्ये केही धातुहरूलाई अनुदात्त धातुहरू मानेका छन् ।

दीर्घ ऊकारान्त र दीर्घ ऋकारान्त धातु, यु, रु, क्षु, शीङ्, स्तु, नु, क्षु, शिव, डीङ्, श्रि, वृङ्, वृञ् धातुलाई छोडेर एकअच् हुने अरु अजन्त धातु सबै अनुदात्त मानिएका छन् ।

हलन्त अनुदात्त धातुहरू :

- कान्तेति — ककारान्त धातुमा शक्लृ एक धातुमात्र अनुदात्त छ ।
- चान्तेति — चकारान्त धातुमा पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, यी छ धातु अनुदात्त हुन् ।
- छान्तेति — छकारान्त धातुमा प्रच्छ यो एकमात्र धातु अनुदात्त धातु हो ।
- जान्तेति — जकारान्त धातुमा त्यज्, निजिर्, भज्, भञ्ज्, भुज्, भ्रज्, मस्ज्, यज्, युज्, रुज्, रञ्ज्, विजिर्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, सृज् यी १५ धातु अनुदात्त छन् ।
- दान्तेति — दकारान्त धातुमा अद्, क्षुद्, खिद्, छिद्, तुद्, नुद्, पद्य, भिद्, विद्य, विनद्, विन्द्, शद्, सद्, स्विद्य, स्कन्द, हद् यी १६ धातु अनुदात्त हुन् ।
- धान्तेति — धकारान्त धातुमा क्रुध्, क्षुध्, बुध्य, बन्ध्, युध्, रुध्, राध्, व्यध्, शुध्, साध्, सिध्य यी ११ धातु अनुदात्त छन् ।
- नान्तेति — नकारान्तमा हुने धातुहरूमा मन्य धातु र हन् धातु अनुदात्त छन् ।
- पान्तेति — पकारान्त धातुमा आप्, क्षुप्, क्षिप्, तप्, तिप्, तृप्य, दृप्य, लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृप् यी १३ धातु अनुदात्त छन् ।
- भान्तेति — भकारान्त धातुमा यभ्, रभ्, लभ्, यी तीन धातु अनुदात्त छन् ।
- मान्तेति — मकारान्त धातुमा गम्, नम्, यम्, रम्, यी चार धातु अनुदात्त छन् ।

- शान्तेति - तालव्य शकारान्त धातुमा ऋश्, दंश्, दिश्, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृश् यी १० धातु अनुदात्त छन् ।
- षान्तेति - मूर्धन्य षकारान्त धातुमा कृष्, त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष् यी एघार धातु अनुदात्त छन् ।
- सान्तेति - दन्त्य सकारान्त धातुमा घस् र वसति रूप हुने भ्वादिको वस् धातु यी दुई अनुदात्त छन् ।
- हान्तेति - हकारान्त धातुमा दह, दिह, दुह, नह, मिह, रुह, लिह, वह यी ८ धातु अनुदात्त छन् ।

हलन्तधातुमा अनुदात्त धातु उपर्युक्त १०२ (केही आचार्यका मतमा १०३) वटा छन् । यहाँ पद्य आदि कतिपय धातुमा यकारान्त निर्देश गरिएको दैवादिक श्यन् प्रत्यय हुने धातु बुझाउन हो । त्यस्तै विनद्मा शनम्ले रुधादिको विद्धातु, विन्द्ले तुदादिको विद्धातु बुझाउँछ । किनभने तुदादिको विद् धातुको नुम् हुन्छ । अनि वसतिले वसति रूप हुने भ्वादिको वस् धातुलाई बुझाउँछ । वस् आच्छादनेलाई लिङ्दैने ।

५३. तृपदृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥

अन्वयः

तृप् दृप् तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः । (किं च) स्विद्य-पद्यौ, सिध्य-बुध्यौ, मन्य-पुष्यौ, श्लिषः श्यना ।

शब्दार्थः

तृप् = तृप प्रीणने, प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च (तृप्यति), दृप् = दृप हर्षमोहनयोः, मोहनं गर्वः (दृप्यति), तौ = एतौ द्वौ धातौ, वारयितुम् = वारणार्थकम्, श्यना = दिवादिभ्यः श्यन् ३१।६९॥ इति सूत्रेण, निर्देशः = निर्दिष्टम्, आदृतः = दृश्यते । (किं च = किमर्थम् इति जिज्ञासायाम्), स्विद्य = श्विदा गात्रप्रक्षरणे (स्विद्यति), पद्य = पद गतौ (पद्यते), सिध्य = सिधु संरादौ (सिध्यति), बुध्यौ = बुध अवगमने (बुध्यते), मन्य = मन ज्ञाने (मन्यते), पुष्यौ = पुष पुष्टौ (पुष्यति), श्लिषः = श्लिष आलिङ्गने (श्लिष्यति), श्यना = दिवादिभ्यः श्यन् ३१।६९॥ इति सूत्रेण निर्दिष्टं दृश्यन्ते ।

पकारान्तेषु धातुषु मध्ये द्वयोः श्यना निर्देशेन दिवादिगणे पठितौ स्तः । यौ तृपदृपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ । तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगतः इत्यर्थः । अत एव शे मुचादीनामिति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृतं सङ्गच्छत इति भावः । किञ्च अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । तृपदृपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमतेन स्थितः दृपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः । अत एव वक्ष्यति । तृप-तृम्फ तृप्तौ । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । दृप-दृम्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ । चुरादौ तु तृप-तृप्तौ । तृप-दृप संदीपने चेति ।

विशेषव्याख्या

तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितृनताप्सीत् इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ-ततर्प्य-तत्रप्य । तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता । आद्ये अकर्मकः । द्वितीये सकर्मकः ॥ रधादित्वाद्धेडिति मत्वा आह ततर्पिथ ततर्प्येति । तत्रप्येति च । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य इत्यमिति भावः । रधादित्वादिङ्विकल्पः । तत्र सिचि इट् पक्षे आह अतर्पीदिति । अडभावपक्षे आह अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अनुदात्तस्य च इत्यम्पक्षे आह अताप्सीदिति । पुषाद्यङ्पक्षे आह अतृपदिति । डित्वान्न गुण इति भावः ।

नेपाली शब्दार्थः

तृप् = तृप प्रीणने, तृप्ति र तर्पण अर्थमा रहेको तृप धातु (तृप्यति), दृप् = दृप हर्षमोहनयोः, हर्ष र मोहन अर्थमा रहेको दृप धातु (दृप्यति), तौ = यी दुई धातुहरू, वारयितुम् = वारणका लागि, श्यना = दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९॥ भन्ने सूत्रले, निर्देशः = निर्देश गरेको, आदृतः = देखिन्छ । (किं च = किन भन्ने यस्तो जिज्ञासामा), स्वद्य = धिदा गात्रप्रक्षरणे शरीर धनु अर्थमा रहेको धिदा धातु (स्वद्यति), पद्य = पद गतौ गति अर्थमा रहेका पद धातु (पद्यते), सिध्य = सिधु संराद्धौ सिद्धि अर्थमा रहेको सिधु धातु (सिध्यति), बुध्यौ = बुध अवगमने ज्ञान प्राप्त गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको बुध धातु (बुध्यते), मन्य = मन ज्ञाने ज्ञान प्राप्त गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको मन धातु (मन्यते), पुष्यौ = पुष पुष्टौ पुष्टि अर्थमा रहेको पुष धातु (पुष्यति), शिलषः = शिलष आलिङ्गने आलिङ्गन अर्थमा रहेका शिलष धातु (शिलष्यति), श्यना = दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९॥ भन्ने सूत्रबाट निर्देशन गरिएका कारण दिवादिगण प्रकरणमा देखिन्छन् ।

नेपाली व्याख्या

तृप्ति र तर्पण अर्थमा रहेको तृप्, हर्ष र मोहन अर्थमा रहेको दृप् यी दुई धातुहरू वारणका लागि दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९॥ भन्ने सूत्रले निर्देश गरेको देखिन्छ किनभने शरीर धनु भन्ने अर्थमा रहेको ष्विदा धातु, गति अर्थमा रहेका पद धातु, सिद्धि अर्थमा रहेको षिधु धातु, ज्ञान प्राप्त गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको बुध धातु, ज्ञान प्राप्त गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको मन धातु, पुष्टि अर्थमा रहेको पुष धातु र आलिङ्गन अर्थमा रहेको श्लिष धातु दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९॥ भन्ने सूत्रबाट निर्देशन गरिएका कारण दिवादिगण प्रकरणमा देखिन्छन्।

तृप् धातु र दृप् धातु तुदादि र चुरादि प्रकरणमा मतान्तरले पढिएका छन्। ती दुई धातुबाट अनुदात्त वारण गर्नका लागि श्यनको निर्देशन गरिएको हो। तृप् र दृप् धातु मतभेदका साथ तुदादि प्रकरणमा छन्। तर तृप् धातु चुरादिमा भने सर्वसम्मत रूपमा रहेको छ। यस विषयलाई तलको तालिकाबाट थप प्रष्ट पारिएको छ।

धातु	गण	अर्थ	उदाहरण
तृप् प्रीणने	दिवादि, परस्मैपदी,	तृप्त हुनु	तृप्यति
तृप् प्रीणने इत्येके छन्दसि	स्वादि परस्मैपदी	तृप्त गर्नु	तृप्नोति
तृप् तृप्तौ	तुदादि परस्मैपदी	तृप्त गर्नु	तृपति
तृप् तृप्तौ, सन्दीपने इत्येके	उभयपदी	तृप्ति, सन्दीपन	तर्ययति, तर्पति

धातु	गण	अर्थ	उदाहरण
दृप् हर्षमोहनयोः, मोहनं गर्वः	दिवादि परस्मैपदी	हर्ष र गर्व अर्थमा	दृप्यति
दृप् क्लेषे	तुदादि, परस्मैपदी	दुःख दिनु	दृपति
दृप् सन्दीपने	चुरादि, उभयपदी	सन्दीपन अर्थमा	दर्पयति

५४. वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये।

णिजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥

अन्वयः

वसिः शपा लुका यौतिः निर्दिष्टो अन्य निवृत्तये, णिजिर् विजिर् शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा।

शब्दार्थः

वसिः = वस आच्छादने अदादि, आत्मनेपदी धातोः (वस्ते), शपा = कर्तरि शप् ३।१।६८॥ इति सूत्रेण विहितं शपम्, लुका = अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२॥ इति सूत्रेण लोपो भवति । यौतिः = युञ् बन्धने क्यादि, उभयपदी (युनाति, युनिते), इति धातुना, निर्दिष्टो = निर्देशितं वर्तते । अन्य = अन्य धातूनाम्, निवृत्तये = विकरणान्तरनिवृत्तये, णिजिर् = णिजिर् शौचपोषणयोः जुहोत्यादि, उभयपदि धातोः (नेनेक्ति, नेनित्ते), विजिर् = विजिर् पृथग्भावे जुहोत्यादि, उभयपदि धातोः (वेवेक्ति, वेवित्ते), शक्लृ = शक्लृ शक्तौ स्वादि, परस्मैपदी धातोः (शक्नोति), इति = एते धातवः, सानुबन्धा = अनुबन्ध सहिता, अमी = उक्तानुबन्धरहितानां व्यावृत्तय, तथा = तथैव प्रकारेण ।

व्याख्या

वसिः शपा लुका यौतिः निर्दिष्टो अन्य निवृत्तये (विकरणान्तरनिवृत्तये) णिजिर् विजिर् शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा । उक्तानुबन्धरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । आर्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । निवर्तनीयास्तु जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । पद स्यैर् । पिध गत्याम् । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । बुधिर् बोधने इति भौवादिकाः । मनु अवबोधने तानादिकः । पुष पुष्टौ भौवादिकः क्रैयादिकोऽनुदात्तश्च । शिलष दाहे भौवादिकः । वस आच्छादने आदादिकः, एते अनुदात्तत्वरहित्यात् सेटः । युञ् बन्धने क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद गतौ । पिधु संराद्धौ । बुध अवगमने । मन ज्ञाने । पुष पुष्टौ । शिलष आलिङ्गने । वस निवासे । एतेऽनिटः । यु मिश्रणामिश्रणयोः अयं सेट् । अमी तथा । णिजि शुद्धौ । ओविजी भयचलनयोः । शक मर्षणे । इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिकर्दवादिकानां व्यवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थ

वसिः = आवरण अर्थमा रहेको वस आच्छादने अदादि, आत्मनेपदी धातु (वस्ते), शपा = कर्तरि शप् ३।१।६८॥ भन्ने सूत्रले गरेको शप्प्रत्यय, लुका = अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२॥ भन्ने सूत्रले शप्को लोप हुन्छ । यौतिः = बन्धन अर्थमा रहेको युञ् बन्धने क्यादि, उभयपदी (युनाति, युनिते) भन्ने धातुले, निर्दिष्टो = निर्देशित गरेको, अन्य = अरू धातुहरूमा, निवृत्तये = विकरणका कारणले हुने भिन्न रूपको निवृत्तिका लागि हो । णिजिर् = पवित्र र पालनपोषण गर्ने अर्थमा रहेको णिजिर् शौचपोषणयोः जुहोत्यादि, उभयपदि धातु (नेनेक्ति, नेनित्ते), विजिर् = अलग् हुने

अवस्था भन्ने अर्थको विजिर् पृथग्भावे जुहोत्यादि, उभयपदि धातु (वेवेक्ति, वेवित्ते), शक्त् = शक्ति अर्थमा रहेको शक्त् शक्तौ स्वादि, परस्मैपदी धातु (शक्नोति), इति = यिनी धातुहरू, सानुबन्धा = अनुबन्ध सहित पढिएका छन्, अमी = उक्त अनुबन्ध रहितको व्यावृत्तिका लागि, तथा = त्यस्तै प्रकारले पढिएको हो ।

नेपाली शब्दार्थ

आवरण अर्थमा रहेको वस आच्छादने अदादि, आत्मनेपदी धातुदेखि कर्त्तरि शप् ३।१।६८॥ भन्ने सूत्रले गरेको शप्प्रत्यय अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२॥ भन्ने सूत्रले लोप हुन्छ । बन्धन अर्थमा रहेको युब् बन्धने क्त्वादि, उभयपदी धातुले निर्देशित गरेको हुँदा अन्य धातुहरूमा विकरणका कारणले हुने भिन्न रूपको निवृत्तिका लागि हो । पवित्र र पालनपोषण गर्ने अर्थमा रहेको णिजिर् शौचपोषणयोः जुहोत्यादि, उभयपदि धातु, अलग् हुने अवस्था भन्ने अर्थको विजिर् पृथग्भावे जुहोत्यादि, उभयपदि धातु र शक्ति अर्थमा रहेको शक्त् शक्तौ स्वादि, परस्मैपदी धातु यिनी धातुहरू अनुबन्ध सहित पढिएका छन् । उक्त अनुबन्ध रहितको व्यावृत्तिका लागि अर्थात् विकरणगत भेदलाई रोक्नका लागि त्यस प्रकारले पढिएको हो ।

५५. विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

अन्वयः

विन्दति चान्द्रदौगदिः इष्टः भाष्ये अपि दृश्यते । एवं न इह पेटुः इति व्याघ्रभूत्यादयः तु स्थितम् ॥

शब्दार्थः

विन्दति = विद्लृ लाभे इति तौदादिकः विन्दति इति रूपम्, चान्द्रदौगदिः = चान्द्रव्याकरणे, दुर्गासिंहकृतभाषावृत्तौ च, इष्टः = अनिट्कः स्वीकृतः, भाष्ये = पतञ्जलिकृतः महाभाष्येऽपि अनिट्कः, अपि = च, दृश्यते = प्राप्यते, एवं = तथैव, न इह पेटुः = इत्यत्र तु सिद्धान्तकौमुद्यां तु सेट् वा अनिट् इति न पठितम्, इति = इत्यम्, व्याघ्रभूत्यादयः = व्याघ्रभूत्यादिसम्भते, तु = अपि, स्थितम् = सेट् धातुत्वेन पठितम् ।

विद्लु लाभे इति तौदादिकः चान्द्रदौर्गादिव्याकरणसम्मतः । महाभाष्येऽपि दृश्यते । विन्दति विनत्ति, विद्यति इति तत्र पाठादिति भावः । एनमिति विन्दतिम् इत्यर्थः । नेह पेठुरिति तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिट्कत्वमिति भावः । विन्दतिरिति विद्लु लाभे । इष्ट इति । अनिट्त्वेनेति शेषः । भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् शुष्क धृष्टौ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः ।

नेपाली शब्दार्थः

विन्दति = विन्दति रूप हुने, तुदादि प्रकरणमा लाभ अर्थमा पढिएको विद्लु लाभे (धा.पा. १४३२) धातु, चान्द्रदौर्गादिः = चन्द्रगोमी रचित चान्द्रव्याकरण र दुर्गासिंहद्वारा रचित भाषावृत्तिमा पनि इष्टः = स्वीकृत छ, भाष्ये = पतञ्जलिद्वारा रचित महाभाष्यमा, अपि = पनि, दृश्यते = अनिट् देखिन्छ, एवं = त्यसैगरी, न इह पेठुः = यहाँ त यस वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा सेट् र अनिट् छुट्टाएर पढिएको पाइँदैन, इति = यस्तो, व्याघ्रभूत्यादयः = व्याघ्रभूति आदि गरिएका आचार्यहरूका मतमा, तु = भने, स्थितम् = सेट् धातुका रूपमा पढिएको पाइन्छ ।

नेपाली व्याख्या

विन्दति रूप हुने तुदादि प्रकरणमा लाभ अर्थमा पढिएको विद्लु लाभे धातु, चन्द्रगोमिद्वारा रचित चान्द्रव्याकरण र दुर्गासिंहद्वारा रचित भाषावृत्तिमा पनि स्वीकृत छ । पतञ्जलिद्वारा रचित महाभाष्यमा पनि देखिन्छ । परन्तु यहाँ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा त पढिएको पाइँदैन । यस्तो व्याघ्रभूति आदि आचार्यहरूका मतमा भने पढिएको पाइन्छ ।

प्राप्त गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको विन्दति रूप हुने विद्लु लाभे धातु लृको इत्संज्ञा भएको स्वरितेत् धातु हो । स्वरितको इत् भएका कारण उभयपदी हुन्छ । लृदिद् भएका कारणले परस्मैपदको लुङ्लकारमा च्लिका स्थानमा अङ् आदेश हुन्छ । अनिट्मा भने मत भेद देखिन्छ । महाभाष्य, कातन्त्रव्याकरण, र चान्द्रव्याकरणमा यस धातुलाई अनिट् मानिएको छ । परन्तु व्याघ्रभूति (काशिकागत अनिट् कारिकाका निर्माता) आचार्यले यसलाई सेट् धातु मानेका छन् । त्यसकारण मत भेद भएका कारणले आर्धधातुकस्येड् वलादेः भन्ने सूत्रले इट् आगम भएको र नभएको पक्षमा गरी दुई दुई वटा रूपहरू

हुन्छन् । परन्तु अनिट् मान्ने पक्षमा थल् सहित लिट्लकारमा क्र्यादिनियमले नित्य इट् आगम हुन्छ । अतः लिट्को वदादिप्रत्ययमा केवल एक रूपमात्र बन्दछ । यस धातुलाई सेट् धातु मान्ने वैयाकरणहरूले यसलाई दिवादि प्रकरणको वा रुधादि प्रकरणको विद् धातुको अर्थान्तर मान्दछन् र इट् निषेध स्वीकार गर्दछन् ।

५६. रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् (नुद्) क्षुद् शुषिषुषी शिषिः।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥

अन्वयः

रञ्जि-मस्जी, अदि-पदी, तुद्(नुद्)-क्षुद्, शुषि-षुषी, शिषिः एते नव भाष्ये अनुक्ता इह व्याघ्रभूत्यादिसम्मतै उक्ता ।

शब्दार्थः

रञ्जि = रञ्ज रागे, मस्जी = टुमस्जो शुद्धौ, अदि = अदि बन्धने, पदी = पद गतौ तुद्(नुद्) = तुद् व्यथने (णुद् प्रेरणे), क्षुद् = क्षुदिर् सम्पेषणे, शुषि = शुष शोषणे, षुषी = षु प्रसवैश्वर्ययोः, शिषिः = शिष हिंसायाम्, एते नव = एते नव धातवः, भाष्ये = महाभाष्ये, अनुक्ता = अनुल्लिखिता, इह = अनुदात्तधातवः परिगणनावसरे, व्याघ्रभूत्यादिसम्मतै = व्याघ्रभूत्यादिनामाचार्याणां मते, उक्ता = कथिता ।

व्याख्या

रञ्जि-मस्जी, अदि-पदी, तुद्(नुद्)-क्षुद्, शुषि-षुषी, शिषिः एते नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इह अनुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः ।

क्र.सं.	धातु	गण	अर्थ	उदाहरण
१.	रञ्ज रागे	भ्वादि, उभयपदी	अनुराग	रजति, रजते
२.	टुमस्जो शुद्धौ	तुदादि, परस्मैपदी	शुद्ध हुनु	मज्जति
३.	अदि बन्धने	भ्वादि, परस्मैपदी	बन्धन	अन्तति
४.	पद गतौ	दिवादि, आत्मनेपदी	गति	पद्यते
५.	तुद् व्यथने	तुदादि, उभयपदी	दुःख दिनु	तुदति, तुदते
६.	णुद् प्रेरणे	तुदादि, उभयपदी	प्रेरणा दिनु	नुदति, नुदते

७.	क्षुदिर् सम्पेषणे	रुधादि, उभयपदी	चुर्ण चुर्ण गर्नु	क्षुणात्ति, क्षुन्ते
८.	शुष शोषणे	दिवादि, परस्मैपदी	सोस्नु	शुष्यति
९.	षु प्रसवैश्वर्ययोः, प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्	भ्वादि, परस्मैपदी	उत्पत्ति, ऐश्वर्य	सवति
१०.	शिष हिंसायाम्	भ्वादि, परस्मैपदी	हिंसा	शिषति

रञ्जिमस्जी इति एकं पदम् । अदिपदी इति एकं पदम् । नुदक्षुद् इति एकं पदम् । शुषिषुषी इत्येकं पदम् । शिषिरित्यन्तम् इत्येते इति । एते नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इह अनुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह व्याघ्रभूत्यादिसम्भतेरिति । भाष्ये तु एभ्यो नवभ्योऽन्येषां परिगणनं नवानामपि एषाम् उपलक्षणमिति भावः । तेन रक्तं रागात्, तदस्मिन्नन्तं प्रायेण, क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः, शुष्कधृष्टौ, क्तेन नञ्विशिष्टेन इत्यादि-सौत्रप्रयोगाः । नुन्नः, मग्नः, पुष्टः, मङ्ता, मङ्क्तव्यमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिट्कारिकाः ।

नेपाली शब्दार्थ

रञ्जि = अनुराग अर्थमा रहेको रञ्ज रागे, मस्जी = शुद्ध हुनु अर्थमा रहेको दुमस्जो शुद्धौ, अदि = बन्धन अर्थमा रहेको अदि बन्धने, पदी = गति अर्थमा रहेको पद गतौ तुद्(नुद्) = दुःख दिनु भन्ने अर्थमा रहेको तुद् व्यथने (प्रेरणा दिनु भन्ने अर्थमा रहेको णुद् प्रेरणे), क्षुद् = चुर्ण चुर्ण गर्नु अर्थात् धुलोपिठो पार्नु अर्थमा रहेको क्षुदिर् सम्पेषणे, शुषि = सोस्नु अर्थमा रहेको शुष शोषणे, षुषी = उत्पत्ति, ऐश्वर्य अर्थमा रहेको षु प्रसवैश्वर्ययोः र शिषिः = हिंसा अर्थमा रहेको शिष हिंसायाम्, एते नव = यी नौ वटा धातुहरू, भाष्ये = पतञ्जलिकृत व्याकरणमहाभाष्यमा, अनुक्ता = अनुल्लिखित छन् अर्थात् उल्लेख गरिएका छैनन्, इह = यहाँ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा अनुदात्त धातुहरूको परिगणना गर्दाको अवसरमा, व्याघ्रभूत्यादिसम्भते = व्याघ्रभूति आदि गरिएका आचार्यहरूका मतमा, उक्ता = अनुदात्त धातु भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली व्याख्या

रञ्जि-मस्जी, अदि-पदी, तुद्(नुद्)-क्षुद्, शुषि-षुषी, शिषिः यी नौ वटा धातुहरू महाभाष्यकार पतञ्जलिले महाभाष्यमा उल्लेख गरेका छैनन् । तर पनि यहाँ अनुदात्त धातुहरूको गणना गरेको प्रसङ्गमा, व्याघ्रभूत्यादि आचार्यहरूका विचारमा अनुदात्त भनेर उल्लेख गरेका कारणले प्रस्तुत गरिएका छन् ।

५७. सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिङ् ॥

अन्वयः

सेक्-सृप्-सृ-स्तृ-सृज-स्तृ-स्त्यै अन्ये दन्त्याजन्तसादयः, ष्वष्क्-स्विद्-स्वद्-स्वञ्ज-स्वप्-स्मिङ् एकाचः षोपदेशाः धातवः सन्ति ।

शब्दार्थः

सेक् = सेकृ गतौ, सृप् = सृष्टृ गतौ, सृ = सृ गतौ, स्तृ = स्तृन् आच्छादने (ऋदन्तः श्नुविकरणः), सृज् = सृज विसर्गे, स्तृ = स्तृन् आच्छादने (ऋदन्तः श्नुविकरणः), स्त्यै = स्त्यै शब्दसङ्घातयोः, अन्ये दन्त्याजन्तसादयः = एतेषां सप्तानां धातूनां विहाय अन्ये दन्त्यसादयः धातवः सन्ति, स्वस्क् = ष्वष्क् गतौ, स्विद् = निष्विदा गात्रप्रस्रवणे, स्वद् = ष्वद् आस्वादाने, स्वञ्ज = ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, स्वप् = निष्वप् शये, स्मिङ् = स्मिङ् ईषद्धसने, एकाचः षोपदेशाः धातवः सन्ति = एकाचः मूर्धन्यषोपदेशाः धातवः सन्ति ।

व्याख्या

सेकृ गतौ भ्वादि, आत्मनेपदी, (सेकते), सृष्टृ गतौ भ्वादि, परस्मैपदी (सर्पति), सृ गतौ भ्वादि, परस्मैपदी (सरति), स्तृन् आच्छादने ऋदन्तः श्नुविकरणः (स्तृणोति, स्तृणुते), सृज विसर्गे दिवादी, आत्मनेपदी, (सृज्यते, संसृज्यते), स्तृन् आच्छादने, ऋदन्तः श्नुविकरणः (स्तृणाति, स्तृणीते), स्त्यै शब्दसङ्घातयोः भ्वादि, परस्मैपदी, (स्त्यायति), अन्ये दन्त्याजन्तसादयः = दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ, तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः, तथाविधः सकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः, दन्त्यपरकः अच्चपरकश्च सकारः तदादय इत्यर्थः । एतेषां सप्तानां धातूनां विहाय अन्ये धातवः दन्त्यसादयः सन्ति । स्वस्क् = ष्वष्क् गतौ, स्विद् = निष्विदा गात्रप्रस्रवणे, स्वद् = ष्वद् आस्वादाने, स्वञ्ज = ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, स्वप् = निष्वप् शये, स्मिङ् = स्मिङ् ईषद्धसने, एकाचः षोपदेशाः धातवः सन्ति । एकाचो धातवः मूर्धन्यषोपदेशा धातवो भवन्ति । अतिव्याप्तिदोषं परिहर्तुं सेकादिसप्तभिन्नत्वं लक्षणे निविष्टम् । अव्याप्तिदोषं परिहर्तुं ष्वस्कादीनां परिगणनं विहितम् ।

धातु, चारैतर्फबाट राम्रोसँग ढाक्नु भन्ने अर्थमा रहेको स्तृन् आच्छादने, दीर्घऋकार भएको शनाविकरण हुने धातु (स्तृणाति, स्तृणीते), शब्द र सङ्घात अर्थमा रहेको स्तृ शब्दसङ्घातयोः भ्वादि, परस्मैपदी, (स्त्यायति) धातु यी सातवटा धातुलाई छोडेर अन्य दन्त्यसकार आदिमा भएका धातुहरू र गति अर्थमा रहेको ष्वष् गतौ, शरीर धुने वा नुहाउने अर्थमा रहेको निष्विदा गात्रप्रस्रवणे, आस्वादन अर्थमा रहेको ष्वद आस्वादने, आलिङ्गन गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, सुत्नु अर्थमा रहेको निष्वप् शये, थोरै हाँस्नु भन्ने अर्थमा रहेको स्मिङ् ईषद्धसने, यी धातुहरू एक अच् भएका, मूर्धन्य षकार उपदेश सहित पढिएका धातुहरू हुन् ।

विशेष अर्थ

सेक्-सृप्-सृ-स्तृ-सृज-स्तृ-स्त्यै धातुदेखि बाहेक दन्तस्थानी वर्ण र अच् अन्तमा हुने, दन्त्य सकार आदिमा हुने एकाच् धातु र स्वस्क्, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज, स्वप्, स्मिङ् धातु षोपदेश हुन् । दन्त्योष्ठवर्ण अन्तमा हुने सकार भएका धातुको पृथक् ग्रहण गर्नाले यहाँ केवल दन्तस्थानी वर्ण अन्त्यमा हुने दन्त्य सकार लिइन्छ । षोपदेश धातुमा धात्वादेः षः सः ६।१।६४॥ ले सत्व भएर दन्त्य सकार भएको हुँदा, आदेशभूत दन्त्य सकार हुन्छ र षत्व हुन्छ । अषोपदेश धातुमा आदेशभूत दन्त्य सकार हुँदैन र षत्व हुँदैन ।

५८. अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

अन्वयः

यः (धातुः) अजन्तः अकारवान् वा तासि अनिट् (न इट् इति अनिट्), अयम् (धातुः) थलि वा इट् (स्यात्), ऋदन्तः ईदृङ् नित्य अनिट् (स्यात्), क्रादि अन्यः लिटि इट् भवेत् ।

शब्दार्थः

यः = यः धातुः, अजन्तः = उपदेशो अच्प्रत्ययान्तवान्, वा = अथवा, अकारवान् = ह्रस्वाकारवान् अस्ति, एवम् तासी = तासि प्रत्यये परे, अनिट् = अनिट् इटागमरहितो वर्तते, अयम् = एतादृशः धातुः, थलि = थल् प्रत्यये परे, वा =

विकल्पेन, इट् = इट्प्रत्यययुक्तो, स्यात् = भवेत् । ऋदन्तः = ऋकारान्तः, ईदृङ् = ऋदन्तभिन्नोऽजन्तो ह्रस्वाकारः, नित्यानिट् = नित्य अनिट्वान् भवेत्, क्रादि = कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्भु-सु-श्रु एते क्रादिसूत्रघटकधातुभिन्न, अन्ये = क्रादिभिन्न अन्य धातुस्तु, लिटि = लिट्लकारे, सेट् = इटागमयुक्तो, भवेत् = स्यात् ।

व्याख्या

कृसृभृवृस्तुद्भुसुश्रुवो लिटि ७।२।१३॥, अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७।२।६१॥, उपदेशे त्वतः ७।२।६२॥, ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६२॥ इति चतुर्णां सङ्ग्रहोऽत्र वक्ष्यते-अजन्तः इति यो धातुः ऋदन्तभिन्नोऽजन्तो ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेऽट्को भवति इति पूर्वार्द्धस्यार्थः । अत्र ईदृक् इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्याऽनिडित्यर्थः । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् इति पाणिनिमते ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६२॥ इति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । तथैव क्राद्यष्टाभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेङ् भवतीत्यर्थः । क्राद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति कृसृभृवृस्तुद्भुसुश्रुवो लिटि ७।२।१३॥ इति सूत्रे नियमितत्वात् । कृसृभृवृस्तुद्भुसुश्रुवो इति कथनेन- कृ = डुकृञ् करणे, कृञ् हिंसायाम्, सृ = सृ गतौ, भृ = भृञ् भरणे, डुभृञ् धारणपोषणयोः, वृ = वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे, स्तु = ष्टुञ् स्तुतौ, द्रु = द्रु गतौ, सु = सु गतौ, श्रु = श्रु श्रवणे एते धातवः ज्ञायन्ते ।

भावार्थः

पाणिनिना धातुपाठे सेट्-नेट्-वेट् एवं विधाः धातव उल्लिखिताः । येषां धातूनां वलादयार्धधातुके परे इडागमो भवति ते धातवः सेट् इति कथ्यन्ते । येषां धातूनां इडागमस्य निषेधो भवति ते नेट् इति कथ्यन्ते । ये च धातवः वैकल्पिकेन इडागमं प्राप्नोवन्ति ते वेट् धातवः ।

इडागमविधायकम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः, इत्यादि इट् आगमविधायकम्, एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् इति इडागमस्य निषेधसूत्रम्, स्वरतिसूतिसूयतिघ्नूदितो वा इति वैकल्पिक इट् विधायकसूत्रञ्च अष्टाध्याय्यां समुल्लिखितानि ।

ये धातवः उपदेशे एकाचः अनुदात्ताश्च सन्ति ते नेट् धातवः, तेषां इडागमः उपदेशोऽनुदात्तात् इति सूत्रेण निषिध्यते । यथा गम् धातोः गन्ता । तदतिरिक्ताः अनेकाचश्च धातवः सेट् धातवः । यथा- (भू) भविता, (गुपू) गोपायिता ।

सेट् नेट् उभयविधानां धातूनां लिटि इडागमस्य विशेषव्यवस्था वर्तते । लिटि परे तु कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्भु-सु-श्रु एते क्रादिसूत्रघटकधातवः एव लिटि नेटो भवन्ति ।

अन्यास्तु सेट् । कृसृभृवृस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि ७२।१३॥ इति सूत्रनियमात् । यथा- (क्षि) चिक्षियिव, चिक्षियिम, चकृव, चकृम इति ।

लिटलकारेऽपि मध्यमपुरुषस्यैकवचने थलि इडागमविषये विशेषनियमो भवति । पाणिनिमते ये ये धातवः उपदेशे अकारवन्तः सन्ति तेषां धातूनां उपदेशोऽत्वतः इति सूत्रनियमात् थलि नेटो भवन्ति । यथा-(गम्) जगन्थ । भारद्वाजमते तु जगमिथ इति भवति ।

अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ७२।६१॥ इति नियमात् ये धातवः अजन्ताः तेऽपि थलि नेटो भवन्ति । यथा- क्षि चिक्षेथ । भारद्वाजमते तु चिक्षियिथ इति ।

परन्तु भारद्वाजमते ये ऋदन्ता धातवः ते एव थलि नेटो भवन्ति । नान्ये धातवः । ऋतो भारद्वाजस्य ७२।६२॥ इति सूत्रनिर्देशात् । यथा- (हृ) जहर्थ । पाणिनिमते तु नायं नियमः प्रवर्तितम् ।

येषां चतुर्णां सूत्राणां सारसंग्रहरूपेण प्रस्तुता इयम् कारिका, य अजन्त अकारवान् नित्यानिट् धातुः स थलि वेट् भवति । परन्तु तादृशः ऋदन्तो धातुस्तु नित्यस्थलि नेट् भवति । तदतिरिक्ताः धातवः लिटि सेटो भवन्तीति कारिकार्थः ।

नेपाली शब्दार्थ

अजन्तः = जुन धातु उपदेशकालमा ऋदन्तदेखि भिन्न अच्प्रत्यहार अन्तमा भएको (अजन्त) छ, वा = अथवा, अकारवान् = ह्रस्व अकारवाला छ, एवम् तासी = तासि प्रत्ययमा, अनिट् = नित्य अनिट् छ, अयम् = यस्तो धातु, थलि = थल्प्रत्ययमा, वा = विकल्पले, इट् = इडागम हुनेवाला हुन्छ । ऋदन्तः = ह्रस्व ऋकारान्त भएको इट् = तासि प्रत्ययमा नित्य अनिट् धातु थल्मा, नित्यानिट् = सधैं इट् आगम नहुने हुन्छ । क्रादि = कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्रु-सु-श्रु यी आठ धातुदेखि, अन्यः = भिन्न धातुमा मात्र, लिटि = लिट् लकारमा, सेट् = इट्ले सहित भएको, भवेत् = होस् ।

नेपाली व्याख्या

कृसृभृवृस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि ७२।१३॥, अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ७२।६१॥, उपदेशोऽत्वतः ७२।६२॥, ऋतो भारद्वाजस्य ७२।६२॥ यी चार सूत्रको आशय अथवा चार सूत्रद्वारा प्रतिपादित विषयको सिद्धान्त यस श्लोकमा छ । यो श्लोकको अर्थ बुझ्नेपछि ती सूत्रहरूको बाध्य र बाधक भाव बुझ्न सजिलो हुन्छ ।

कृसृभृवृस्तुद्रुसृश्रुवो लिटि ७।२।१३॥ कृ, सु, भृ, वृ, स्तु, द्रु, सु, श्रु यी आठ धातुदेखि पर रहेका लिट्को इटागम नहोस् अरु अनिट् धातुदेखि पर रहे पनि लिट्को इट् आगम होस् ।

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७।२।६१॥ उपदेशमा अजन्त भएको धातुदेखि तासिप्रत्यय पर भएमा नित्य रूपमा इट् आगम नहोस् । त्यसदेखि पर रहेका थल्को इट् आगम नहोस् ।

उपदेशोऽन्ततः ७।२।६२॥ उपदेशमा ह्रस्व अकारवान् तासिप्रत्ययमा नित्य अनिट् धातुदेखि पर रहेका थल्को इट् आगम नहोस् ।

ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६२॥ तासि प्रत्ययमा नित्यानिट् ह्रस्व ऋकारान्त धातुदेखि पर रहेका थल्को मात्र इट् आगम नहोस् भारद्वाजको मतमा ।

जुन धातु उपदेशमा अजन्त अथवा अकारवान् छ र तासिप्रत्ययमा नित्य अनिट् छ त्यस्तो धातुदेखि मध्यम पुरुषको बहुवचन थल्मा विकल्पले इट् हुन्छ । ह्रस्व ऋकारान्त तासिप्रत्ययमा नित्यानिट् धातु थल्मा नित्यानिट् अर्थात् नित्य इट् आगम नहुने हुन्छ । कृसृ आदि आठ धातुदेखि भिन्न धातु लिट् लकारमा सेट् हुन्छ । अर्थात् थल् व्यतिरिक्त लिट्मा इट् आगम हुने अरु ठाउँमा व, म आदिमा क्रादिभिन्न कृ, सु, भृ, वृ, स्तु, द्रु, सु, श्रु यी आठ धातुबाहेक अरु धातुको इट् आगम हुन्छ । थल्का बारेमा पहिले नै भनियो ।

तास्यनिट् भनेको हुनाले अनेकाच् धातुमा यो नियम लाग्दैन । त्यस्तै ऊकारान्त धातुहरू लिट्मा सर्वत्र सेट् हुन्छन् । किनकि एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् यो सूत्र ती धातुमा लाग्दैन । एकाचोपदेशो नलागेको ठाउँमा कृसृभृवृ यी चार सूत्र लाग्दैनन् ।

सेट्धातु र अनिट्धातु— व्यवहारमा एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् लाग्ने धातुलाई अनिट् र अरुलाई सेट्धातु भनिन्छ ।

एकाच् अजन्त धातुमध्ये दीर्घऊकारान्तधातु, दीर्घऋकारान्तधातु, अदादिको युधातु, रु, क्षणु, शीङ्, स्तु, नु, क्षु, शिव, डीङ्, श्रि, वृङ्, वृज् यी १२ धातु सेट् र अरु अनिट् हुन् । एकाच् हलन्तधातुमा शक्लृ आदि माथि बताइएका १०३ धातुबाहेक अरु धातु सेट् हुन् । उक्त १०३ धातु अनिट् हुन् । अनेकाच् धातु हलन्त अजन्त सबै सेट् हुन् ।

५९. संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिति माधवः ॥

अन्वयः

संज्ञाया कार्यकालत्वाद् अङ्गम् यत्र द्विः उच्यते, तत्र एव दीर्घः सन्वत् च अनेकाक्षु न इति माधवः ।

शब्दार्थः

संज्ञाया कार्यकालत्वाद् = कार्यकालम् संज्ञापरिभाषम् इति परिभाषानुसारेण संज्ञाया कार्यकालत्व पक्षाश्रयणात्, अङ्गम् = अङ्ग रूपम्, यत्र = यस्मिन् प्रयोगे, द्विः = द्वित्वम् / द्विरुच्चारणम्, उच्यते = अभिधीयते, तत्र = तस्मिन् प्रयोगे, एव = मात्रम्, दीर्घः = दीर्घरूपम्, सन्वत् च = सन्वद्भावश्च भवतः । अनेकाक्षु न = अनेकाक्षु (अनेक+अच्+पु) अनेकेषु अक्षु, अङ्गेषु न भवति । इति = इत्थम्, माधवः = माधवस्य विचारोऽस्ति ।

भावार्थः

कार्यकालम् संज्ञापरिभाषम् इति परिभाषानुसारेण संज्ञाया कार्यकालत्वपक्षाश्रयणाद् अङ्गरूपम् यस्मिन् प्रयोगे द्विरुच्चारणम् अभिधीयते तस्मिन् प्रयोगे एव दीर्घः सन्वद्भावश्च भवतः । अनेकाक्षु अङ्गेषु न भवतः । इत्थम् माधवस्य विचारोऽस्ति ।

व्याख्या

अस्मिन् व्याकरणशास्त्रे यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्, कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् इति द्वौ पक्षौ स्तः । तत्र यथोद्देशपक्षे अष्टाध्यायीसूत्रपाठे संज्ञापरिभाषासूत्राणि यस्मिन् प्रकरण उपदिष्टानि तस्मिन् प्रकरण एव वाक्यार्थबोधः तद्देशादेव विध्युपकारविधया लक्ष्यसंस्कारोपयोगश्च मन्यन्ते । कार्यकालपक्षे तु विधिसूत्रोपदेशस्थले एव संज्ञापरिभाषयोरपि वाक्यार्थबोधो जायते । तत्रैव संज्ञापरिभाषयोरपि देशं मत्वा तयोर्लक्ष्यसंस्कारोपयोगोऽभ्युप- गम्यत इति विशेषः ।

प्रथमं तावत् कार्यकालपक्षपाति माधवमतं विव्रियते संज्ञाया कार्यकालत्वमित्यादिना । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे ७।४।९३॥ दीर्घो लघोः ७।४।९४॥ इति सूत्रद्वये अङ्गस्य अभ्यासस्य इति चानुवर्तते । अङ्गस्य ये द्वे तयोः

पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितं भवति । द्वे इत्यत्र उच्चारणे इति विशेष्यसमपकं पदमध्याह्रियते । तद्योगेन अङ्गस्य इति कर्मणि षष्ठी सिद्ध्यति । तस्माद् यत्र कृत्स्नमङ्गं द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ भवत इति ।

नेपाली शब्दार्थः

संज्ञाया कार्यकालत्वाद् = कार्यकालम् संज्ञापरिभाषम् यी दुई परिभाषाका अनुसार संज्ञापक्ष र कार्यकालपक्षको आश्रय भएको हुनाले, अङ्गम् = अङ्ग स्वरूपको, यत्र = जुन प्रयोगमा, द्विः = द्वित्व अर्थात् दोहोरिएर, उच्यते = उच्चारण गरिन्छ, तत्र = त्यस प्रयोगमा, एव = मात्र, दीर्घः = दीर्घरूप, सन्वत् च = सन्वद्भाव पनि हुन्छ । अनेकाक्षु न = अनेक अच् भएका अङ्गहरूमा समग्र अङ्गको द्वित्व हुँदैन । इति = यो, माधवः = माधवको विचार हो ।

नेपाली अर्थः

संज्ञा र परिभाषा सूत्रहरूको प्रवृत्ति कार्यकाल पक्षमा हुन्छ । भन्ने यो सिद्धान्त अनुरूप जुन प्रयोगमा समग्र अङ्गको द्वित्व हुन जान्छ त्यही प्रयोगमा नै सन्वद्भाव र दीर्घ सिद्ध हुन्छन् । अनेक अच् भएका अङ्गहरूमा समग्र अङ्गको द्वित्व हुँदैन । अङ्गको अवयव भएको अच्वालाको मात्र द्वित्व सिद्ध हुने भएकाले त्यहाँ सन्वद्भाव र द्वित्व हुन सक्दैन । भन्ने यो माधवको मत हो ।

६०. चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥

अन्वयः

चकास्ति, अर्थापयति, ऊर्णोति इत्यादौ न अङ्गं द्विः उच्यते । किन्तु अस्य अवयवः कश्चित् तस्मात् एकाक्षु (एक+अच्सु) इदं द्वयम् ।

शब्दार्थः

चकास्ति = चकासृ दीप्तौ, अर्थापयति = अर्थ याच्यायाम्, ऊर्णोति = ऊर्णुञ् आच्छादने, इत्यादौ = इति धातौ, न = सन्वद्भावादि न भवति, (यतः), अङ्गम् = अङ्गभूतम्, द्विः उच्यते = द्वित्वं भवति (तत्रैव सन्वद्भावादि भवति) । किन्तु = परन्तु, अस्य = पूर्वोक्त धातोः, कश्चित् अवयवः = तस्य कश्चित् अवयवमात्रस्य, द्वित्वम्

जायते । तस्मात् = अत एव, एकाक्षु = एकाच् धातुषु, इदम् द्वयम् = सन्वद्भावः दीर्घश्च इमे द्वे कार्ये भवतः ।

भावार्थः

चकासृ दीप्तौ, अर्थ याच्ञायाम्, ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यादौ सन्वद्भावादि कार्यं न भवति, (यतः), अङ्गभूतं द्वित्वं भवति (तत्रैव सन्वद्भावादि कार्यं भवति) । किन्तु पूर्वोक्त धातोः तस्य कश्चित् अवयवमात्रस्य द्वित्वम् जायते । तस्मात् एकाच् धातुषु सन्वद्भावः दीर्घश्च इमे द्वे कार्ये भवतः ।

व्याख्या

एवञ्चाङ्गस्य एकाच्चकत्वे सत्येव दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिः, न त्वनेकाच्केषु चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादिषु । ण्यन्तेभ्यः करोतिपचत्यादिभ्यश्चङि कृत्स्नमङ्गं द्विरुक्तं भवति तेन अचीकरत् अपीपचत् इत्येवं रूपे जायेते । ण्यन्तेभ्यश्चकास्त्यादिभ्यश्चङि तु कृत्स्नमङ्गं न द्विरुच्यते, किन्तु हलादेः प्रथमावयवोऽजादेस्तु द्वितीयावयवो द्विरुच्यते । तथा चैतेषाम् अचचकासत्, आर्तथपत्, और्णुनवत् इत्येवं रूपाणि सिद्ध्यन्ति । नन्वेवं हलादिशेषह्रस्वचुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न चैवमिष्टापत्तिः, दिदरिद्रासत्, जिगणयिषति इत्यादिलक्ष्याणां सर्वसम्मतत्वात् तेषामनुपपत्तिः स्यात् ।

नेपाली शब्दार्थ

चकास्ति = चकासृ दीप्तौ, अर्थापयति = अर्थ याच्ञायाम्, ऊर्णोति = ऊर्णुञ् आच्छादने, इत्यादौ = यी तीन धातुहरूमा, न = सन्वद्भावादि कार्य हुँदैन, (जुन), अङ्गम् = अङ्ग भएर रहेको, द्विः उच्यते = द्वित्व हुन्छ (त्यहाँ नै सन्वद्भावादि कार्य हुन्छ) । किन्तु = परन्तु, अस्य = पूर्वोक्त धातुहरूको, कश्चित् अवयवः = कुनै अवयव मात्रको द्वित्व हुन्छ । तस्मात् = त्यसकारण, एकाक्षु = एकाच् धातुहरूमा, इदम् द्वयम् = सन्वद्भाव र दीर्घ पनि यी दुई कार्य हुन्छन् ।

नेपाली व्याख्या

चकासृ दीप्तौ, अर्थ याच्ञायाम्, ऊर्णुञ् आच्छादने यी तीन धातुहरूमा सन्वद्भावादि कार्य हुँदैनन्, जुन अङ्ग भएर रहेको धातुको द्वित्व हुन्छ त्यहाँ नै सन्वद्भावादि कार्य हुन्छ । परन्तु पूर्वोक्त धातुहरूको कुनै अवयव मात्रको द्वित्व हुन्छ । त्यसकारण एकाच् धातुहरूमा सन्वद्भाव र दीर्घ पनि यी दुवै कार्यहरू हुन्छन् ।

६१. वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

मन्वयः

वस्तुतः अङ्गस्य अवयवः यः अभ्यासः इति वर्णनात्, ऊर्णौ दीर्घः अर्थापयतौ द्वयम् स्यात् इति मन्महे ।

शब्दार्थः

वस्तुतः = यथार्थतः, अङ्गस्य = अङ्गसंज्ञाभूतस्य, अवयवः = घटकः, यः = एषः, अभ्यासः = अभ्यासरूपस्य, इति = इत्थम् प्रकारेण, वर्णनात् = व्यख्यानाद्, ऊर्णौ = ऊर्णून् आच्छादाने इति धातौ, दीर्घः = दीर्घरूपः, अर्थापयतौ = अर्थ याच्यायाम् इति धातौ (सप्तम्या एकवचने), द्वयम् = सन्वद्भावः (सन्त्यतः) इत्वञ्च इति द्वयम्, स्यात् = भवेत्, इति = इति एषः विषयः, मन्महे = स्वीकुर्महे ।

भावार्थः

वस्तुतः अङ्गसंज्ञाभूतस्य अवयवः यः अभ्यासः इति, इत्थम् प्रकारेण वर्णनात् ऊर्णून् आच्छादाने इति धातौ, दीर्घरूपः, अर्थ याच्यायाम् इति धातौ सन्वद्भावः (सन्त्यतः) इत्वञ्च इति द्वयम् स्यात् इति एषः विषयः स्वीकुर्महे ।

व्याख्या

अतस्तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयते, वस्तुत इत्यादिना । अङ्गस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वाद् अङ्गावयवाभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णौतौ ण्यन्ते चङि तु नू इत्येकदेशस्यापि द्वित्वे और्णूनवत् इत्यत्र दीर्घो लघोः इत्याभ्यासदीर्घः सिद्ध्यति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुगागमेऽर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपधाह्रस्वे थप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि आर्तथपत् इत्यत्र सन्वद्भावात् सन्त्यतः इत्यभ्यासस्येत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयोरेव प्रवृत्त्या आर्तीथपदिति रूपं भवतीति मन्महे, इति ।

नेपाली शब्दार्थः

वस्तुतः = वास्तवमा, अङ्गस्य = अङ्गको, अवयवः = अवयव भएको, यः = जुन, अभ्यासः = अभ्यासको, इति = यस्ता प्रकारले, वर्णनात् = व्याख्यान गर्दा, ऊर्णौ = ढाक्नु अर्थमा रहेको ऊर्णून् (ऊर्णू) धातुमा, दीर्घः = दीर्घ, अर्थापयतौ = अर्थ याच्यायाम् यस धातुमा, द्वयम् = सन्वद्भाव र इत्व यी दुवै कार्य, स्यात् = होस्, इति = यो विषय (सन्वद्भाव र इत्व दुवै कार्य हुन्छ भन्ने कुरा), मन्महे = स्वीकार गर्दछौं ।

नेपाली अर्थ:

वास्तवमा अङ्गको अवयव भएको जुन अभ्यासको भन्ने यस्ता प्रकारले व्याख्यान गर्दा, ढाक्नु अर्थमा रहेको ऊर्णून् धातुमा दीर्घ र अर्थ याच्नायाम् यस धातुमा सन्वद्भाव र इत्व यी दुवै कार्य होस् । यो विषय (सन्वद्भाव र इत्व दुवै कार्य हुन्छ भन्ने कुरा) हामी सबैले स्वीकार गर्दछौं ।

६२. चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ॥

गेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

अन्वयः

चकास्तौ तु उभयम् इदम् न स्यात् स्यात् च व्यवस्थया, गेः विशेष्यम् सन्निहितम् लघुनि इति अङ्गम् एव वा ।

शब्दार्थः

चकास्तौ = चकासृ दीप्तौ इति धातौ, तु = एव, उभयम् = सन्वद्भावः इत्वञ्च इति एतद् द्वयम्, इदम् = एतद् द्वयम्, न स्यात् = न भवेत् । स्यात् = भवेत्, च = अपि, व्यवस्थया = व्याख्यानरूपव्यवस्थया, नियमरूपेण वा, गेः = णि च, विशेष्यम् = प्राधान्यम्/मुख्यतया, सन्निहितम् = समीपस्थम्, लघुनि = लघुनि इति पदम्, इति = यः, अङ्गम् = अङ्ग रूपम्, एव वा = अथवा ।

भावार्थः

चकासृ दीप्तौ इति धातौ तु सन्वद्भावः इत्वञ्च इति एतद् द्वयं न भवेत् । स्यात् च व्यवस्थया नियमरूपेण वा भवेत्, अथवा णि च, विशेष्यं सन्निहितं लघुनि इति पदम् अङ्गं एव भवेत् ।

व्याख्या

अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषं प्रतिपादयति चकास्ताविति । उभयमिदमित्यस्य दीर्घसन्वच्चेत्येतद् द्वयमित्यर्थः । न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया, व्यवस्थयेत्यस्य पक्षभेदेनेत्यर्थः । चङ् परे णौ यल्लघु इति व्याख्याने न स्यात्, चङ् परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यादेव । एवञ्च अचचकासत् अचीचकासत् इति रूपद्वयं व्याख्याभेदेन भवतः ।

नेपाली शब्दार्थः

चकास्तौ = चकासृ दीप्तौ यो धातुमा, तु = नै, उभयम् = सन्वद्भाव र इत्व यी दुवै, इदम् = यी दुवै विषय, न स्यात् = न होस् । स्यात् = हुन्छ भने, च = पनि, व्यवस्थया = व्याख्यानरूपबाट अथवा नियमबद्धरूपमा होस्, णेः = णि यसको, विशेष्यम् = प्रधानता/मुख्यता, सन्निहितम् = नजिक रहेको, लघुनि = लघुनि यो पद, इति = यो, अङ्गम् = अङ्ग रूपमा, एव वा = विकल्पले होस् ।

नेपाली अर्थ

चकासृ दीप्तौ यो धातुमा नै सन्वद्भाव र इत्व यी दुवै विषय न होस् । हुन्छ भने पनि व्याख्यानरूपबाट अथवा नियमबद्धरूपमा होस्, णि यसको प्रधानता/मुख्यता नजिक रहेको लघुनि यो पद अङ्ग रूपमा विकल्पले होस् ।

६३. इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥

णेरगलोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अन्वयः

इति विकल्पस्य व्याख्या कैयटेन एव वर्णनात्, णेः अगलोपे अपि सम्बन्धः तु अग्रे इताम् अपि सिद्धये ।

शब्दार्थः

इति = एतत्, विकल्पस्य = पक्षान्तरस्य, व्याख्या = व्याख्यानम्, कैयटेन = कैयटद्वारा, एव = नु, नूनम्, वर्णनात् = व्याख्यानात्, णेः = णि इत्यस्य, अगलोपे = अक् प्रत्याहारस्य अ इ उ ऋ लृ इति एतत् वर्णस्य लोपे, अपि = च, सम्बन्धः = संसर्गः, तु = किन्तु, अक् = अक् प्रत्याहार, इताम् = इत् संज्ञकानाम्, अपि = च, सिद्धये = निष्पत्तये ।

भावार्थः

इति एतत् विकल्पस्य व्याख्यानम् कैयटेन एव वर्णनात् णेः अगलोपे अक् प्रत्याहारस्य अ इ उ ऋ लृ इति एतत् वर्णस्य लोपे च, सम्बन्धः तु अक् प्रत्याहार, इत् संज्ञकानाम्, अपि निष्पत्तये ।

व्याख्या

अत्र व्याख्यानभेदे किं प्रमाणमित्यत आह- इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिं स्वीकृत्य अगलोपेऽपि तत्सम्बन्धः किमर्थ इत्यत आह- णेरगलोपेऽपीति । अगितामिति कमु कान्तौ इत्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धये दीर्घसन्वद्भावसिद्ध्यर्थमित्यभिप्रायः । अगलोपे इत्यत्र णौ इत्यस्यासम्बन्धे तु कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपेऽपि अगलोपित्वसिद्ध्या दीर्घसन्वद्भावौ न भवेताम् । णौ परतोऽगलोपित्वाभावेन न दोषः ।

नेपाली शब्दार्थ

इति = यो, विकल्पस्य = पक्षान्तरको, व्याख्या = व्याख्यान, कैयटेन = कैयटद्वारा, एव = नै, वर्णनात् = वर्णन गरेका हुनाले, णेः = णि यसको, अगलोपे = अक् प्रत्याहार अ इ उ ऋ लृ यी वर्णहरूको लोप भएका अवस्थामा, अपि = पनि, सम्बन्धः = संसर्ग, तु = त, अक् = अक् प्रत्याहार र इताम् = इत् संज्ञको, अपि = पनि, सिद्धये = सिद्धि हुन्छ ।

नेपाली अर्थ

कैयटद्वारा नै यस प्रकारको पक्षान्तरको व्याख्या गरेका हुनाले, णि यसको अक् प्रत्याहार अ इ उ ऋ लृ यी वर्णहरूको लोप भएका अवस्थामा पनि यसको सम्बन्ध त रहन्छ नै । अक् प्रत्याहार र इत् संज्ञको पनि सिद्धि हुन्छ ।

विशेषव्याख्या

व्याकरणशास्त्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् इति पक्षद्वयमस्ति । तत्र कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । उद्देशान् अनतिक्रम्य इति यथोद्देशम् । अस्मिन् पक्षे संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वं स्वमर्थं समर्पयतीति यावत् । तथाहि यथोद्देशपक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषाभ्यां तदर्थस्यैवोपस्थितिः, न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । तत्र तावत् माधवमतेन कार्यकालपक्षमभिलक्ष्य कारिका प्रारभ्यते । तथा च सन्वल्लघुनि., दीर्घो लघोः, इति सूत्रद्वये अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवर्तते । तेन अङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकं पदमध्याह्रियते । तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी, न त्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठ्या

बलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम् । ततश्च यत्र सम्पूर्णमङ्गं द्विच्यते तत्रैव दीर्घो लघोः, इति दीर्घः, सन्वल्लघुनि । इति सन्वद्भावश्च भवति । एवञ्च अङ्गस्य एकाचकत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः । चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादिषु अनेकाचकेषु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिरिति फलितम् । न च इष्टापत्तिः, दिद्रासति-दिदरिद्रासति, जिगणयिष्यतीत्यादिरूपाणां सर्वसम्मत्तत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयते इति चेदिहापि स एवोचितः । तथा च कारिकासु वस्तुतः इत्यादिना तमभिलक्ष्य विवरणं कृतम् । तदङ्गीकाराद् अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । ततश्च ऊर्णुद्धातौ ण्यन्ते लुङि चङि सति नु इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि और्णूनवत् इत्यत्र दीर्घो लघोः, इति सूत्रेण अभ्यासस्य लघोः दीर्घो भवति । तथा च अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि आपुगागमे ततश्च च्लेशचङि, दीर्घस्य सन्त्यतः इति इत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तीथपत् इत्येव रूपं भवति । अङ्गायावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ वैशिष्ट्यं वर्तते । तदनुसारेण चतुर्थश्लोको व्याख्यायते । तथा च पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्च- इत्युभयस्मिन् चकासु धातौ ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे अचीचकासत् इत्यत्र न स्यात् । एवं च चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने उभयं न स्यात् । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु उभयं स्यात् । अस्मिन् व्याख्याभेदे कैयट एव प्रमाणत्वेनोद्धृतः । अतो व्याख्याभेदोऽयं स्वीकर्तव्य एव । तथा च एकं हरदत्तमतम्, अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । पुनश्च चङ्परे इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयाऽपि योजितं, तस्य फलं कारिकासु अग्रे विशदीकृतम् । तथा च णि, श्रि, द्रु, सुषु परतोऽग्लोपित्वासम्भवात् इहापि चङ्पर इत्येतावतैव णाविति लभ्यते । कमु कान्तौ इत्यादीनामगितामपि दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थं णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः कर्तव्यः । अन्यथा कमु प्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्भावो न स्यातामित्यलम् पल्लवितेन । इति ।

अचीकमत

कमु कान्तौ इत्यस्माद् भ्वादिगणस्थाद् धातोः अनुबन्धलोपे कमेर्णिङ् इति सूत्रेण स्वार्थे णिङ्प्रत्यये अनुबन्धलोपे, कम्+इ इति जाते, अत उपधायाः इत्यनेनोपधावृद्धौ, कामि इति जाते, कामि इत्यस्य सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्रेण धातुसंज्ञायाम् लुङ् इति सूत्रेण लुङ्लकारे अनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने तप्रत्यये, कामि+त इति जाते, च्लि लुङि इति सूत्रेण च्लौ णिश्रिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् इत्यनेन च्लेशचङि अनुबन्धलोपे काम्+इ+अ+त इति जाते, चङ् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटि इत्यनेन णेलोपे, काम्+अ+त इति जाते णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः इत्यनेन प्रत्ययलक्षणेन णेशचङ्परत्वादुपधाया ह्रस्वत्वे, कम्+अ+त इति जाते, चङि इति सूत्रेण

द्वित्वे कम्+कम्+अ+त इति जाते, पूर्वोभ्यासः इत्यनेन अभ्याससंज्ञायाम् हलादिः शेषः इत्यनेन हलादिशेषे कुहोश्चुः इत्यनेन अभ्यासस्य ककारस्य चकारे च+कम्+अ+त इति जाते सन्वल्लघुनि चङ्परेऽन्वगलोपे इत्यनेन सन्वद्भावे सन्यतः इत्यनेन अभ्यासस्य अकारस्य इकारे चि+कम्+अ+त इति जाते, लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इत्यनेन अडागमे अनुबन्धलोपे अ+चि+कम्+अ+त इति जाते, दीर्घो लघोः इत्यनेन इकारस्य दीर्घे संयोगे अचीकमत इति सिद्धम् । णिङ्प्रत्ययाऽभावपक्षे कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः इति वार्तिकेन चङि अचकमत इति जायते ।

६४. गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

अन्वयः

गुणः, वृद्धिः, गुणः, वृद्धिः प्रतिषेधः, विकल्पनम्, पुनः वृद्धिः, निषेधः अतः यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ।

शब्दार्थः

गुणः = सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७३८४॥ इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते, वृद्धिः = सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७२१॥ इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम्, गुणः = जाग्रोऽविचिण्णलृङित्सु ७३८५॥ इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते, वृद्धिः = वदब्रजहलन्तस्याचः ७२३॥ इति सूत्रेण हलन्तलक्षणयाः वृद्धेः प्राप्तायास्तस्याः, प्रतिषेधः = नेटि ७२४॥ इति सूत्रेण निषेधे, विकल्पनम् = अतो हलादेर्दधोः ७२१॥ इति सूत्रेण प्राप्तां वैकल्पिकवृद्धिं बाधित्वा, पुनः वृद्धिः = अतो ल्रान्तस्य ७२२॥ इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम्, निषेधः = ह्रमचन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ७२५॥ इति सूत्रेण वृद्धिर्निषेधे, अतः = इत्यस्माद् कारणाद्, यणपूर्वाः = इको यणचि ६११७७॥ इति सूत्रेण कृतं यणकार्यस्य पूर्वम्, प्राप्तयो नव = एतानि नव कार्याणि प्राप्तानि सन्तीत्यर्थः ।

व्याख्या

अदादिप्रकरणे जागृ निद्राक्षये (धा.पा.१०७२) इत्यस्माद् धातोः लुङि अजागरीत इति रूपं भवति । जागृधातोः लुङ्लकारे जागृ+लुङ् इति जाते लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६१४१७॥ इति सूत्रेण अडागमेऽनुबन्धलोपे अजागृ+लुङ् इति जाते अनुबन्धलोपे अजागृ+ल् इत्यवस्थायां तिपि, च्लौ सिचि, सिच इटि, अपृक्तस्य तस्य ईटि त कृते

भयो, यस अवस्थामा इको यणचि ६।१।७७॥ भन्ने सूत्रले यण् हुन पायो त्यसलाई बाँधेर सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७।३।८४॥ भन्ने सूत्रले गुण हुन पायो । अव यण गर्ने कि गुण गर्ने भन्दा गुणलाई पनि बाँधेर सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१॥ भन्ने सूत्रले वृद्धि पायो । यस वृद्धिलाई पनि बाँधेर जाग्रोऽविचिण्णलृङित्सु ७।३।८५॥ भन्ने सूत्रले गुण भयो र रपरतव भयो त्यसपछि अजागर्+इस्+ईत् यस्तो रूप बन्यो यस अवस्थामा वद्व्रजहलन्तस्याचः ७।२।३॥ भन्ने सूत्रले वृद्धि प्राप्त भयो तर त्यसलाई नेटि ७।२।४॥ भन्ने सूत्रले निषेध भयो त्यसपछि अतो हलादेर्दघोः ७।२।७॥ भन्ने सूत्रले वैकल्पिक वृद्धि पाएको थियो त्यसलाई पनि बाँधेर अतो ल्रान्तस्य ७।२।२॥ भन्ने सूत्रले वृद्धि पायो । यसरी वृद्धि हुन पाएको अवस्थामा पुनः ढ्मचन्तक्षणश्चसजागृणिश्च्येदिताम् ७।२।५॥ भन्ने सूत्रले वृद्धिको निषेध भयो त्यसपछि इट ईटि ८।२।१८॥ भन्ने सूत्रले सकारको लोप भयो अजागर्+इ+ईत् भयो, अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१॥ भन्ने सूत्रले ह्रस्व इ र दीर्घ ईको सवर्णदीर्घ भयो अजागर्+ईत् भयो वर्णसम्मेलन भयो अजागरीत् यस्तो रूप सिद्ध भयो ।

अतः अदादि प्रकरणमा जागृत हुनु भन्ने अर्थमा रहेको जागृ निद्राक्षये १०७२ यस धातुदेखि लुङ् लकारमा अजागरीत् यस्तो रूप सिद्ध गर्दा यणपूर्व यी नौ वटा कार्यहरू प्राप्त हुन्छन् भन्ने यसको अर्थ हो ।

६५. अषितः क्षाम्यते क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ॥

अन्वयः

अषितः क्षाम्यते क्षान्तिः (इति रूपम्), क्षमूषः (तु) क्षमते (इति रूपम्), (क्तिर्न बाधित्वा षित्वादङि) क्षमा (इति च रूपाणि भवन्ति) ।

शब्दार्थः

अषितः = इत्संज्ञकमूर्धन्यषकाररहितः, क्षाम्यते = क्षमू सहने, इति दिवादिगणे पठितः ष्काररहितधातोः, क्षान्तिः = स्त्रियां क्षान्तिः इति रूपं भवति । क्षमूषः (तु) = भ्वादौ तु क्षमूष सहने इति पान्तः षाठोऽस्ति तेन, क्षमते = आत्मनेपदे शपि क्षमते इति रूपं भवति । क्षमा = भ्वादौ पठितस्य क्षमूष सहने इत्यस्य स्त्रियां क्षमा इति रूपं भवति ।

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७३।७४॥ इति सूत्रेण श्यनि परे शमादीनामष्टानां धातूनां दीर्घो भवति । शमु उपशमे, तमु काङ्क्षायाम्, दमु उपशमे, श्रमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने, क्षमू सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे (धा.पा. १२०१-१२०८) चेत्येतेऽष्टौ शमादयः धातवः सन्ति । अत्र क्षमू सहने (धा.पा. १२०६) इत्यत्र क्षाम्यति । चक्षमिथ-चक्षन्थ । चक्षविम-चक्षण्व । चक्षमिम-चक्षणम् । क्षमिता-क्षन्ता । अयमषित् । इत्यादि रूपाणि जायन्ते । भ्वादित्स्तु षित् भवति । अत्र ऊदित्वात् थलि वमादौ च इङ्विकल्पः । तदाह चक्षमिथ इत्यादि । पित्त्वाऽषित्त्वयोः फलभेदं श्लोकार्द्धेन संगृह्णाति- अषितः क्षाम्यते क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा । इति । अषितः क्षाम्यते, श्यन्विकरणपठितस्य क्षमूधातोः क्तिनि क्षान्तिः इति रूपम् । अषित्वात् षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४॥ इति सूत्रेण अङ् न भवति । क्षमूषस्तु भौवादिकात् षितः आत्मनेपदे शपि क्षमते इति रूपम् । क्तिनं बाधित्वा पित्त्वादङि क्षमेति रूपं चेत्यर्थः ।

विशेषव्याख्या

दिवादौ पठितेषु धातुषु सहनार्थे क्षमू इति षान्तरहितः पाठो वर्तते । भ्वादौ तु क्षमूष सहने इति षान्तः पाठः । तेन तत्र षित्संज्ञाप्रयुक्तानि कार्याण्यपि भवन्ति । ऊदित्वं तु इति उभयत्रापि समानमेव । ऊदित्वस्य फलं त्वत्रापि कौमुदीकारेण चक्षमिन्थ, चक्षन्थ इत्याद्युदाहरणेषु दर्शितम् । तथा च इङ्विकल्पः सिद्धयति । अषित्करणस्य अन्यत्फलं स्त्रियां क्षान्तिः इति । अषित्वाद् अत्र क्तिनम् अङ् न बाधते । भ्वादौ पठितस्य क्षमूष सहने इत्यस्य स्त्रियां क्षमा इति रूपं भवति । तत्र क्तिनं प्रबाध्य षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४॥ इति सूत्रेण अङ् प्रत्यये कृते सति टाप् प्रत्ययो जायते । तदेव कौमुदीकारेण कारिकाद्धे निगदितमिति ।

नेपाली शब्दार्थ

अषितः = मूर्धन्यषकारवाला षित् भिन्न, क्षाम्यते = क्षमू सहने यो दिवादिगणमा सहनु अर्थमा पढिएको ष्कार नभएको धातुबाट, क्षान्तिः = स्त्रिलिङ्गमा क्षान्तिः यस्तो रूपं हुन्छ । क्षमूषः (तु) = भ्वादि प्रकरणमा पढिएको क्षमूष सहने यो धातु त मूर्धन्यषकार अन्तमा भएको छ, यसबाट, क्षमते = आत्मनेपदमा शप् भएर क्षमते यस्तो रूपं बन्दछ । क्षमा = यही भ्वादि प्रकरणमा पढिएको क्षमूष सहने यो धातुबाट स्त्रीलिङ्गमा टाप्प्रत्यय भएर क्षमा यस्तो रूप बन्दछ ।

नेपाली व्याख्या

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७३।७४॥ भन्ने सूत्रले श्यन् प्रत्यय पर भएमा शमादी गरिएका आठ धातुहरूको दीर्घ हुन्छ । शमु उपशमे, तमु काङ्क्षायाम्, दमु उपशमे, श्रमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने, क्षमू सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे (धा.पा. १२०१-१२०८)

यी आठ वटा धातुलाई शमादि धातु भनिन्छ । यहाँ दिवादि गणमा पढिएको छैटौँ धातु क्षमू सहने (धा.पा. १२०६) यस धातुबाट क्षाम्यति आदि रूपहरू बन्दछन् । जस्तै:- चक्षमिथ-चक्षन्थ । चक्षविम-चक्षण्व । चक्षमिम-चक्षण्म । क्षमिता-क्षन्ता । अयमषित् । आदि रूप हुन्छन् । मूर्धन्यषकार नभएको दिवादिगणमा सहनु अर्थमा पढिएका क्षमू सहने धातुबाट क्षम्यते रूप बन्दछ र स्त्रीलिङ्गमा क्षान्तिः यस्तो रूप हुन्छ । भ्वादि प्रकरणमा पढिएको क्षमू सहने (धा.पा. ४४२) यो धातु त मूर्धन्यषकार अन्तमा भएको छ, यसबाट, आत्मनेपदमा शप् भएर क्षमते यस्तो रूप बन्दछ । यही धातुबाट स्त्रीलिङ्गमा टाप्प्रत्यय भएर क्षमा यस्तो रूप बन्दछ ।

६६. सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विदन्ते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥

अन्वयः

ज्ञाने वेत्ति, सत्तायां विद्यते, विचारणे विन्दते, विदन्ते, विदन्ति क्रमात् श्यन्, लुक्, शनम्शेषु इदम् क्रमात् (विद् धातोरर्थभेदो वर्तते) ।

शब्दार्थः

ज्ञाने वेत्ति = विद ज्ञाने (धा.पा.१०६४) वेत्ति इति अदादिप्रकरणे, सत्तायाम् विद्यते = विद सत्तायाम् (धा.पा. ११७२) विद्यते इति दिवादिप्रकरणे, विचारणे विन्दते = विद विचारणे (धा.पा. १४५१) विन्दते इति रुधादिप्रकरणे, विद चेतनाख्यानविवर्सेषु (धा.पा. १७०९) वेदयते इति चुरादौ, विदन्ते विन्दति प्राप्तौ = आत्मनेपदी विदन्ते, परस्मैपदी विदन्ति प्राप्तौ, श्यन्लुक्शनम्शेषु = श्यन्, लुक्, शनम् एतेषु, इदम् = विदधातोः, क्रमात् = क्रमशः विकरणभेदे रूपाणि जायन्ते ।

व्याख्या

विदधातोरर्थभेदे विकरणभेदं सङ्गृह्णाति— ज्ञाने वेत्ति विद ज्ञाने (१०६४) अत्र अदादिप्रकरणे अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति सूत्रेण शपो लुकि वेत्ति इति रूपं भवति । सत्तायाम् विद्यते विद सत्तायाम् (११७२), विद्यते इत्यत्र दिवादिभ्यः श्यन् इति सूत्रेण श्यन्प्रत्यये कृते विद्यते इति रूपं भवति । विचारणे विन्ते विद विचारणे (१४५१) विन्ते रुधादिभ्यः श्नम् इति सूत्रेण श्नम् विकरणे विन्ते इति रूपम् । आत्मनेपदी विन्दते तथैव परस्मैपदी च विन्दति रूपाणि भवन्ति । तथैव विद चेतनाख्यानविवसेषु (१७०९) वेदयते चुरादि प्रकरणे तु वेदयते इत्यादिरूपाणि जायन्ते इति । श्यन् लुक्, श्नम् इत्यादीनि विकरणभेदेन विदधातोर्विविधानि रूपाणि जायन्ते इत्याशयः ।

नेपाली शब्दार्थः

ज्ञाने वेत्ति = विद ज्ञाने (१०६४) अदादिप्रकरणको विद धातु ज्ञान अर्थमा छ, यसबाट वेत्ति रूप बन्दछ । सत्तायाम् विद्यते = विद सत्तायाम् (११७२) दिवादिप्रकरणको विद धातु हुनु अर्थमा छ, यसबाट विद्यते रूप बन्दछ । विचारणे विन्ते = विद विचारणे (१४५१) रुधादिप्रकरणको विदधातु विचार गर्नु अर्थमा छ, यसबाट विन्ते रूप बन्दछ । विद चेतनाख्यानविवसेषु (१७०९) चुरादिप्रकरणको विदधातु चेतना आख्यान र विवस अर्थमा छ, यसबाट वेदयते रूप बन्दछ । विदन्ते विन्दति प्राप्तौ = आत्मनेपदमा विदन्ते र परस्मैपदमा विदन्ति रूप प्राप्त हुन्छ अर्थात् बन्दछ । यसरी, श्यन्लुक्शनम्शेषु = श्यन्, लुक्, श्नम् यी विकरणहरूका भेदले, इदम् = यो विदधातुका, क्रमात् = क्रमशः विभिन्न रूपहरू बन्दछन् ।

नेपाली अर्थः

विदधातुको अर्थ भेदले निष्पन्न हुने विकरणानुसारका रूपहरूलाई सङ्ग्रह गरिन्छ— अदादिप्रकरणमा ज्ञान अर्थमा रहेको विद धातुबाट (१०६४) अदिप्रभृतिभ्यः शपः भन्ने सूत्रले लोपविकरणमा शप्को लोप भएर वेत्ति रूप बन्दछ । दिवादिप्रकरणमा रहेको विद सत्तायाम् (११७२), धातुमा दिवादिभ्यः श्यन् भन्ने सूत्रले श्यन् प्रत्यय भएर विद्यते यस्तो रूपं बन्दछ । रुधादिगणमा रहेको विद विचारणे (१४५१) धातुबाट रुधादिभ्यः श्नम् भन्ने सूत्रले श्नम् विकरण भएर विन्ते यस्तो रूप बन्दछ । आत्मनेपदमा विन्दते र परस्मैपदमा विन्दति रूप हुन्छन् । त्यस्तै गरी चुरादिप्रकरणमा रहेको विद चेतनाख्यानविवसेषु (१७०९) धातुबाट वेदयते यस्तो रूप बन्दछ । यस प्रकार श्यन् लुक्, श्नम् इत्यादि गरिएका विकरणका भेदले क्रमशः विदधातुका विभिन्न रूपहरू बन्दछन् ।

६७. धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्,
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥

अन्वयः

वायुः चम्पकवनानि धूनोति, अशोकं धूनोति, स्फुटितातिमुक्तं चूतं धुनाति धुवति, यत्कानने चम्पकपुष्परेणून् विधूनयति, चन्दनमञ्जरीश्च धवति ।

शब्दार्थः

वायुः = वायुना, चम्पकवनानि = चम्पकवृक्षवनानि, धूनोति = कम्पयति, अशोकम् = अशोकवृक्षम्, धूनोति = कम्पयति, स्फुटितातिमुक्तम् चूतं = पल्लवितमाम्रचूतम्, धुनाति धुवति = कम्पयति, यत्कानने = यस्मिन् वने, चम्पकपुष्परेणून् = चम्पकनामकपुष्पस्य रेणून्, विधूनयति = कम्पयति, चन्दनमञ्जरीश्च = चन्दनस्य मञ्जरीश्च, धवति = कम्पयति ।

व्याख्या

धून् कम्पने (धा.पा.१८३६) इति धातुः, स्वादौ, क्र्यादौ, तुदादौ, चुरादौ च वर्तते । स्वादौ ह्रस्वश्च पठितम् । स्वादौ धूनोति, ह्रस्वे धूनोति इति च । क्र्यादौ धुनाति । तुदादौ धुवति । चुरादौ विधूनयति । इत्यादिरूपाणि जायन्ते । हलायुधकृतकविरहस्य नामक पद्यस्य अष्टमपद्येषु विद्यते अयं श्लोकः ।

धूनयति चूरादिगणपठितात् व्युपसर्गपूर्वकात् कम्पनार्थकात् अकारेत्संज्ञकात् धून् धातोः स्वार्थे णिचि ततश्च धून्मिजोर्नुम् वक्तव्यः इति वार्तिकेन नुमागमे सति धूनि इत्यस्य धातुसंज्ञात्वाद् वर्तमाने लटि, तस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शपि च कृते सति वि+धू+नि+अ+ति इत्यवस्थायां धूनि इति इगन्ताङ्गस्य गुणे अयादेशे च कृते विधूनयति इति रूपं निष्पद्यते ॥

नेपाली शब्दार्थ

वायुः = हावाले, चम्पकवनानि = चम्पकरुखका वनहरूलाई, धूनोति = हल्लाउँछ । अशोकम् = अशोकको वृक्षलाई पनि, धूनोति = हल्लाउँछ । स्फुटितातिमुक्तं चूतम् = फूलेका आँपका रुखहरूलाई पनि, धूनोति = हल्लाउँछ, यत्कानने = जुन वनमा, चम्पकपुष्परेणून् = चम्पक फूलका कणहरूलाई, विधूनयति = हावाले हल्लाउँदछ । चन्दनमञ्जरीश्च = चन्दन फूलका मञ्जरीहरूलाई पनि, धूनोति = हल्लाउँदछ ।

नेपाली व्याख्या

धून् कम्पने यो धातु काप्नु अर्थमा छ । यो धातु स्वदि, तुदादि, क्त्वादि र चुरादि यी चार गणमा पढिएको छ । कोही विद्वान्हरूले स्वादिगणमा ह्रस्व पनि पढ्छन् । यो श्रीहलायुधकृत कविरहस्य नामक पद्यको आठौं श्लोक हो । धून् धातुमा ञ्कारको इतसंज्ञा भएका कारण यो जित् धातु उभयपदी रहेको छ । दीर्घ ऊकारान्त भएकाले वैकल्पिक सेट् पनि भयो । परन्तु स्वरतिसूतिसूयतिघूञ्जितो वा (४७६) सूत्रमा परिगणना गरेका कारणले यो वेट् पनि हुन्छ ।

६८. शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

अन्वयः

शैषिकात् सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न । मतुवर्थीयात्सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो न । सन्नन्तात् सरूपः सन् न इष्यते, इति नेष्टः ।

शब्दार्थः

शैषिकात् = शैषिकप्रत्ययान्तात्, सरूपः = समानरूपः, शैषिकः = शैषिकः प्रत्ययः, न = न भवति । मतुवर्थीयात् = मतुप्प्रत्ययान्तात्, सरूपः = समानरूपः, मतुवर्थिकः = मतुवर्थिकः, प्रत्ययः = प्रत्ययः, न = नहि, इष्टः = वाञ्छितः । सन्नन्तात् = सन्नन्तात्, सरूपः = समानरूपः, सन् = सन्प्रत्ययः, न इष्यते = न भवति ।

व्याख्या

शैषिकादिति । सन्विधायकसूत्रस्थमिदं वार्तिकम् । शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न । मतुवर्थीयात् सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेषाधिकारे विहितः शैषिकः । भवार्थे अध्यात्मादित्वाटठन् । मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः गहादित्वाच्छः । मतुवर्थोऽस्यास्तीति मतुवर्थिकः अत इनिठनौ इति ठन् ।

शैषिकप्रत्ययान्तात् शब्दात् पुनः सरूपएव शैषिकः प्रत्ययो न भवति । तेन छप्रत्ययान्तात् मालीयशालीयादिशब्दात् पुनः मालीये भवः, शालीये भवः, इत्यर्थे छप्रत्ययो नोत्पद्यते किन्तु तादृशं वाक्यमेव प्रयुज्यते । विरूपः प्रत्ययस्तूत्पद्यत एव यथा

अहिच्छत्रे भवः इत्यर्थे शैषिके प्रत्यये जाते आहिच्छत्रः इति पुनश्च आहिच्छत्रे भव इत्यर्थे शैषिकछप्रत्ययो भूत्वा आहिच्छत्रीयः इति प्रयोगस्तु भवत्येव ।

एवं मत्वर्थीयप्रत्ययान्तात् शब्दात् सरूपो मत्वर्थीयः प्रत्ययो नोत्पद्यते । यथा धनवान् इति मतुबन्ताद् धनवान् अस्मिन् अस्तीत्यर्थे पुनः मतुप्रत्ययो न भवति । विरूपः प्रत्ययस्तु जायत एव यथा दण्डी इति मत्वर्थीयेन्नन्तात् पुनः दण्डी अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे मतुप्रत्ययस्य प्रवृत्त्या दण्डिमान् इति प्रयोगो भवितुमर्हति ।

एवं सन्नन्तात् समानार्थकः सन् प्रत्ययो नोत्पद्यते । यथा पठितुमिच्छतीत्यर्थे पिपठिषति इति पुनः पिपठिषितुमित्यर्थे सन् न भवति समानार्थत्वात् किन्तु तादृशं वाक्यमेव प्रयुज्यते । असमानार्थकः सन्प्रत्ययस्तु भवत्येव यथा जुगुप्सते, मीमांसते इत्यादौ स्वार्थः सन्प्रत्ययः । ततः पुनः जुगुप्सितुमिच्छति, मीमांसितुमिच्छति इत्यर्थे सन्प्रत्ययो भवितुमर्हति । तेन जुगुप्सिषते, मीमांसिषते, इत्यादयः प्रयोगाः इष्यन्ते ।

नेपाली शब्दार्थः

शैषिकात् = शैषिकप्रत्ययान्तबाट, सरूपः = समानरूप भएको, शैषिकः = शैषिक, प्रत्ययः = प्रत्यय, न = हुँदैन । मतुबर्थीयात् = मतुबर्थीय प्रत्ययबाट, सरूपः = समानरूप भएको, मतुबर्थिकः = मतुबर्थिक, प्रत्ययः = प्रत्यय, न = हुँदैन । सन्नन्तात् = सन्नन्तदेखि, सरूपः = समानार्थक, सन् = सन्प्रत्यय, न इष्यते = इष्ट हुँदैन ।

नेपाली अर्थ

शैषिकबाट स्वरूप शैषिक प्रत्यय हुँदैन । मतुबर्थीयदेखि स्वरूप मतुबर्थीक प्रत्यय हुँदैन । त्यसै गरी सन्नन्तबाट पनि सन् प्रत्यय हुँदैन भन्नु इष्ट छैन किनभने सन्नन्तबाट सन् प्रत्यय हुन्छ ।

शेषे सूत्रको अधिकारमा पठित शास्त्रविहित प्रत्ययद्वारा प्रत्ययान्त तदादिबाट समानार्थक शैषिक प्रत्यय हुँदैन । जस्तै शाला शब्द वृद्ध संज्ञक छ र त्यसदेखि छप्रत्यय गरेर शालीयः रूप बन्दछ । शालीय सप्तम्यन्तको भव अर्थमा शैषिक प्रत्यय छ भएको होइन । किन्तु तदर्थ बोधक वाक्यको नै स्थितिमा मात्र भएको हो । स्वरूप प्रत्ययको निषेधबाट अहिच्छत्र सप्तम्यन्तबाट तत्र भवः सूत्रले अण् प्रत्यय गरेर छ प्रत्यय गरी छकारको ईय आदेश गरेर आहिच्छत्रीयः प्रयोग अणन्तद्वारा छ प्रत्ययान्तको मयो अण एवं छकारमा साम्यरूप भएन ।

६९. लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्खानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

अन्वयः

केचन आचार्या लोहितादिगणे लोहित-श्याम-दुःख-हर्ष-गर्व-सुख-मूर्खा-निद्रा-कृपा-धूमाः करुणा नित्य-चर्मादीन् शब्दान् पठित्वा श्यामादिशब्देभ्योऽपि क्यष् विदधति तद् भाष्यविरुद्धम् ।

शब्दार्थः

लोहितानि = लोहितादिगणपठितानि शब्दानि (लोहित, चरित, नील, फेन, मद्र, हरित, दास, मन्द शब्दाः) । श्यामानि = श्यामादीनि प्रातिपदिकानि, दुःखानि = भृषादिषु पठितानि, हर्षगर्वसुखानि च = हर्ष, गर्व, सुख इत्यादीनि शब्दान्यपि, मूर्खा-निद्रा-कृपा-धूमाः = मूर्खा, निद्रा, कृपा, धूमादि शब्दाः, करुणा = करुणाशब्दः, नित्यचर्मणि = नित्यचर्मवाचक इत्यादिशब्देभ्यः लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३॥ इति सूत्रेण क्यष् प्रत्ययो भवति ।

व्याख्या

लोहितायति लोहित शब्दात् भवत्यर्थे लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति सूत्रेण क्यषि अनुबन्धलोपे, न च काम्यच् इव क्यषोऽपि ककारः उच्चारणसामर्थ्यात् श्रूयत एवेति वाच्यम् ? क्यषः ककारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । एवं च लोहित य इति स्थिते अकृत्सार्वधातुकयोरिति सूत्रेण दीर्घे लोहिताय इति जाते, सनाद्यन्ता धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि वा क्यषः इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञायां तिपि सार्वधातुकसंज्ञायां शपि पररूपे च कृते लोहितायति इति । आत्मनेपदे तु लोहितायते इति भवति । अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः ।

न च अभूततद्भावविषयत्वं कथं लब्धमिति चेच्छृणुप्रकृतिसूत्रे अच्चेः इत्यनुवर्तनात् लभ्यते । नन्वेवमभूततद्भावविषयत्वं डाचोऽपि विशेषणं स्यादिति चेन्न । अव्यक्तानुकरणाड्डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेः । एवञ्च आदिशब्दग्राह्याणां श्यामादिशब्दानामपि न विशेषणम्, आदिशब्दस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाड्डाजन्तेभ्यश्च क्यष्वचनं कर्तव्यम्, इतराणि लोहितादिगणपठितानि, प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः । एवञ्च लोहितादिगणपठितानि श्यामादिशब्देभ्यः क्यडि नित्यमात्मनेपदमेवेति ज्ञेयमिति दिक् ।

नेपाली शब्दार्थ

लोहितानि = लोहितादि गणमा पढिएका लोहित, चरित, नील, फेन, मद्र, हरित, दास, मन्द यी शब्दाहरू, श्यामानि = श्यामादि गरिएका प्रातिपदिक शब्दहरू, दुःखानि = भृषादि गणमा पढिएका भृश, शीघ्र, चपल, मन्द, पण्डित, उत्सुक, सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमानस्, उन्मनस्, रहस्, रोहस्, रेहस्, संश्चत्, तृपत्, शश्वत्, भ्रमत, वेहत्, शुचिस्, शुचिवर्चस्, अण्डर्, वर्चस्, ओजस्, सुरजस्, अरजस् लगायतका शब्दहरू, हर्षगर्वसुखानि च = हर्ष, गर्व, सुख इत्यादि शब्दहरू पनि, मूर्छा-निद्रा-कृपा-धूमाः = मूर्छा, निद्रा, कृपा, धूमादि गरिएका शब्दहरू, करुणा = करुणाशब्द, नित्यचर्मणि = नित्यचर्मवाचक शब्दहरू, यस्ता प्रकारका शब्दहरूदेखि लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३॥ भन्ने सूत्रले क्यष् प्रत्यय हुन्छ ।

नेपाली अर्थ

पाणिनीय गणपाठको लोहितादि गणमा पढिएका लोहित, चरित, नील, फेन, मद्र, हरित, दास, मन्द यी शब्दाहरू, श्यामादि गरिएका प्रातिपदिक शब्दहरू, भृषादि गणमा पढिएका भृश, शीघ्र, चपल, मन्द, पण्डित, उत्सुक, सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमानस्, उन्मनस्, रहस्, रोहस्, रेहस्, संश्चत्, तृपत्, शश्वत्, भ्रमत, वेहत्, शुचिस्, शुचिवर्चस्, अण्डर्, वर्चस्, ओजस्, सुरजस्, अरजस् लगायतका शब्दहरू, हर्ष, गर्व, सुख इत्यादि शब्दहरू पनि, मूर्छा, निद्रा, कृपा, धूमादि गरिएका शब्दहरू, करुणाशब्द, एवं नित्यचर्मवाचक शब्दहरू, यस्ता प्रकारका शब्दहरूदेखि लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३॥ भन्ने सूत्रले क्यष् प्रत्यय हुन्छ ।

७०. धातोर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

अन्वयः

धातोः अर्थान्तरे वृत्तेः, धात्वोपसंग्रहात्, कर्मणः प्रसिद्धेः अविवक्षातः, अकर्मिका क्रिया इति ।

शब्दार्थः

धातोः = धातुना, अर्थान्तरे वृत्तेः = भिन्नार्थे अवस्थिते, धात्वोपसंग्रहात् = धात्वर्थे उपसंग्रहं भवति अर्थात् क्रियाया सह कर्मस्य मेलनं भवति । कर्मणः प्रसिद्धिः

= कर्मप्रसिद्धः भवति । अकर्मका क्रिया अविवक्षातः = कर्मस्य अविवक्षायाम् अपि एते चत्वार अवस्थायां सकर्मकः क्रियाऽपि अकर्मको भवति ।

व्याख्या

धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादिति, प्रसिद्धेरिति, अविवक्षातः इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति । कर्मण इति तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति । वहति भारमिति । प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति भावः । अस्याऽर्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति नदी वहतीति । स्यन्दते इति । प्रस्रवतीत्यर्थः । धात्वर्थोपसङ्ग्रहे उदाहरति- जीवतीति । नृत्यतीति । जीवेः प्राणधारणमर्थः । नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तरभावान्न सकर्मकत्वमिति सुप आत्मनः इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति । वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । हितान्न य इति । हितात्पुरुषाद् यः न संश्रृणुते स्वहितं न मन्यते स किंप्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भावः । एवं चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः अविवक्षया अकर्मकत्वं सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं लः कर्मणि इत्यादौ उपयुज्यते ।

नेपाली शब्दार्थ

धातोः = धातु, अर्थान्तरे वृत्तेः = भिन्न अर्थमा रहन्छ भने, धात्वोपसंग्रहात् = धातुको अर्थमा उपसंग्रह हुन्छ भने अर्थात् क्रियामा कर्म मिल्दछ भने, प्रसिद्धः = प्रसिद्ध हुन्छ भने, कर्मणः = कर्मको, अविवक्षातः = कर्मको अविवक्षा भएमा पनि यी चार स्थितिमा, क्रिया = क्रिया पनि, अकर्मका = अकर्मक हुन्छ ।

नेपाली अर्थ

सम् पूर्वक श्रु धातुको आत्मनेपदको उदाहरण हो संश्रृणुते । सूक्ष्म शब्द पनि राम्रो सँग सुन्दछ भन्ने यसको अर्थ हो । सम् पूर्वक दृश धातुको उदाहरण हो सम्पश्यते । अकर्मक श्रु धातु बाट नै आत्मने पदको विधान हुन्छ । त्यसैले रक्षांसीति पुराऽपि संश्रृणुमहे । यस पद्यमा मुरारी कविले सकर्मक श्रु धातुलाई आत्मने पदको प्रयोग गरे यो साधु भएन । भट्टोजिदीक्षितले यसलाई प्रमादपूर्वक भनेको माने । अथवा कथयद्भ्यः यसमा अध्याहार गरेर काम चलाउन भने । अतः रक्षांसीति कथयद्भ्यः पुरा संश्रृणुमहे । यसरी अन्वय गरेपछि कथन क्रियाको कर्म राक्षस हुँदा आत्मनेपदमा कुनै समस्या हुँदैन । श्रवण क्रियाको कर्म राक्षस नहुने भएकाले ।

यही अकर्मकको अधिकारमा हन् र गम् धातुको अकर्मकत्व कसरि प्राप्त भयो भन्ने शङ्का समाधानका लागि यो कारिका पढिएको हो । धातुले जब आफ्नो प्रसिद्ध अर्थभन्दा भिन्न अर्थको बोध गराउँदछ, र धातुको अर्थमा उपसंग्रह हुन्छ । अर्थात् क्रियामा कर्म समाहित हुन्छ । तथा कर्मको प्रसिद्धि हुन्छ । कर्मको अविवक्षामा पनि यी चार स्थितिमा सकर्मक क्रिया पनि अकर्मक हुन्छ । अर्थात् सकर्मक धातु पनि धातुको अर्थ परिवर्तनले, धातुको अर्थमा नै कर्मको सङ्ग्रहले, लोकप्रसिद्धिको कारणले र कर्मको अविवक्षाले अकर्मक हुन्छ ।

जस्तै :-

- (क) भारं वहति- यहाँ वह प्रापणे धातु सकर्मक हो । तर नदी वहति यहाँ वहन क्रिया अकर्मक हो । यसको अर्थ हुन्छ अकर्ममा प्रवहित हुन्छ ।
- (ख) जीवति- यहाँ जीव धातु प्राण धारणे अर्थमा छ । यहाँ प्राणरूप कर्म पनि धात्वर्थमा समाहित भएको छ । अतः जीव धातु अकर्मक हो ।
- (ग) नृत्यति- यहाँ नृत् धातु अकर्मक छ । तर यहाँ नृत्यति रूप बन्यो ।
- (घ) मेघो वर्षति- वर्ष धातुको कर्म जल हो । वर्षबाट जलको वृष्टि प्रसिद्ध छ । वर्ष धातु अकर्मक हो ।

कर्मको अविवक्षाको उदाहरण हितान्न यः संश्रृणुते स किं प्रभुः ॥ यहाँ वचनरूप कर्मको अविवक्षा हुनाले श्रुधातु आत्मनेपद भयो ।

७१. इट दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

अन्वयः

इट दीर्घः चिण्वदिट् लत्व-ढत्वे द्वित्व-त्रिकं तथा इति अष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ।

शब्दार्थः

इट = इटागमः, दीर्घः = दीर्घः, चिण्वदिट् = चिण्वद् इटागमः, लत्वम् = लत्वम्, ढत्वम् = ढत्वम्, अनयोर्द्वन्द्वः, द्वित्वम् = द्वित्वम्, त्रिकम् = त्रिकत्वम्, तथा = तथैव, इति = इत्यादि, अष्टानाम् = अष्टप्रकारकाणाम्, विकल्पेन = विकल्पभेदेन, चतुर्भिरधिकं शतम् = १०४ रूपाणि भवन्ति ।

गिरतेः कर्मणि लुङि भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदे मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि च्लौ तस्य सिचि स्यसिचसीयुट् इत्यादिना चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे अडागमे वृतो वा इति चिण्वदिटो दीर्घाप्राप्त्या धि च इति सलोपे अगारिध्वम् इति । पक्षे लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु इति विकल्पेनेटि वृतो वा इति दीर्घविकल्पे अगरीध्वम्, अगारिध्वम् इति । एषु अचि विभाषा इति सूत्रेण वैकल्पिकत्वे विभाषेः इति ढत्वविकल्पे ढधयोर्वस्य लस्य च अनचि च, यणो मयो द्वे वाच्ये इति द्वित्वविकल्पे षण्णवति रूपाणि । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु, इति इडभावे उश्च इति कित्वेन गुणाभावे इत्वे रपरत्वे हलि चेति दीर्घे इणः षीध्वं इति नित्यं ढत्वे उक्तसूत्रेण ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ रूपाणि इति षण्णवत्या सह सङ्कलने चतुरधिकं शतमिति ।

गृ धातोः ध्वमि । गृ स् ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे धि च इति सलोपे रूपमिति भावः । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणे सिचः इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे धि च इति सलोपे वृतो वा इति दीर्घविकल्पे ।

गिरधातोः लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतं रूपाणि भवन्ति । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये तु इटि वृतो वा इति विकल्पेन दीर्घे अगरीध्वम् पक्षे अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वञ्च त्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ सिचोरात्मनेपदेषु इति विकल्पत्वादिङ्भावे उश्च इति कित्वम् । रपरत्वम् हलि च इति दीर्घः । इणः षीध्वम् इति नित्यम् ढत्वम् । अगार्द्ध्वम् । ढवमानाद्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्यासह संकलने उक्तं संख्येति ।

शब्दार्थः

इट = इटागमः, दीर्घः = दीर्घः, चिण्वदिट् = चिण्वद् इटागमः, लत्वम् = लत्व, ढत्वम् = ढत्व, द्वित्वम् = द्वित्व, त्रिकम् = त्रिकत्व, तथा = तथैव, इति = इत्यादि, अष्टानाम् = आठ प्रकारका, विकल्पेन = विकल्पका भेदले, चतुर्भिरधिकं शतम् = १०४ रूपहरू हुन्छन् ।

नेपाली अर्थ

निरणयार्थक गृ धातुको लुङ् लकारको ध्वम्मा विकल्पले चिण्वद्भाव, इट् र वृद्धि भएर अगारिध्वम् रूप बन्दछ । चिण्वद्भाव नभएको पक्षमा “वृतो वा” ले दीर्घ

भएर अगरीध्वम् रूप सिद्ध हुन्छ । दीर्घ नभएको पक्षमा अगारिध्वम् रूप सिद्ध हुन्छ । यी तीनै रूपहरूको “अचि विभाषा” सूत्रले विकल्पले लत्व भएर छओटा, विभाषेतः सूत्रले विकल्पले धकारको ढत्व भएर बाह्रओटा, “अनचि च” भन्ने सूत्रले धकारको द्वित्व, “अनचि च” सूत्रले ढकारको द्वित्व गरी जम्मा २४ओटा रूप भए । त्यसपछि “यणो मयो द्वे वाच्ये” भन्ने वार्तिकले वकारको द्वित्व हुँदा ४८ ओटा, “अनचि च” सूत्रले मकारको द्वित्व भएपछि ९६ ओटा रूप सिद्ध हुन्छन् । इट् नभएको पक्षमा “अचो रहाभ्यां०” सूत्रले ढको द्वित्व भएर दुई ओटा, यिनैको “यणो मयो द्वे वाच्ये” वार्तिकले वकारको द्वित्व भएर चार ओटा रूप बन्दछन् । यिनैको “अनचि च” सूत्रले धकारको द्वित्व भएर आठ ओटा रूपहरू बन्दछन् । यी आठ वटा र अगाडिका ९६ वटा गरी जम्मा १०४ वटा रूपहरू सिद्ध हुन्छन् ।

७२. गौणे कर्मणि दुत्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥

अन्वयः

दुत्यादेः गौणे कर्मणि, नी-हृ-कृष्वहाम् प्रधाने, बुद्धि-भक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया प्रयोज्य कर्मणि अन्येषाम् ण्यन्तानाम् लादयः मताः ।

शब्दार्थः

दुत्यादेः = दुह प्रपूरणे, टुयाच् याच्चायाम्, डुपचष् पाके, दण्ड दण्डनिपातने, रुधिर आवरणे, प्रच्छ जीप्सायाम्, चिन् चयने, ब्रून् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये इति द्वादशानां धातूनाम्, गौणे कर्मणि = गौणे कर्मणि लादयो भवन्ति ।

नी-हृ-कृष्वहाम् = णीन् प्रापणे, हृन् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे इति चतुर्णामपि धातूनाम्, प्रधाने = प्रधाने कर्मणि लादयो भवन्ति । बुद्धिः = बुद्धयर्थकस्य, भक्षार्थः = भक्षार्थकस्य, शब्दकर्मणां च = शब्दकर्मणाञ्च धातूनां, निजेच्छया = स्वेच्छया, प्रयोज्य = प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि लादयो भवन्ति । अन्येषां ण्यन्तानाम् = अन्येषां गत्यार्थादीनां ण्यन्तानाम्, लादयः मताः = प्रयोज्यकर्मणि लकारा भवन्ति ।

अकथितं च इति सूत्रे दुह-याच्-पच्-दण्ड-रुध्-प्रच्छ-चि-ब्रू-शास्-जि-मथ्-मुष्-नी-हृ-कृष्-वहां एते षोडशधातूनां अकथितं मत्वा कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिर्विधानं भवति । कर्मणा यद्युज्यते इति । कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम् । करणे उपपदे कर्मणि वाच्ये सत्सूद्विप इत्यादिना विकिविति भावः ।

बोध्यते माणवकं धर्मः बुद्ध्यर्थकस्याऽपि प्रधाने गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो भवन्ति । अत एव बोध्यते माणवकं धर्मः बोध्यते माणवको धर्मम् इति वा भवतीति । बीजञ्चात्र मूलस्थद्विकर्मणां धातूनां कर्मप्रत्ययस्य व्यवस्थैव । तथा हि- गौणे कर्मणि ।

दुह्याच्प्रभृतीनां द्वादशधातूनां गौणे कर्मणि लादयो भवन्ति । गौर्दुह्यते पयः । गोपेनेति शेषः । अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात् तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात् पयः इति द्वितीयान्तम् । नी-हृ-कृष्-वहां प्रधाने कर्मणि लादयो भवन्ति । अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः । ग्रामस्याऽनभिहितत्वात् द्वितीया । बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मणाञ्च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादया भवन्ति । बोध्यते माणवको धर्मम् । बोध्यते माणवकं धर्मः इति वा । भोज्यते माणवकमोदनः । भोज्यते माणवकः ओदनमिति वा । वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वा । अन्येषां गत्यार्थादीनां प्रयोज्यकर्मणि लकारः । देवदत्तो ग्रामं गम्यते, अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते इति गमेर्णान्तात्कर्मणि लः ।

दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अकथितं च इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्मेति बोध्यम् । प्रधाने इति । नीहृकृष्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अकथितं च इति सूत्रादन्येन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानं कर्मेति बोध्यम् । अथ गतिबुद्धि इति सूत्रेण ये द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह- बुद्धीति । बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः । इह गतिबुद्धि इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्म । तदितरत्तु प्रधानं कर्म । प्रयोज्येति । अन्येषां गत्यर्थानामकर्मकाणां हृक्कोः इति सूत्रोपात्तहृक्कोश्च प्रयोज्य कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अयं सार्धश्लोकः अकथितं च इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसंग्रह इति बोध्यम् ।

यथा- गौर्दुह्यते पयः इत्यत्र, दुहधातोः कर्मणि लकारे अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात् तस्मिन् लकारे दुह्यते इति । तिङाऽभिहितत्वाद् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात् पयः इति

द्वितीयान्तम् । तस्य तिडाऽनभिहितत्वात् । अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । तथाहि
नियमः- गौणे कर्मणि दुह्यादेति । उदाहरणानि यथा-

क्र.सं.	धातुः	कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य (अप्रधाने कर्मणि)
१.	दुह- दुह प्रपूरणे	(सः) गां दोग्धि पयः ।	(तेन) गौर्दुह्यते पयः ।
२.	याच्- टयाच् याच्यायाम्	(सः) बलिं यचते वसुधाम् ।	(तेन) बलिर्याच्यते वसुधाम् ।
३.	पच्- डुपचष् पाके	(सः) तण्डुलानोदनं पचति ।	(तेन) तण्डुला ओदनं पच्यन्ते ।
४.	दण्ड्- दण्ड दण्डनिपातने	राजा गर्गान् शतं दण्डयति ।	राज्ञा गर्गाः शतं दण्डयन्ते ।
५.	रुध्- रुधिर् आवरणे	(गोपः) ब्रजमवरुणद्वि गाम् ।	(गोपेन) ब्रजोऽवरुध्यते गाम् ।
६.	प्रच्छ्- प्रच्छ जीप्सायाम्	(सः) माणवकं पन्थानं पृच्छति ।	(तेन) माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते ।
७.	चि- चिन् चयने	(वटुः) वृक्षमवचिनोति फलानि ।	(वटुना) वृक्षोऽवतीयते फलानि ।
८.	ब्रू- ब्रून् व्यक्तायां वाचि	(गुरुः) माणवकं धर्मं ब्रूते ।	(गुरुणा) माणवको धर्मम् उच्यते ।
९.	शास्- शासु अनुशिष्टौ	(गुरुः) माणवकं धर्मं शास्ति ।	(गुरुणा) माणवको धर्मं शिष्यते ।
१०.	जि- जि अभिभवे	(सः) शतं जयति देवदत्तम् ।	(तेन) शतं जीयते देवदत्तः ।
११.	मथ्- मन्थ विलोडने	(सः) सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ।	(तेन) सुधां क्षीरनिधिर्मथ्यते ।
१२.	मुष्- मुष स्तेये	(चौरः) देवदत्तं शतं मुष्णाति ।	(चौरेण) देवदत्तः शतं मुष्यते ।

प्रधाने कर्मणि

१३.	नी- णीन् प्रापणे	(सः) ग्रामम् अजां नयति ।	(तेन) ग्रामम् अजा नीयते ।
१४.	हृ- हृन् हरणे	(सः) ग्रामम् अजां हरति ।	(तेन) ग्रामम् अजा ह्रियते ।

१५.	कृष्- कृष विलेखने	(सः) ग्रामम् अजां कर्षति ।	(तेन) ग्रामम् अजा कृष्यते ।
१६.	वह- वह प्रापणे	(सः) ग्रामम् अजां वहति ।	(तेन) ग्रामम् अजा उह्यते ।

नेपाली शब्दार्थ

दुह्यादेः = दुह्यादि धातुहरू- दुह प्रपूरणे, टुयाच् याच्चायाम्, डुपचष् पाके, दण्ड दण्डनिपातने, रुधिर् आवरणे, प्रच्छ जीप्सायाम्, चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये यी बाह धातुहरूदेखि, गौणे कर्मणि = गौण कर्ममा लकार हुन्छन् । नी-हृ-कृष्वहाम् = णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे यी चार धातुहरूदेखि, प्रधाने = कर्म प्रधान अर्थमा लकार हुन्छन् । बुद्धिः = बुद्धि अर्थमा रहेको धातु, भक्षार्थः = खानु अर्थमा रहेको धातु, शब्दकर्मणां च = शब्द गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको धातुदेखि पनि, निजेच्छया = प्रयोक्ता वा वक्ताको आफ्नो इच्छा अनुसार, प्रयोज्य = प्रधान, गौण अथवा कर्म अर्थमा लकारविधान हुन्छन् । अन्येषां ण्यन्तानाम् = अरु गत्यर्थक धातुहरूदेखि त ण्यन्तमा, लादयः मताः = लकारहरू हुन्छन् भन्ने मत रहेको छ ।

नेपाली व्याख्या

दुह्यादि गरिएका दुह प्रपूरणे, टुयाच् याच्चायाम्, डुपचष् पाके, दण्ड दण्डनिपातने, रुधिर् आवरणे, प्रच्छ जीप्सायाम्, चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये यी बाह धातुहरूदेखि गौण कर्ममा लकार विधान हुन्छन् । णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे यी चार धातुहरूदेखि कर्म प्रधान अर्थमा लकार हुन्छन् । बुद्धि अर्थमा रहेको धातु, खानु अर्थमा रहेको धातु, शब्द गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको धातुदेखि पनि प्रयोक्ता अथवा वक्ताको आफ्नो इच्छा अनुसार, प्रधान, गौण अथवा कर्म अर्थमा लकार विधान हुन्छन् । अरु गत्यर्थक ण्यन्त धातुहरूदेखि कर्ममा लकारहरू हुन्छन् ।

७३. पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषां बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

माघः, सर्ग १, श्लोक ५१ ॥

अन्वयः

बली नमुचिद्विषां विगृह्य पुरीम् अवस्कन्दनम् अमराङ्गनाः हर, नन्दनं रत्नानि मुषाण, लुनीहि अहर्दिवं इत्थम् यः दिव अस्वस्थं चक्रे ।

शब्दार्थः

बली = बलशाली रावणः, नमुचिद्विषां = इन्द्रेण सह, विगृह्य = विरोधं कृत्वा, पुरीम् = अमरावत्याः, अवस्कन्दनम् = पीडनम्, अमराङ्गनानाम् = अप्सराणाम्, हर = हरणम्, नन्दनम् = नन्दनवनस्य स्वर्गस्य, रत्नानि = रत्नानाम्, मुषाण = मोषणम्, लुनिहि = लवनम्, इत्येवम्प्रकारेण, अहर्दिवम् = अहन्यहनि, यः = सः, दिवः = स्वर्गम्, अस्वास्थ्यम् = अस्वास्थ्य, चक्रे = कृतवान् ।

व्याख्या

लङ्काधिपतिर्बलशालीरावणः इन्द्रेण सह विरोधं प्राप्य अमरावत्याः पीडनम्, नन्दनवनस्य लवनं रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम्, इत्येवम्प्रकारेण अहन्यहनि, स्वर्गलोकस्य अस्वास्थ्यं कृतवानिति । इत्थंशब्द इति पर्यायः अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणाम् अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति । तेन अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रिया इत्यर्थः । समुच्चये सामान्यवचनस्येति सूत्रेण सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगादिति ।

नेपाली शब्दार्थ

बली = बलशाली लङ्काका राजा रावणले, नमुचिद्विषा = स्वर्गका राजा इन्द्रसँग, विगृह्य = विरोध गरेर, पुरीम् = अमरावती स्वर्गलाई, अवस्कन्दनम् = पीडा दिए, दुःख दिए । नन्दनम् = नन्दनवन स्वर्गको, रत्नानि = रत्नहरूलाई, मुषाण = हरण, अमराङ्गना = स्वर्गका अप्सराहरूलाई, लुनीहि = हरण गरेर, इत्थम् = यस्ता प्रकारले, अहर्दिवम् = दिनदिनै, अहोरात्र, यः = जुन, दिवम् = स्वर्गलाई, अस्वस्थम् = अस्वस्थ, चक्रे = बनाए ।

नेपाली अर्थ

रावणले स्वर्गका राजा इन्द्रसँग विरोध गरेर स्वर्गका अप्सराहरूलाई हरण गर्ने, नन्दनवनका रत्नहरू लुट्ने, दिनदिनै स्वर्गलाई ज्यादै दुःख दिने गरेर यस्ता प्रकारले स्वर्गलाई अस्वस्थ बनाए ।

७४. आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ स्मृतिवाक्यम् ।

अन्वयः

आत्मनाम, गुरोः नाम, अतिकृपणस्य नाम, श्रेयस्कामः, ज्येष्ठापत्यः, कलत्रस्य च नाम न गृह्णीयात् ।

शब्दार्थः

आत्मनाम = स्वनाम, गुरोर्नाम = आचार्यस्य नाम, अतिकृपणस्य च नाम = अतिनिकृष्टस्याऽपि नाम, श्रेयस्कामः = कल्याणकर्मः, उत्कृष्टकार्यम्, ज्येष्ठापत्यस्य = ज्येष्ठपुत्रः पुत्री वा नाम, कलत्रयस्य = धर्मपत्न्याश्च तयोः नाम न गृहणीयात् ।

व्याख्या

स्वनाम, आचार्यनाम, अतिनिकृष्टस्य नाम, कल्याणकर्मः, उत्कृष्टकार्यम्, ज्येष्ठापत्यस्य नाम, धर्मपत्न्या नामश्च एतेषां नाम मङ्गलकामनायुक्त पुरुषः सर्वथा न गृहणीयात् ।

नेपाली शब्दार्थ

आत्मनाम = आफ्नो नाम, गुरोर्नाम = गुरुको नाम, अतिकृपणस्य नाम = अत्यन्तै लोभी वा क्षुद्र व्यक्तिको नाम, श्रेयस्कामः = श्रेयकर्म आफूले गर्न लागेको अत्यन्तै राम्रो काम, ज्येष्ठापत्यस्य = जेठो सन्तानको नाम, कलत्रस्य च नाम = धर्मपत्नी, आफ्नी श्रीमतीको नाम पनि, श्रेयस्कामः = कल्याण कामना गर्नेले, न गृहणीयात् = न लेओस् वा उच्चारण नगरोस् ।

भावार्थः

आफ्नो नाम, गुरुको नाम, अतिनिकृष्ट मानिसको नाम, जेठो सन्तानको नाम र श्रीमतीको नाम कल्याण कामना गर्ने व्यक्तिले उच्चारण गर्नु हुँदैन । बेलाबखत विचार नगरी जुनसुकै बेलामा र जस्ता सुकै व्यक्तिसँग पनि भन्नु हुँदैन ।

म यस्तो उस्तो भनेर घमण्ड देखाउने, म फलाना गुरुको शिष्य भनेर आफ्नो स्वार्थका लागि गुरुको नाम लिने, अत्यन्तै क्षुद्र व्यक्तिहरूलाई हेपेर व्यवहार गर्ने, आफ्नो जेठो सन्तानको र श्रीमतीको नाम पनि अनावश्यक रूपमा ग्रहण गर्नेले शत्रुहरूले आफ्नो सम्पूर्ण रहस्य वा भेद थाहा पाएर पराजित गर्न सक्ने भएकाले यस्ता कुराहरूलाई गोप्य नै राख्नु पर्दछ भनिएको हो ।

७५. अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अन्वयः

अवदत्तम्, विदत्तम्, प्रदत्तम्, सुदत्तम्, अनुदत्तम्, निदत्तम् इति चादिकर्मणि च इष्यते ।

शब्दार्थः

अवदत्तम् = (अव+दा+क्त, अव+दद्+त) अवदत्तम्, विदत्तम् = (वि+दा+क्त, वि+दद्+त), विदत्तम्, प्रदत्तम् = (प्र+दा+क्त, प्र+दद्+त), प्रदत्तम्, सुदत्तम् = (सु+दा+क्त, सु+दद्+त), सुदत्तम्, अनुदत्तम् = (अनु+दा+क्त, अनु+दद्+त), अनुदत्तम्, निदत्तम् = (नि+दा+क्त, नि+दद्+त), निदत्तम्, इति = इत्यादि, आदिकर्मणि = आदिकर्मणि, च = निपातप्रतिरूपकाः, अपि, इष्यते = स्वीक्रियते ।

व्याख्या

अवदत्तं विदत्तं चेति । भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव सम्बध्यते । नायम् अच उपसर्गात्तः इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह- चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति । तथा चाऽवदत्तादिशब्देषु ददादेशोऽपि कदाचिल्लभ्यते इत्यर्थः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये अच उपसर्गात्तः इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तम् इति सङ्गच्छते इति भावः ।

प्र उपसर्गपूर्वकात् दा धातोः त प्रत्यये प्र दा त इति जाते अचः उपसर्गात्तः ७।४।४७। इति सूत्रेण दकारादाकारस्य तकारादेशो दकारस्य चत्वेन तकारादेशो प्रदत्तम् इति रूपं भवति । तथैव अवदत्तम्, विदत्तम् इत्यादयः ।

अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव संबध्यते नाऽयम् अच उपसर्गात्तः इत्यस्याऽपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह । च शब्दाद्यथाप्राप्तमिति । तथा चाऽवदत्तादिशब्देषु ददादेशोऽपि कतिल्लभ्यते इत्यर्थः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये अत उपसर्गात्तः इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमिति सङ्गच्छते इति भावः ।

अच उपसर्गात्तः ७।४।४७। अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययम् आदेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्तम्, अवत्तम्, नीत्तम्, परीत्तम् इत्यादयः ।

नेपाली अर्थ

अच उपसर्गात्तः सूत्रले अजन्त उपसर्गदिखि पर रहेको दा यसको घु संज्ञक आकारको त आदेश हुन्छ । पूर्व दकारको चत्वं भएर तकार हुन्छ । तकार आदिमा हुने कित् पर भएमा । जस्तै प्र उपसर्ग पूर्वक दा धातुदेखि आत्मनेपद प्रथमपुरुषको एकवचन त प्रत्यय भयो । प्र दा त बन्यो । यस्तो अवस्थामा प्रकृत यस सूत्रले दाको आकारको तकार आदेश भयो प्रदत्त भयो ।

विशेष अर्थ

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च भन्ने गणसूत्रमा उपसर्गप्रतिरूपक, विभक्तिप्रतिरूपक तथा स्वरप्रतिरूपक पनि चादिमा पढिएको छ । जुन वास्तविक रूपमा उपसर्ग त होइनन् तर उपसर्ग समान देखिन्छन् । यस्ता शब्दहरूलाई उपसर्गप्रतिरूपक भनिन्छ । यसै गरी विभक्ति जस्तै देखिने विभक्ति प्रतिरूपक र स्वर जस्तै देखिने स्वरप्रतिरूपक हुन्छन् ।

अवदत्तम् यहाँ अव+दा+क्त=अव+दद्+च= अवदत्तम् । यहाँ अव उपसर्ग जस्तै देखिए पनि उपसर्ग होइन । उपसर्गप्रतिरूपक निपात हो । त्यसकारण उपसर्ग नभएका कारण दाधातुको आकारको अच उपसर्गात्तः ७।४।४७। सूत्रद्वारा त् आदेश भएन । दो दद् घोः सूत्रद्वारा दा सम्पूर्णका स्थानमा दद् आदेश भयो । यदि अव उपसर्गको योगमा भने दाधातुको आकारका स्थानमा त् आदेश भएर अव+द् त्+क्त = अवदत्तम् यस्तो रूप बन्दछ । त्यसकारण प्रकृत कारिकामा प्रयुक्त अव, अनु, प्र, सु, वि र नि यिनीहरूलाई उपसर्गप्रतिरूपक निपात मान्नु पर्दछ ।

७६. मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

अन्वयः

मुकुन्दस्य आसितम्, रमापतेः इदं यातम्, अनन्तस्य एतत् भुक्तम् गोप्योः इति उचूः दिदृक्षवः ।

शब्दार्थः

आसितो मुकुन्दः, तेन आसितम् । रमापतेः इदं यातः, तेनेदं यातम् । अनन्तस्य एतत् भुक्तम् । आसेरकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च- आसितो मुकुन्दः । आसितम् तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च- रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः इति ? भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽयम् वर्तमाने इत्यधिकृत्य ।

व्याख्या

आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम् । इदं याते रमापतेरिति । गत्यर्थस्योदाहरणम् । यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं, मार्ग

इत्यर्थः । भुक्तमेतदनन्तस्येति । भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानमित्यर्थः । अधिकरणवाचिनश्च इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी । पक्षे इति । अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । आसेरकर्मकत्वादिति । ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः । आसितो मुकुन्द इति । आसितवानित्यर्थः । आसितं तेनेति । भावे उदाहरणम् । गत्यर्थेभ्य इति । तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तः, न तु भावे इत्यर्थः । लः कर्मणि च इत्यत्राऽदर्शनादिति भावः । भुजेकर्मणीति । भक्षणार्थात्कर्मणि क्त, न तु भावे, सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य लः कर्मणि इत्यत्राऽदर्शनात् । नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः ।

नेपाली अर्थः

धुवार्थक, गत्यार्थक र भक्षणार्थक धातुहरूबाट अधिकरण अर्थमा क्त प्रत्यय हुन्छ । सूत्रमा च पदनाले पक्षमा भाव एवं कर्मवाच्यमा पनि क्त प्रत्यय हुन्छ ।

आसितो मुकुन्दः । मुकुन्द भगवान्को स्थितिको यो अधिकरण स्थान हो ।

आस्यते उपविश्यते अस्मिन्निति आसितम् । आसनमित्यर्थः ।

उनी यस मार्गमा हिड्दथे । यायते गम्यते अस्मिन् यातं मार्गम् ।

यो स्थानमा उनले भोजन गरका थिए । भुज्यते अस्मिन् आधारे भुक्तं भोजनस्थानम् ।

कृष्णको दर्शन गर्ने अभिलाषायुक्त गोपिनीहरूले यस्तो भनेका हुन् ।

रमापते: र अनन्तस्य मा षष्ठी विभक्ति अधिकरणवाचिना च सूत्रले भएको हो ।

पक्षमा

गत्यर्थकर्मक सूत्रले आधार अर्थको अभावमा आस् धातु अकर्मक भएकाले कर्ता तथा भाव अर्थमा क्त प्रत्यय भयो ।

कर्ता उक्त भएकाले प्रथमा हुन्छ । आसितो मुकुन्दः । मुकुन्द बस्छन् ।

भाव अर्थमा कर्ता अनुक्त हुँदा तृतीया विभक्ति हुन्छ । तेन आसितम् । तीद्वारा बसिन्छ ।

पक्षमा गत्यर्थकबाट कर्ता एवं कर्ममा प्रत्यय हुँदा, रमापति: इदं यातः । तेनेदं यातम् ।

प्रत्यवसान (भोजन)को उदाहरण भुज् धातुबाट कर्म अर्थमा क्त प्रत्यय हुँदा अनन्तेन इदं भुक्तम् । भुज धातु सकर्मक छ । अतः कर्तामा क्त हुँदैन तर यस्तो प्रयोग देखिन्छ ।

७७. संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

अन्वयः

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाः च ततः परे अनुबन्धम् उणादिषु एतत् शास्त्रं कार्यात् विद्यात् ॥

शब्दार्थः

संज्ञासु = संज्ञासु, धातुरूपाणि = धातुरूपेषु, प्रत्ययाः = प्रत्ययेषु, च = अपि, ततः परे = तत्पश्चात्, अनुबन्धम् = अनुबन्धेषु, उणादिषु = उणादिप्रकरणेषु, एतत् = इदम्, शास्त्रम् = शास्त्रविधानम्, कार्यात् = निष्पन्नं कार्यात्, विद्यात् = अवबोधनं कर्तव्यम् ।

व्याख्या

भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । डित्थो डवित्थ इत्यादौ धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च यथासम्भवमूह्याः । गुणनिषेधादिकार्यवशात् अनुबन्धं विद्यात् । अनुबन्धमित्यत्र उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये इति दीर्घः । एतत् उणादिषु शास्त्रं शासितव्यम् । कृवापाजि इत्यादि सूत्राणि तु शाकटायनप्रणीतानि, अस्यैव बहुलग्रहस्य प्रपञ्च इत्यर्थः ।

नेपाली शब्दार्थः

संज्ञासु = संज्ञाहरूमा, धातुरूपाणि = धातु र यसका रूपहरू, प्रत्ययाः = प्रत्ययहरू, च = पनि, ततः परे = त्यस देखि पर अरु, अनुबन्धम् = अनुबन्ध पनि, उणादिषु = उणादि प्रकरणमा, एतत् शास्त्रम् = यो शास्त्रविधानमा अथवा शब्दानुशासनशास्त्रमा, कार्यात् = सम्पन्न भएको कार्यबाट, विद्यात् = जान्नु पर्दछ ।

नेपाली भावार्थः

व्याकरणशास्त्रमा विभिन्न प्रक्रियाहरूका लागि सूत्रहरूको रचना गरिएको हुन्छ । तर यस उणादि प्रकरणमा संज्ञा, धातु र यसका रूपहरू, प्रत्ययहरू, अनुबन्धादि कार्यहरू निर्देशन गर्नका लागि अलग्गै सूत्रहरूको रचना गरिएको छैन । यी सबै विषयहरू यस उणादि प्रकरणमा कार्य सम्पन्न भएपछि स्वभाविक रूपमा नै यी कार्यहरू भएका हुन् भन्ने कुरा जान्नु पर्दछ ॥

संज्ञा शब्दमा जुन धातुको संभावना रहन्छ त्यस्ता धातुको स्वरूप आफ्नै विचारले कल्पना गर्नु । त्यसदेखि पर प्रत्ययको कल्पना गर्नु । त्यस प्रत्ययमा पनि गुण, वृद्धि आदि कार्य हेरेर अनुबन्धको कल्पना गर्नु । यो उणादिको अनुशासन हो । जस्तै शङ्कुला शब्दमा शङ्क् धातुदेखि उलच् प्रत्यय गरेमा शङ्कुला शब्द निष्पन्न हुन्छ । उणादि प्रत्ययहरू वर्तमानकालमा संज्ञा अर्थ बुझ्नेदामा बहुल प्रकारले होऊन् । कुनै प्रत्ययहरू त नकहिएका भए पनि कल्पना गरेर बनाउन सकिन्छन् ।

७८. इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिहदर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथा शास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

अन्वयः

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रम् इह दर्शितम्, यथाशास्त्रं विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे दर्शितः ।

शब्दार्थः

इत्थम् = यस्ता प्रकारले, लौकिकशब्दानाम् = लौकिक शब्दहरूको, दिङ्मात्रम् = दिशाबोध मात्र, दिग् निर्देशमात्र, इह = यहाँ यस वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा, दर्शितम् = देखाइयो, प्रस्तुत गरियो । यथाशास्त्रम् = शास्त्रीय व्याख्यान अनुरूपको, विस्तरस्तु = विस्तृत व्याख्या त, शब्दकौस्तुभे = शब्दकौस्तुभ नामक ग्रन्थमा, दर्शितः = प्रस्तुत गरिएको छ । वर्णन गरिएको छ । विस्तरित रूपमा देखाइएको छ ।

व्याख्या

यस वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा यस्ता प्रकारले लौकिकशब्दहरूको निर्माण, रूपायन र प्रयोगको दिग् दर्शनमात्र देखाइयो । शास्त्रीय व्याख्यान अनुरूपको विस्तृत व्याख्या त म भट्टोजिदीक्षितद्वारा नै रचना गरिएको शब्दकौस्तुभ नामक ग्रन्थमा देखाइएको छ ।

७९. भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

अन्वयः

भट्टोजिदीक्षितकृतिः एषा सिद्धान्तकौमुदी सा भगवतोः भवानीविश्वनाथयोः प्रीत्यै भूयाद् ।

शब्दार्थः

भट्टोजिदीक्षितकृतिः = भट्टोजिदीक्षितेन विरचिता कृति, एषा = इयम्, सिद्धान्तकौमुदी = वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी नामकग्रन्थम्, सा = पार्वतीपरमेश्वरौ, भगवतोः = भगवन्, भवानीविश्वनाथयोः = भवानीविश्वनाथयोः, प्रीत्यै = प्रीतिप्रदानाय, भूयात् = भवतु ।

व्याख्या

भट्टोजिदीक्षितेन विरचिता एषा सिद्धान्तकौमुदी भगवन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ भवानीविश्वनाथयोः, प्रीतिप्रदानाय भवतु ।

नेपाली शब्दार्थ

भट्टोजिदीक्षितकृतिः = भट्टोजिदीक्षितको कृति, एषा = यो, सिद्धान्तकौमुदी = वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी नामक यो ग्रन्थ, सा = तिनीलाई, भगवतोः = भगवानहरू, भवानीविश्वनाथयोः = भवानी पार्वती र विश्वनाथ शङ्करलाई, प्रीत्यै = प्रीतिप्रदान गर्ने, खुशी दिने, आनन्द दिने, भूयात् = होओस् ।

नेपाली व्याख्या

म भट्टोजिदीक्षितद्वारा रचना गरिएको यो सिद्धान्तकौमुदी नामक व्याकरण ग्रन्थले भगवती भवानी पार्वती र भगवान् विश्वनाथ शङ्करलाई प्रीति दिने आनन्द दिने होओस् । मैले रचना गरेको यो ग्रन्थलाई भवानी विश्वनाथलाई प्रीतिपूर्वक अर्पण गर्दछु ।

ग्रन्थ समाप्तिका लागि गरिएको मङ्गलाचरण ग्रन्थसमाप्ति, अविगीतशिष्टाचारविषय र शिष्यशिक्षाका लागि छ । यो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ग्रन्थ समाप्तिमा श्रद्धापूर्वक गरिएको मङ्गलाचरण पद्य हो ।

८०. सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देषां सोऽपि सिध्यति बाहुलकेन ॥

अन्वयः

शास्त्रकृत् सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणाम्, काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यडां च एषां व्यत्ययम् इच्छति । सोऽपि बाहुलकेन सिध्यति ।

शब्दार्थः

शास्त्रकृत = शास्त्रकर्ता पाणिनि, सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणाम्, काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यडां च एषां व्यत्ययम् इच्छति, सोऽपि बाहुलकेन सिध्यति । यथा- सुप् = धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिङ् = चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः = परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । लिङ्गः = मधोस्तृप्ता इवासते । मधुनः इति प्राप्ते । नरः = पुरुषः (प्रथमद्वितीयतृतीयाः) । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयात इति प्राप्ते । कालः = कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । हल् = तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षत् इति प्राप्ते । अच् = मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरः = स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृ = कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषयेऽच् । अवग्रहे विशेषः । यडां च = यडोऽपि । यडो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङ् इति डकारेण प्रत्याहारः । एषाम् = एतेषाम्, व्यत्ययम् = बाहुलकम्, इच्छति = स्वीकुर्वति । सोऽपि बाहुलकेन सिध्यति । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिः उक्त एव ॥ छन्दसि एतेषां व्यत्ययेन सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ।

नेपाली अर्थ

सुप् = सुपादि प्रत्यय- सु, औ, जस्, अम्, औट्, शस्, टा, भ्याम्, भिस्, डे, भ्याम्, भ्यस्, डस्, ओस्, आम्, डि, ओस्, सुप् यी प्रत्ययहरू । तिङ् = तिङादि प्रत्ययहरू तिप्, तस्, फि, सिप्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस्, त, आताम्, भ्, थास्, आथाम्, ध्वम्, इट्, वहिङ्, महिङ् यी प्रत्ययहरूको । उपग्रह = परस्मैपद र आत्मनेपदको, लिङ्ग = पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गको, नर = पुरुष, प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषको, काल = भूतकाल, वर्तमानकाल र भविष्यत्काल बोधक प्रत्ययको, हल् = हल् प्रत्याहार व्यञ्जन वर्णको, अच् = अच् प्रत्याहार स्वरवर्णहरूको, स्वर = उदात्त, अनुदात्त र स्वरित स्वरको, कर्तृ = कारक, कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरण र सम्बन्धको, यडां च = यङ् प्रत्याहारको पनि, शास्त्रकृत = ग्रन्थकर्ता आचार्य पाणिनि, एषां = यिनीहरूको, व्यत्ययम् = परिवर्तनलाई, इच्छन्ति = चाहन्छन् । सोऽपि = यो पनि, बाहुलकेन = बहुलप्रकारले, सिध्यति = सिद्ध हुन्छन् ।

जस्तै उदाहरण :

सुप् = धुरि दक्षिणायाः । तिङ् = तक्षति । परस्मैपद = इच्छते । आत्मनेपद = युध्यति । लिङ्ग = मघोः । पुरुषः = वियूयाः । काल = आधास्यमानेन । व्यञ्जन = अदुक्षत । अच् = मित्र । स्वर = श्रियसे ॥

शास्त्रकार पाणिनिले केवल विकरणहरूको मात्र व्यत्यय हुने होइन व्याकरणका अन्य तत्त्वहरूको पनि व्यत्यय हुन्छ भन्ने विषय प्रस्तुत गर्न अष्टाध्यायीमा व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५॥ भन्ने यो सूत्रको रचना गर्नु भएको हो । यही सूत्रको भाष्य गर्ने क्रममा भाष्यकार पतञ्जलिले महाभाष्यमा यो कारिका उल्लेख गर्नु भएको छ । सिद्धान्तकौमुदीमा प्रस्तुत श्लोक महाभाष्यबाट उद्धरण गरिएको हो । ती अन्य विकरणहरूमा सुप्, तिङ्, उपग्रह, लिङ्ग, नर, काल, हल्, अच्, स्वर, कर्ता र यङ् हुन् । यी सबै तत्त्वहरूको पनि आचार्य पाणिनिले व्यत्यय गर्न चाहनु हुन्छ । यिनीहरूको उदाहरण निम्न छन् :

१. सुप्- धुरि दक्षिणायाः (ऋग्वेद १।१६४।९॥) । दक्षिणस्याम् यहाँ सप्तमी डि विभक्तिका स्थानमा षष्ठी विभक्तिको डस् भएर दक्षिणायाः बन्यो ।
२. तिङ्- चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (ऋग्वेद, १।१६२।६॥) । तक्षन्ति यहाँ भि प्रत्ययका स्थानमा तिप् प्रत्यय भएर तक्षति रूप बन्यो ।
३. उपग्रह- ब्रह्मचारिणमिच्छते । यहाँ इच्छति यो परस्मैपदको रूप हो तर यसका स्थानमा आत्मनेपदको इच्छते बन्यो । यस्तै प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति यहाँ युध्यते आत्मनेपदका स्थानमा परस्मैपदको युध्यति भयो ।
४. लिङ्ग- मघोस्तृप्ता इवासते । यहाँ नपुंसकलिङ्गमा हुने मधुशब्दको षष्ठीमा मधुनः यसका स्थानमा पुल्लिङ्ग ठानेर मघोः रूप बन्यो ।
५. पुरुष- अघा स वीरैदर्शभिरवियूयाः (ऋग्वेद ७।१०४।१५॥) । यहाँ वियूयात् प्रथम पुरुषको तिप्का स्थानमा वियूयाः मध्ययम पुरुषको सिप्को रूप प्रयोग भएको छ । (यु+विधिर्लिङ्) ।
६. काल- श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । यहाँ आ+धा यस्तो अवस्थामा अनद्यतने लृट् ३।३।१५॥ यो सूत्रले अनद्यतन भविष्यत हुनु पर्दथ्यो तर लृट् लकार भयो । आधाता का स्थानमा आधास्यमानः लृट्ः सद्वा ३।३।१४॥ सूत्रले लृट्का पछि शानच् भयो ।

७. हल् (व्यञ्जन वर्ण)– दुह+लुङ् (त) = अ दुह् स् (क्स्) + शप् त = एकाचो वशो भष् ले अधुक्षत् बन्थो । यसका स्थानमा भष् नभएर अदुक्षत् बन्थो । हलन्त ध् व्यञ्जनवर्णको स्थानमा व्यत्यय भएर द् वर्ण भयो ।

८. अच् (स्वरवर्ण)– मित्र वयं च सूरयः । यहाँ आकारका स्थानमा व्यत्यय भएर अकार भयो । मित्रा दीर्घका स्थानमा ह्रस्व मित्र भयो ।

९. स्वर (उदात्त, अनुदात्त, स्वरित) – गवामिव श्रियसे । यहाँ श्रिञ् सेवायाम् भ्वादि धातुबाट तुमर्थे सेसेन० सूत्रले क्सेन् प्रत्यय भयो । अनुबन्धलोप भयो । अचि श्नुधातुभ्रुवां ययोरियङ्बुडौ ६।४।७७। सूत्रले इयङ् आदेश भयो । सु विभक्ति अव्ययत्वात् सुको लुक् भएर श्रियसे रूप सिद्ध भयो । यहाँ ङित्यादिर्नित्यम् ६।१।१९७। सूत्रका अनुसार नित् प्रत्यय भएपछि आद्युदात्त हुन्छ तर व्यत्ययका कारण मध्योदात्त भयो ।

१०. कर्त्ता– कर्तृ शब्द सबै कारकको उपलक्षण हो । कारकमात्रको बोध हुनाले कर्म इत्यादिमा हुने कृत् र तद्धित प्रत्ययको पनि यसैबाट बोध हुन्छ । यहाँ पनि बहुलप्रकार देखिन्छ । जस्तै : अन्नादाय यहाँ अण्का स्थानमा अच् प्रत्यय भएको छ । कर्मण्यण् ३।२।११। सूत्रले कर्म उपपद हुने धातुबाट अण् प्रत्ययको विधान गर्दछ । अन्नमत्ति इति यस्तो विग्रहमा (अन्न+अद+अण् = अन्न आद-अन्नाद) यस्तो हुन्छ परन्तु व्यत्ययका कारण अच् प्रत्यय भयो (अन्न+अद+अच् = अन्न अद-अन्नाद) बन्थो । अण्मा अत उपधायाः सूत्रले उपधावृद्धि हुन्छ । यद्यपि अण् र अच् दुवै प्रत्ययबाट अन्नाद समान रूप बन्दछ । अब जिज्ञासा जागृत भयो कि दुवै प्रक्रियाबाट अन्नाद नै रूप बन्थो भने किन अच् नै भन्ने ? अण् भन्ने पनि त भयो नि ? यी दुईका बिचको अन्तर हो अण् गर्दा पदपाठमा अन्नऽआदाय हुन्छ भने अच् गर्दा अन्नऽअदाय हुन्छ । यो निश्चित अच्को काम हो । पदपाठलाई देखेर नै अण् का स्थानमा व्यत्ययले अच् गरिएको हो ।

११. यङ्– यो कुनै प्रत्यय होइन ताकि प्रत्याहार हो । सार्वधातुके यक् ३।१।६७। सूत्रको यबाट आरम्भ गरेर लिङ्याशिष्यङ् ३।४।८६। सूत्रको इसम्मको भागलाई यङ् भनिएको हो । यस प्रत्याहारमा सबै विकरणहरू पर्दछन् । त्यसैका लागि व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५। सूत्रमा भेदति आदि उदाहरणहरू दिइएका छन् ।

यसै कारण वेदमा सबै रूपहरूको सिद्धिका लागि बहुलं छन्दसि र व्यत्ययो बहुलम् यी दुई सूत्र नै पर्याप्त छन् । अन्य सूत्रहरू त यिनीहरूकै प्रपञ्चमात्र हुन् ।

८१ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः ।
हलकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नुष्मणा सप्रयुक्ते ॥

अन्वयः

द्वयोः च अस्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः । हलकारताम् एति स एव च अस्य ढकारः सन् ऊष्मणा सप्रयुक्ते ।

शब्दार्थः

द्वयोः = उभयोः, च = अपि, अस्य = एतस्य, स्वरयोर्मध्यमेत्य = स्वरयोर्मध्यस्थितस्य, संपद्यते = निवर्तते, स = यः, डकारो = डकारः, लकारः = लकारो भवति, हलकारताम् = हल इत्यकारताम्, एति = अपि, स = यः, एव = हि, च = अपि, अस्य = हलकारस्य, ढकारः = ढकारः, सन् = सम्यक् रूपेण, ऊष्मणा = ऊष्मसंज्ञकत्वेन, सप्रयुक्ते = प्रयुज्यते ।

व्याख्या

छन्दशास्त्रे स्वरस्य मध्यस्थितस्य डकारस्य लकारः, ढकारस्य ल्हकारो भवति ।

नेपाली व्याख्या

वैदिक संस्कृतमा स्वरको बिचमा रहेको 'ड' को 'ल' मा तथा 'ढ' को 'ल्ह' मा परिवर्तन हुन्छ ।

८२. परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

अन्वयः

परादिः च, परान्तः च, पूर्वान्तः च, पूर्वादयः च दृश्यन्ते ततः व्यत्ययो बहुलम् अपि दृश्यते ।

शब्दार्थः

परादिः च, परान्तः च, पूर्वान्तः च, पूर्वादयः च दृश्यन्ते ततः व्यत्ययो बहुलम् अपि दृश्यते ।

व्याख्या

छन्दशास्त्रे परादिश्छन्दसि बहुलम् ६।२।१९९॥ अस्मिन् सूत्रे परादिः परान्तः
पूर्वान्तः पूवादिः इत्यादय बहुलप्रकारेण विकल्पेन च उदात्तो भवति । यथा—

परादिः = तुविजाता उरूक्षया ।

परान्तः = नियेन मुष्टिहत्यया ।

पूर्वान्तः = यश्चिचक्रः ।

पूर्वादिः = विश्वायुर्धेहि । इति ।

नेपाली अर्थ

परादिश्छन्दसि बहुलम् ६।२।१९९॥ सूत्रमा छन्दशास्त्रमा अर्थात् वेदमा पररहेको सक्थ शब्दको आदि विकल्पले उदात्त हुन्छ । अजिसक्थमालभेत यस उदाहरणमा पर रहेको भन्नाले अजिशब्द भन्दा पर रहेको सक्थ शब्दको आदिभाग विकल्पले उदात्त हुन्छ । परादिको पनि, परान्तको पनि, पूर्वान्तको पनि र पूर्वादिको पनि व्यत्यय बहुल प्रकारले स्वरमा परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

जस्तै:

परादि उदात्त भएको उदाहरण : तुविजाता उरूक्षया ।

परान्त उदात्त भएको उदाहरण : नियेन मुष्टिहत्यया ।

पूर्वान्त उदात्त भएको उदाहरण : यश्चिचक्रः ।

पूर्वादि उदात्त भएको उदाहरण : विश्वायुर्धेहि ।

छन्दशास्त्रमा परपदमा रहेको सक्थ आदि वर्ण विकल्पले उदात्त हुन्छ । यो वार्तिक हो । पदादि परान्त पूर्वान्त र पूर्वादि भागमा उदात्त बहुलप्रकारले अनेकत्र देखिन्छ । यो बहुल ग्रहणबाट प्राप्त व्यत्यय हुने भएकाले यसको कुनै निर्धारित कारण हुँदैन ।

८३. इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥

अन्वयः

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः प्रीतये तदस्तु ।

शब्दार्थः

इत्थम् = इत्थं रूपेण, वैदिकशब्दानाम् = वैदिकशब्दस्य, दिङ्मात्रम् = दिशाबोधमात्रम्, दिङ्निर्देशनम्, इह = अत्र, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम्, दर्शितम् = प्रदर्शितम्, श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः = पार्वतीपरमेश्वरयोः, प्रीतये = प्रीतिवर्द्धनाय, तद् = एतत् ग्रन्थम्, अस्तु = भवतु ।

अर्थः

इत्थं रूपेण वैदिकशब्दानाम् दिङ्निर्देशनमात्रम् अत्र वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम् प्रदर्शितम्, एतत् ग्रन्थम् श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः प्रीतिवर्द्धनाय भवतु ।

नेपाली शब्दार्थः

इत्थम् = यस्ता प्रकारले, वैदिकशब्दानाम् = वैदिक शब्दहरूको, दिङ्मात्रम् = दिशाबोध मात्र, दिङ् निर्देशमात्र, इह = यहाँ यस वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा, दर्शितम् = देखाइयो, प्रस्तुत गरियो । श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः = श्रीमान्भवानीविश्वनाथलाई, प्रीतये = प्रीतिका लागि, तद् = त्यो, अस्तु = होओस् ।

नेपाली अर्थ

यस वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा यस्ता प्रकारले वैदिकशब्दहरूको निर्माण, रूपायन र प्रयोगको दिङ् दर्शनमात्र देखाइयो । भवानी विश्वनाथको प्रीतिका लागि त्यो कृति होओस् । अर्थात् यस प्रकार वैदिक शब्दको प्रदर्शन स्वरज्ञानार्थ यहाँ प्रदर्शन गरियो । सर्व ऐश्वर्ययुक्त आशुतोष भगवान् शङ्कर एवं भवानी पार्वतीको प्रीतिका लागि यो ग्रन्थरत्न वहाँहरूमा सभक्ति समर्पण गर्दछु । भनेर वैयाकरण भट्टोजिदीक्षितले वैदिकप्रक्रियाको समाप्तिमा यस प्रकारको ग्रन्थसमाप्तिको कामना गरेका हुन् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

परिशिष्टम्

(विशेषस्मरणीयपद्यानि)

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीपठनप्रसङ्गे विभिन्नेषु सन्दर्भेषु गुरुमुखात् श्रुतिपथमागतानां
कारिकाणां सङ्ग्रहः

- अ- अंशभूतं किलानाभ्यमिति वृत्तावुदीरितम् ।
मूलद्रव्याङ्गभूतत्वालाभस्यात्रास्त्रि मूल्यता ॥१॥
अकृतस्य क्रिया चैव प्राप्तेर्बाधनमेव च ।
अधिकार्थविवक्षा च त्रयमेतन्निपातनात् ॥२॥
अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खाऽङ्गाष्टैकद्विकैर्गजः ।
रथैरेतैर्हयस्त्रिधनैः पञ्चधनैश्च पदातिभिः ॥३॥
अग्निराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम् ॥४॥
अत्रातः स्थान इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
सम्भवव्यभिचारो हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥५॥
द्वयेतदोः सम्भवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥६॥
अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुक् प्रतिषिध्यते ।
पञ्चमीवर्जितानां तु सुपामम्भाव इष्यते ॥७॥
अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च ।
यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥८॥
अनदन्ते समासेऽस्मिन् नित्यं सुब्लुप्यते ततः ।
कार्यो ह्रस्वोऽन्त्यदीर्घस्य क्लीबत्वात्सुविचक्षणैः ॥९॥
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥१०॥
अन्धः पश्यसि किं वृद्धे । पतितं तव किं भुवि ।

२ २ मूढ ! न जानासि गतं तारुण्यमौक्तिकम् ॥११॥
 अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
 श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥१२॥
 अपृक्तञ्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु ।
 अद्ङित्वाड्डतरादीनां न लोपो न च दीर्घता ॥१३॥
 अमेह-क्व-तसि-त्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः ।
 निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥१४॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
 उपाध्यायाऽप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥१५॥
 अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
 अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥१६॥
 अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।
 गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥१७॥
 अवावरीं धीतिमिरस्य पीवरीं संसारसिन्धोः परमार्थदृश्वरीम् ।
 सुधीवरीं सत्पुरुषार्थसम्पदां नमामि भक्त्या परया सरस्वतीम् ॥१८॥
 अविकारोऽद्वयं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।
 च्युतं च प्राणिनस्तत्तद् निभं च प्रतिमादिषु ॥१९॥
 अवी-तन्त्री-स्तरी-लक्ष्मी-तरी-धी-ही-श्रियां भियः ।
 अङ्ग्यन्तत्वात् स्त्रियामेषां न सुलोपः कदाचन ॥२०॥
 अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ही-श्रीणामुणादिषु ।
 सप्तानामपि शब्दानां सोर्लोपो न कदाचन ॥२१॥
 अव्याहतकला यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः ।
 जन्मादयो विकाराः षट् भावभेदस्य योनयः ॥२२॥
 अष्टाध्यायी जगन्माताऽमरकोषो जगत्पिता ।
 भट्टिकाव्यं गणेशश्च त्रयीयं सुखदाऽस्तु नः ॥२३॥

अहो आहो उताहो च नो हो हंहो अथो इमे ।

मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा स्मृताः ॥२४॥

अहो आहो हो उताहो च नो अंहो अथो इमे ।

भोप्रयुक्ताश्च ओदन्ता अष्टावित्यागमे स्मृताः ॥२५॥

आ- आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातिनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥२६॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥२७॥

आदित्यग्रहतारादिपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥२८॥

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥२९॥

आमोऽमित्त्वमदन्तत्वाद् अगुणत्वं विदेस्तथा ।

आस्कासोराभिवधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥३०॥

आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥३१॥

इ- इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥३२॥

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽपिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥३३॥

इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते ।

प्रयोजनवशादेते निपतन्ति पदे पदे ॥३४॥

इहानुक्तं समासार्थं द्वितीयेत्यादि खण्ड्यताम् ।

कृता बहुलमित्येतद् बाहुल्यं वा विजृम्भताम् ॥३५॥

ई- ईङ् गताविति धातोर्यत् तस्मादेयमिति स्थिते ।
एङीति पररूपे स्याद् उपेयमिति न त्विणः ॥३६॥

उ- उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः ॥३७॥
उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोर्नौ ।
गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे ॥३८॥
सपदि पदमुदीते केवलः प्रत्ययो यत् ।
तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोऽपि ॥३९॥
उपदेशग्रहोऽप्यत्र वक्ष्यमाणोऽपकृष्यते ।
गुणे नित्ये कृतेऽप्येष ऋदन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥४०॥
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥४१॥
उभयोरिदमन्यतरद् कतरद्यतरत्ततरत् पुनरेकतरम् ।
इतरत्पुनरन्यदथान्यतमं कतमत्प्रभृतिष्विदमेकतमत् ॥४२॥
उरः सर्पिर्मधूपानद् दधि शालिः पयः पुमान् ।
अनङ्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वान्नित्यमर्थतः ॥४३॥

ऊ- ऊध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥४४॥

ए- एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुक्तकोटयः क्रमशः ।
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् ॥
जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः ॥४५॥
एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥४६॥

एकं द्विकं त्रिकञ्चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।
 नमार्थं इति सर्वे पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥४७॥
 एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
 साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते ॥४८॥
 एकोना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गता ।
 विंशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥४९॥
 एको वै डतरान्तश्च डतमान्तस्तथाऽपरे ।
 अन्येतरौ तरान्तोऽन्यः सूत्रे पञ्चविधं स्मृतम् ॥५०॥
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः यो बभाषे ।
 नूनं न दृष्टः कविनापि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥५१॥
 एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।
 तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥५२॥
 यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धचर्यम् ।
 ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्कथितेन ॥ ५३॥
 एत्वं भिसि परत्वाच्चेत् अत एस् क्व भविष्यति ।
 कृतेऽप्येत्वे भौतपौव्यदैस्तु नित्यस्तथा सति ॥५४॥
 एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विप्रसिद्धाङ्कमधूकमाला ।
 ऋजुप्राणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैर्नमभाषमाणा ॥५५॥
 एष प्रावृषिजाम्भोदनादी भ्राता विरौति चे ।
 ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात् त्रायस्व राघवम् ॥५६॥
 एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।
 आप्तवचोऽत्र न किञ्चिद् दृष्टं लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम् ॥५७॥

क- कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्रकृताचारे स आर्य इति संस्मृतः ॥५८॥

कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानां तथैव च ।

अपादानाधिकरणे चेत्याहुः कारकाणि षट् ॥५९॥
 कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम् ।
 उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥६०॥
 कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता ।
 षष्ठीसमासे त्वानक्षेत्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥६१॥
 काचं मणिं काञ्चनमेकसूत्रे, ग्रन्थासि बाले ! किमिदं विचित्रम् ।
 विचारवान् पाणिनिरेकसूत्रे, श्वानं युवानं मघवानमाह ॥६२॥
 कारणे कार्यसद्भावपक्षात् सम्भूततोच्यते ।
 विकारे वाच्यमेण्या ढञ् कोशाच्चेत्याह भाष्यकृत् ॥६३॥
 कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।
 गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥६४॥
 किंशब्दाद् द्वयादिवर्जाच्च सर्वनाम्नो बहोरपि ।
 प्राग्दिशः प्रत्यया ज्ञेया नाऽपरेभ्यो भवन्त्यमी ॥६५॥
 कियन्मात्रं जलं विप्र ! जानुदघ्नं नराधिप ।
 तथापीयमवस्था ते, न हि सर्वे भवादृशाः ॥ ६६॥
 कृष्टपच्याशनस्त्यक्तकुप्यो जनो, नो मृषोद्यस्सदाव्यथ्यनेताधुना ।
 राजसूयादिकर्तव्यनिष्ठो गुणी, रुच्यसूर्यादिदेवार्चने को मुनिः ॥६७॥
 कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रममः ।
 कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ॥६८॥
 क्रियाया द्योतको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
 नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥६९॥
 क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
 विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥७०॥
 क्रोड-बाल-गला भाल-भगोखाः खुसंयुताः ।
 शफो भुजो गुदं घोणाकरौ क्रोडादिनामनि ॥७१॥

क्वचित्पुत्र्यामपि हरः पुंयोगे ङीषमिच्छति ।

केकयी केकयसुता देवकी देवकात्मजा ॥७२॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥७३॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु ॥७४॥

ग- गङ्गा विष्णुपदी जहनुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथागा त्रिस्रोता भीष्मसूः अपि ॥७५॥

गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः ।

स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥७६॥

गता वेदविद्या गतं धर्मशास्त्रं गतं रे गतं रे गतं न्यायसूत्रम् ।

इदानीन्तनानां जनानां प्रवृत्तिः सुबन्ते तिङन्ते कदाचित् कृदन्ते ॥७७॥

गुञ्जाः पञ्च तु माषः स्यात्ते सुवर्णमस्तु षोडश,

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्,

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकाः ॥७८॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥७९॥

गुरुं तुंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

श्मशाने जायते घोरे काकगृध्रोपसेविते ॥८०॥

गृधेर्यलोपे लङि सेरिलोपे हल्ङ्यादिलोपे रपरे गुणे च ।

भष्भावजशत्वे ररेफरत्वे द्रलोपदीर्घे च भवेदजर्घाः ॥८१॥

गेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जनसङ्गो चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥८२॥

हेयं हर्म्यमिदं निकुञ्जभवनं श्रेयं प्रदेयं धनं ।
 पेयं तीर्थपयो हरेर्भगवतो गेयं पदाम्भोरुहम् ॥८२॥
 नेयं जन्म चिराय दर्भशयने धर्मे निधेयं मनः ।
 स्थेयं तत्र सिताऽसितस्य सविधे ध्येयं पुराणं महः ॥८३॥
 गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् ।
 स्त्री सौरभेयी दृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूमि च ॥८४॥
 ग्रामात्क्रोशे निवस्तव्यं भिक्षुणेति विधीयते ।
 तादृङ् निकटवासेऽयं विधिनैकटिको यतिः ॥८५॥

- घ- घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ।
 वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥८६॥
 घोष आभीरपल्ल्यां स्याद् गोपालध्वनिघोषके ।
 काँस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ ॥८७॥
- च- चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।
 इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बल्निमित्तो विघाती ॥८८॥
 चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभावितकृतिम् ।
 ततो विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादयं नारद इत्यबोधि सः ॥८९॥
- ज- जकारश्च शकारश्च टकारश्च डपावपि ।
 सुङ्स्योरुदितौ चैव सुपि सप्त स्मृता इतः ॥९०॥
 जक्षि-जागृ-दरिद्रा-शास्-दीधीङ्-वेवीङ्-चकास्तथा ।
 अभ्यस्तसञ्ज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥९१॥
 जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु ।
 जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च ॥९२॥
 जन्मतः स्वजनशोककारिका सम्प्रदानसमयेऽर्थहारिका ।

यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥९३॥
 जायन्ते नव सौ, तथामि च नव, भ्यम्भिस्त्र्यसां सङ्गमे ।
 षट् संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि ॥९४॥
 चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तद् ।
 जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥९५॥
 जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा ।
 अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥९६॥

ट- टाप् डाप्चापस्त्रयोऽप्येते डीप् डीष् डीन्प्रत्ययैः सह ।
 ऊङ्गितिभ्यां मिलिताश्चापि सन्त्यष्टौ प्रत्ययाः स्त्रियाम् ॥९७॥
 टिड्ढाणञ्द्वयसच्चुटूडसिडसोस्तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्-
 वस्मस्ताहश्चिचष्टुनाष्टुरत इञ्शश्छोऽद्यचोऽन्त्यादि टि ।
 लोपोव्योर्वलिवृद्धिरेचियचिभं दाधाध्वदाप्छेचटे-
 रित्यब्दानखिलान्नयन्ति कतिचिच्छब्दान् पठन्तः कटून् ॥९८॥

त- तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
 अप्राशस्त्यं विरोधश्च नवर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥९९॥
 तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात् सिद्धान्ते चौषधोत्तमे ।
 प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छेदे ॥१००॥
 तपःश्रुतञ्च योनिश्चैतद् ब्राह्मणकारकम् ।
 तपःश्रुताभ्यां हीनोऽपि जातिब्राह्मण एव सः ॥१०१॥
 तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्यादिनी धुनी ।
 स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥१०२॥
 तस्याभावे निमित्तस्य नित्यभावो न विद्यत ।
 लिङ्गमस्य प्रयोगस्य कष्टायेति प्रकीर्तितम् ॥१०३॥
 तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद् दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः ॥१०४॥
 तुमुन्क्त्वाप्रत्ययादीनां सत्त्वभूतार्थवर्जनात् ।
 सामान्योक्तः सुरेव स्यादिति न्यासादिषु स्थितम् ॥१०५॥
 तुम्बिकातृणकाष्ठञ्च तैलं जलमुपागतम् ।
 स्वभावादूर्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशी गतिः ॥१०६॥
 तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या ।
 तदृणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव निष्क्रयं मनुते ॥१०७॥
 त्यजस्व कोपं कुलकीर्तिनाशनं भजस्व धर्मं कुलकीर्तिवर्धनम् ।
 प्रसीद जीवेम सबान्धवा वयं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥१०८॥
 त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
 एतच्छिवे ! विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥१०९॥

द- ददातिश्च दधातिश्च भिनोतिर्लभिरित्यपि ।
 क्रीणातिश्च करोतिश्च बिभर्त्यथ परिवर्पिः ॥११०॥
 पाणिनीये महातन्त्रे नवैते धातवो ङ्वितः ।
 प्रत्ययः क्त्रिर्भवेद् भावे निर्वृत्ते मप् ततः स्मृतः ॥१११॥
 ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।
 लिम्पैरिव तनोर्वातश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥११२॥
 दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
 ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥११३॥
 दृष्टः परापरत्वस्य दिक्कृतस्य विपर्ययः ।
 युवस्थविरयोः सोऽपि विना कालं न सिद्धयति ॥११४॥
 देङ्-दाणौ दो-डुदाजौ च, धेट्-डुधाजावुभावपि ।
 पाणिनीये महातन्त्रे, प्रोक्ता घुसञ्ज्ञका अमी ॥११५॥
 देवत्रातो गलो ग्राह-इति योगे च सद्बिधिः ।
 मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥११६॥

देवत्रातो गलो ग्राह्य इतियोगे च सद्विधौ ।
 मिथस्तेन विभाषन्ते गवाक्षः संशितो व्रतः ॥११७॥
 द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रमम् ।
 अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥११८॥
 द्वन्द्वोऽस्मि द्विगुरपि च गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।
 तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥११९॥
 द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।
 पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥१२०॥
 द्वौ नञौ तु समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।
 पयुदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥१२१॥

घ- धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।
 स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥१२२॥
 धातुप्रकरणाद् धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
 आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥१२३॥
 धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थे नियमस्य च ।
 अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थे च निपातनम् ॥१२४॥
 धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
 प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥१२५॥
 धित्वे ष्टुत्वेऽप्यनुस्वारे जश्त्वे परसवर्णता ।
 सवर्णे च भरो लोपे शिण्ठि-पिण्ठीति जायते ॥१२६॥
 ध्वमि ते च वहौ थासि दन्त्ये क्सो लुप्यतेऽखिलम् ।
 दुह्दिहोर्लिह्गुहोश्चैव नान्यत्रेति विनिर्णयः ।
 लोपोऽजादौ तदन्तस्याऽविशेषेणाभिधीयते ॥ १२७॥

न- नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलि धातुषु ।
 सकारजः शकारश्चे षाट् टवर्गस्तवर्गजः ॥१२८॥
 नक्षत्रगामिन्यणि तिष्यपुष्ययोश्छे इयां च लोपोऽयमगस्त्यसूर्ययोः ।
 इयामेव मत्स्यस्य भवेदितीरणाद् व्यनाशि सूत्रं प्रविभज्य वार्तिके ॥१२९॥
 नञा किञ्चन नास्तीति बोधयन्ती श्रुतिर्यतः ।
 तदर्धनिर्णयो जातो बालकृष्णप्रभाऽश्रितः ॥१३०॥
 नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
 तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥१३१॥
 न हि किञ्चित् पदं नाम रूपेण नियतं क्वचित् ।
 पदानां रूपमर्थो वा वाक्याथदिव जायते ॥१३२॥
 नाकमिष्टसुखं यान्ति सयुक्तैर्वडवारथैः ।
 अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥१३३॥
 नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
 यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥१३४॥
 नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
 श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥१३५॥
 निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदाम् ।
 प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ॥१३६॥
 समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियाम् ।
 श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव वपुः ॥१३७॥
 निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्त्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।
 तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्वाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥१३८॥
 औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
 संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद् यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥१३९॥
 नीचैः सङ्गो गुरुरपि तुच्छत्वं याति कौतुकम् ।

किमिह दीर्घोऽपि यथा स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥१४०॥
 नृत्तावसाने नटराजराजो ननादढक्कां नवपञ्चवारम् ।
 उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥१४१॥

प- पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।
 यान्यद्विवचनान्यत्र शेषेलोपो विधीयते ॥१४२॥
 पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादशवात् पतत्यसौ ।
 तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥१४३॥
 पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
 आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥१४४॥
 पदानां लुप्यते यत्र प्रायः स्वाः स्वा विभक्तयः ।
 पुनरेकपदीभावः समास उच्यते तदा ॥१४५॥
 परिणामः पृथग्भावो व्यवस्थाक्रमतः सदा ।
 भूतैष्यद्वर्तमानात्मा कालरूपी विभाव्यते ॥१४६॥
 परिमाणगुणाधारं द्रव्यं द्रव्यविदो विदुः ।
 पृथिवी सलिलं तेजः पवनमास्तमस्तथा ॥१४७॥
 व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति क्रमात् ।
 एकादशविधं चैतत् कुमारिलमते मतम् ॥१४८॥
 परेणैवेणग्रहाः सर्वे पूर्वैणैवाऽणग्रहा मताः ।
 ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु ॥१४९॥
 परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।
 उत्वं वाऽऽदेः परादक्ष्णः सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥१५०॥
 पाणिनेर्न नदी गङ्गा यमुना च स्थली नदी ।
 प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो यदिच्छति करोति तत् ॥१५१॥
 पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ।

यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहम् ॥१५२॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्रमर्हति ॥१५३॥
 पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ।
 वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥१५४॥
 पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥१५५॥
 प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
 धर्मोपदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥१५६॥
 प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
 स्वस्तिर्भवतु ते नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा ॥१५७॥
 प्रत्ययाः शिवसूत्राणि आदेशा आगमास्तथा ।
 धातुपाठो गणे पाठ उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥१५८॥
 प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
 शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥१५९॥
 प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
 यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥१६०॥
 प्रागन्यतः शक्तिलाभान्त्यग्भावापादनादपि ।
 तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥१६१॥
 अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।
 आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते ॥१६२॥
 प्रागुदञ्चौ विभयते हंसः क्षीरोदके यथा ।
 विदुषां शब्दसिद्धयर्थे सा नः पातु शरावती ॥१६३॥
 प्राण्योषधितरुभ्यस्तु विकारावयवार्थयोः ।
 अन्येभ्यस्तु विकाराऽर्थे प्रत्ययाः स्युरतः परम् ॥१६४॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपदगुणैः ।

असर्वलिङ्गां बह्वर्थी तां जाति कवयो विदुः ॥१६५॥

प्रिया-कान्ता-मनोज्ञा-स्वा-कल्याणी-भक्ति-दुर्भगाः ।

सचिवा-वामना-क्षान्ता-चपला-निचिता-समाः ॥१६६॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाऽथ तनया तथा ।

एतेऽष्टादशशब्दाः प्रियादिगणे पठिता यथा ॥१६७॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥१६८॥

फ- फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् ।

फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् ॥१६९॥

ब- बलका बकपंक्ति स्याद् बलाका बिसकण्ठिका ।

बलवका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः ॥१७०॥

बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।

अल्पः स्याद्विषयो यस्य य विशेषविधिर्मतः ॥१७१॥

बाहुलं स्यादमो भावस्तृतीयासप्तमीगतः ।

पञ्चमी श्रूयते नित्यम् उपकृष्णान्निदर्शनम् ॥१७२॥

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टं कार्य्यमशेषविधेश्च ।

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु नाम च धातुजमाह निरुक्ते ॥१७३॥

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।

न छन्दसा केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः ॥१७४॥

बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्या च वाचि च ।

वारिधान्यां महत्याञ्च छन्दोवसनभेदयोः ॥१७५॥

भ- भिदेलिमानि काष्ठानि शालयोऽमी पचेलिमाः ।

छिदेलिमा जीर्णरज्जुस्तृणजालं दहेलिमम् ॥१७६॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिशिच्छन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥१७७॥

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थ वदन्तीति भवर्था वा वादयः स्मृताः ॥१७८॥

भेद्यभेदकयोश्चैकसम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥१७९॥

भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणम् ।

प्रधानं तु विशेष्यं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥१८०॥

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।

तुदादिश्च रुधादिश्च तन-क्र्यादि-चुरादयः ॥१८१॥

म- मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम् ।

पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥१८२॥

महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् ।

तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवदिति मेदिनी ॥१८३॥

मासेभ्यः प्रतियच्छन्ति तिलाँस्तर्पणकांक्षिणः ।

तिलेभ्यः प्रतियच्छन्ति मासाँस्तेमनकांक्षिणः ॥१८४॥

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥१८५॥

मुच्-सिचौ लुप्-लिपौ चेति विद्-खिदौ कृत् पिशौ तथा ।

नुम्भाजः शो भवन्त्यष्टौ मुञ्चतीति निदर्शनम् ॥१८६॥

मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करो शमलं शकृत् ।

पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविशौ स्त्रियौ ॥१८७॥

य- यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि ।

हेञ्वदी श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥१८८॥

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।
 रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ॥२०१॥
 रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम् ।
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम ! मां पालय ॥२०२॥
 रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ।
 रौमकं वसुकं वस्तकं वा वस्तोऽजः स इवाजगन्धित्वात् ॥२०३॥

ल- लक्ष्म्या वै जायते भानुः सरस्वत्यापि जायते ।
 अत्र षष्ठीपदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥२०४॥
 लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
 शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥२०५॥
 लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुकाममनसोरपि ।
 समो वा हितततयोर्मासस्य पचि युद्धजोः ॥२०६॥

व- वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
 धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥२०७॥
 वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
 स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥२०८॥
 वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्ग्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
 आमश्च प्रतिषेधार्थम् एकाचश्चेदुपग्रहात् ॥२०९॥
 वाताय कपिला विद्युद् आतपायातिलोहिनी ।
 पीता वर्षाया विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥२१०॥
 विद्वान् कीदृग्वचो ब्रूते ? को रोगी ? कश्च नास्तिकः ?
 कीदृक् चन्द्रं न पश्यन्ति ? सूत्रं तत्पाणिनेर्वद ॥२११॥
 विधिरत्यन्तमप्राप्तौ, नियमः पाक्षिके सति ।
 तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥२१२॥

यत्रार्थवति संघाते पूर्वो भागस्तथोत्तरः ।
 स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हः समासस्यैव तस्य चेत् ॥१८९॥
 यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
 स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥१९०॥
 यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
 अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥१९१॥
 यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ।
 क्लीबवृत्तौ तदेव स्याद् भाषितपुंस्कं तदुच्यते ॥१९२॥
 यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।
 तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥१९३॥
 यव-गोधूम-धान्यानि तिलाः कङ्गु-कुलत्थकाः ।
 माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥ १९४॥
 गवेधुकाश्च नीवारा आढक्यश्च सतीनकाः ।
 चणकाश्चीणकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥१९५॥
 यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
 तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजकम् ॥१९६॥
 यस्मिन् दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥१९७॥

२- रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।
 इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥१९८॥
 राघवस्य शरैर्घोरैर्घोररावणमाहवे ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं मर्यादा दशवार्षिकी ॥१९९॥
 रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग्धिक् ।
 अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिक् ॥ २००॥

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।
 रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ॥२०१॥
 रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम् ।
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम ! मां पालय ॥२०२॥
 रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ।
 रौमकं वसुकं वस्तकं वा वस्तोऽजः स इवाजगन्धित्वात् ॥२०३॥

ल- लक्ष्म्या वै जायते भानुः सरस्वत्यापि जायते ।
 अत्र षष्ठीपदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥२०४॥
 लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
 शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥२०५॥
 लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुकाममनसोरपि ।
 समो वा हितततयोर्मासस्य पचि युद्धघ्नोः ॥२०६॥

व- वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
 धातोस्तदर्थानि शयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥२०७॥
 वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
 स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥२०८॥
 वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यद्भ्रमसिद्धिः प्रयोजनम् ।
 आमश्च प्रतिषेधार्थम् एकाचश्चेदुपग्रहात् ॥२०९॥
 वाताय कपिला विद्युद् आतपायातिलोहिनी ।
 पीता वर्षाया विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥२१०॥
 विद्वान् कीदृक्चो ब्रूते ? को रोगी ? कश्च नास्तिकः ?
 कीदृक् चन्द्रं न पश्यन्ति ? सूत्रं तत्पाणिनेर्वद ॥२११॥
 विधिरत्यन्तमप्राप्तौ, नियमः पाक्षिके सति ।
 तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥२१२॥

विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥२१३॥

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥२१४॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्या संख्येय-संख्ययोः ।

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियाः ॥२१५॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥२१६॥

वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वस्तस्य न विद्यते ।

विन्ते धर्मं सदा सद्भिस्तेषु पूजां च विन्दति ॥२१७॥

वेदानुद्धरते जगन्ति वहतै, भूलोकमुद्विभ्रते,

दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते,

म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥२१८॥

श- शुभ्रादित्वेन गाङ्गेयो गाङ्गश्चापि शिवाद्यणि ।

गाङ्गायनिस्तिकादित्वादिति गङ्गा त्रिरूपिणी ॥२१९॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

आचाण्डलास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥२२०॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयोः समा ॥२२१॥

ष- षष्ठी सूत्रे ततः स्थाने पञ्चमी च तदुत्तरे ।

सप्तमी च परे वाच्ये गम्ये चोपपदे क्वचित् ॥२२२॥

स- संगच्छ पौंस्त्रिंशत्पदं मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोष्य-पापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥२२३॥

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
 अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥२२४॥
 संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
 कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥२२५॥
 संप्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।
 प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥२२६॥
 संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।
 रात्तु तेनैव लोपः स्याद् हलस्तस्माद्विधीयते ॥२२७॥
 संयोगे गुरुसञ्ज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।
 क्नु-सनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥२२८॥
 सकारो जश्शसोरोसि डसि भ्यसि न चेद्भिसि ।
 मकारश्च तथा ज्ञेय आमि भ्यामि स्थितस्त्वमि ॥२२९॥
 सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
 आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥२३०॥
 सन्-क्यच्काम्यच्क्वङ्क्वषोऽथाऽऽचारक्विब्णिज्यङस्तथा ।
 यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशाऽमी सनादयः ॥२३१॥
 सन्ध्यावन्दनवेलायां तन्तडागं द्विजोत्तमैः ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥२३३॥
 समुपागतवति नाथे गोहे कृष्णे च किं करोम्यद्य ।
 स्मर सखि पाणिनिसूत्रं विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥२३४॥
 सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
 वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥२३५॥
 सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम् ।
 ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥२३६॥
 सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥२३७॥

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥२३८॥

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥२३९॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीबं वशिरं (वसिरं) च तत् ।

सैन्धवोऽस्त्री शीलशिवं (सितशिवं) माणिमन्थञ्च सिन्धुजे ॥२४०॥

सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव च ।

गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारास्त्रिधा मताः ॥२४१॥

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थ्यात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥२४२॥

सीतया रामचन्द्रस्य गते कमलमालिका ।

मुधा बुधा भ्रमन्त्यत्र प्रत्यक्षेऽपि क्रियापदे ॥२४३॥

सुप्सुपेति समासो वा बोध्यः शिष्टप्रयुक्तिषु ।

शब्दाः शिष्टैः प्रयुक्तास्तु सर्वथा साधवो मताः ॥२४४॥

सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु ।

सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि (लौहानि वा) चक्षते ॥२४५॥

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वर्णैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥२४६॥

सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके ।

सूत्रं योनिरिहार्यानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम् ॥२४७॥

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥२४८॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके त्रीणि मधुरलवणस्य ।

तिलकं तत्र मेचके कृष्णवर्णे सौवर्चले तिलकमित्युच्यते ॥२४९॥

स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनोत्पाप्लवतेऽपि च ।

स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाप्लवनवाचिनः ॥२५०॥

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥२५१॥

स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे ना कुक्कुरे मुनौ ।

अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः ॥२५२॥

स्थाने शत्रुवदादेशा भाले पुण्ड्रवदागमाः ।

दन्तानामिव लोपः स्याच्छत्रवत् प्रत्ययाः स्मृताः ॥२५३॥

स्मृत्याऽजादिगणे युक्ता टाबुत्पत्तिर्द्विगोरपि ।

त्र्यनीकेति गणे कीर्त्यः स्यादाकृतिगणो हि सः ॥२५४॥

स्यात्तस्य पुरुषस्तत्पुरुषः षष्ठीसमासतः ।

तेन तज्जातिजाः सर्वे कृद्वत् तत्पुरुषाः स्मृताः ॥२५५॥

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति ।

द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा जानीहि तन्मण्डनपण्डितौघः ॥२५६॥

स्वमाने परमाने चोभयत्रापि स्मृतो णिनिः ।

परं खशो विधानं तु स्वमान एव केवलम् ॥२५७॥

ह- हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि शल्यपि वाञ्छता ।

अर्हेणाधुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥२५८॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥२५९॥

हलोऽनुवर्तनाद्वापि निर्दिश्यमानतोऽथवा ।

हस्य धत्वं भवेच्चेति रुदिहीति न दोषभाक् ॥२६०॥

हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिते ।

पञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ॥२६१॥

अकारादि श्लोकानुक्रमणिका

१. अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिद् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिद् काद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥
२. अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥
३. अद्भुदुखिदुच्छिदतुदिनुदः पद्मभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शदसदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥
४. अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥
अतत्स्थं तत्रदृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥
५. अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्वयधिकं शतम् ।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
६. अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥
७. अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥
८. अषितः क्षाम्यते क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ॥
९. आकर्षात्पपदिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः पितः षडेते ठगाधिकारे ॥
१०. आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणै सहः ॥
११. आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥
१२. आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
क्रोष्टृकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तेऽथ जालकिः ॥

१३. इट दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥
१४. इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥
णेरगलोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥
१५. इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथा शास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
१६. इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥
१७. ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥
१८. उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहार संहार विहार परिहारवत् ॥
१९. उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाश्चेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
२०. उह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि भवन्तीति मनीषिभिः ॥
२१. ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्षुशीङ्स्तुनुक्षुशिवडीङ्श्रिभिः ।
वृङ् वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
२२. एते परत्वाद्वाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ।
द्वयेकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
२३. ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥
२४. कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

२५. खयां यमाः खयः ऽकऽपौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
२६. गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥
२७. गुणनाभावौत्वनुङ्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥
२८. गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥
२९. गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।
यद्वा स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥
३०. गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥
३१. चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ॥
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥
३२. चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरूच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥
३३. चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥
३४. चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥
३५. अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥
३६. तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

३७. तृपदृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।
स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥
३८. त्विषतुषद्विषदुषपुष्यपिष्विषश्लिष्यतयो घसिः ।
वसतिर्दहदिहिदुहो नह मिह रह लिह बहिस्तथा ॥
३९. दलद्वये टाबभावः क्लीवे चाद्ङिवरहः स्वमोः ।
समासे सुरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् ॥
४०. दुह्याचपच्छण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥
४१. द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।
तवलकारादिषु बुधैर्वोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥
४२. द्वयेकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्वेकतार्थत्वान्न युवावौ त्वसौ न च ॥
४३. द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः ।
हलकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सप्रयुक्ते ॥
४४. धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥
४५. धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥
४६. परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥
४७. पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषां बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥
४८. पूर्वार्धे कथितास्तुर्य पञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥

४९. प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ॥
५०. बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नापक्षिपृच्छुपितपतिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
५१. भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥
५२. भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥
५३. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥
५४. मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥
५५. मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥
५६. रब्जिमस्जी अदिपदी तुद् (नुद्) क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ।
भष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥
५७. लिप्लुप्वपृषाप्स्वप्सृपियभ्रभूलभृगमूनम्यमो रमिः ।
क्रुशिर्दशिदिशीदृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्मृशः कृषिः ॥
५८. लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्खानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥
५९. वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥
६०. वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
णिजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥
६१. वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

६२. विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥
६३. शक्लृपच्मुच्चिर्च्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज्जृज्ज्विजिर्स्वज्जिसञ्ज्सृजः ॥
६४. शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिरगतिः ॥
६५. शौषिकान्मनुवर्षीयाच्छैषिको मनुवर्षिकः ।
सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥
६६. शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यद्भुक्ति ॥
६७. श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥
६८. श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभूर्विजयतेतराम् ॥
६९. संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिवति माधवः ॥
७०. संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥
७१. संहितैकपदेनित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्य तु सा विवक्षामपेक्षते ॥
७२. सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ॥
विदन्ते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥
७३. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

७४. समस्यमाने द्वयेकत्ववाचिनी युष्मदप्सदौ ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥
७५. सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं मातदर्थेऽभूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥
७६. सुकेशीसुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
सुस्तनीसुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशो स्थितत्वात् ॥
७७. सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्नामपि नौ हरिः ।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दह्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥
७८. सुजस्तेडस्सु परत आदेशाः स्यु सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥
७९. सुपां सुपा तिडा नाम्ना धातुनाथ. तिडां तिडाः ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥
८०. सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरक तृयडां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देशां सोऽपि सिध्यति बाहुलकेन ॥
८१. सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्याऽभ्ये दन्त्याऽजन्तसादयः ।
एकाचः षोपदेशाः ष्वष्कस्विदस्वदस्वञ्जस्वप्स्मिडः ॥
८२. स्वम्सुप्सु नव षट् भादौषट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावयः ॥
८३. स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कण्डेल, भीमप्रसादः, फक्किकाकारिकाव्याख्यानम्, काष्ठमण्डपः : नेपाल-
वेदविद्याश्रमः संस्कृत-माध्यमिक-विद्यालयः, वि.सं. २०७६ ।
- ठक्कुरः कनकलालशर्माः, फक्किकारत्नमञ्जूषा, सिद्धान्तकौमुदीस्थपङ्क्ति-
व्याख्यानरूपा, (षष्ठावृत्तिः) बनारस : श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवनम्, वि.सं.
२००७ ।
- दीक्षितः, भट्टोजिः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमाटीका, (च.सं.), गोपालदत्त-
पाण्डेयः (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्, १९९९ ।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तत्त्वबोधिनिःसमाख्यव्याख्यासंवलिता (व्याख्या.)
वासुदेवशर्मा, नयाँदिल्लीः लालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, २००९ ।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, लक्ष्मीटीका, (व्याख्या.) सभापतिशर्मा,
द्वितीयांशः, बालकृष्णशर्मा (सम्पा.), वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास,
१९६६ ।
- शब्दकौस्तुभः प्रथमो भागः, सम्पा. विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी गणपतिशास्त्रि
मोकाटे च, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वि.सं. २०४८ ।
- प्रौढमनोरमा, (तृ.सं.) गोपालशास्त्रिनेने (सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा-
संस्कृत-भवनम्, २०६८ ।
- पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, नवाहिनक, मधुसूदनमिश्रः (सम्पा.), वाराणसी :
चौखम्बा-विद्या-भवनम्, २००३ ।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, कैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन, नागेशविरचितेन
भाष्यप्रदीपोद्योतेन, भाष्यव्याख्यानभूतेन भट्टोजिदीक्षितविरचितेन शब्दकौस्तुभेन
च विराजितः, संस्कर्ता गुरुप्रसादशास्त्री, (सम्पा.) नन्दकिशोरशास्त्री, दिल्ली :
प्रतिभा-प्रकाशनम्, १९९९ ।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, नवाहिनकः, (अनुवादकः विवरणकारश्च)
चारुदेवशास्त्री, दिल्ली : मोतीलाल-बनारसीदासः, २००२ ।
- पाणिनिः, अष्टाध्यायी, सरलव्याख्याटीकालङ्कृत्य, गुरुप्रसाद शास्त्री, वाराणसी :
भार्गव पुस्तकालय, सन् २००४ ।

पाणिनीयशिक्षा, व्याख्याकारः आचार्यः शिवराज कौण्डिन्यायनः, वाराणसी : चौखम्बा
विद्याभवन, २००४ ।

भट्टः, नागेशः, वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा कलाकुञ्जिकासहित, (प्रथमो भागः),
वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज आफिस, १९८९ ।

----- परिभाषेन्दुशेखरः, सर्वमङ्गलाख्यव्याख्ययासमलङ्कृता, वाराणसी,
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, १९८७ ।

वरदराजः, लघुसिद्धान्तकौमुदी भैमीव्याख्या, १-६ भागः, व्याख्याकारः - भीमसेन
शास्त्री, दिल्ली : भैमी प्रकाशन, २०१४ ।

----- लघुसिद्धान्तकौमुदी सुबोधिनी नेपाली टीका, (व्याख्या.)
दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः, दाङ : महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वि.सं. २०५७ ।

वामनजयादित्यौ, काशिकावृत्तिः, न्यास-पदमञ्जरीभावबोधसहिता (प्रथमो भागः),
सम्पादकौ जयशङ्करलालत्रिपाठिसुधाकरमालवीयौ, वाराणसी : तारा प्रिन्टिङ्ग
वर्क्स, वि.सं. २०४२ ।

शर्मः, इन्द्रदत्तः, फक्किकाप्रकाशः, सीतारामशर्मणा सपरिष्कार शोधिताः,
वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज, सन् १९९७ ।

शिक्षासंग्रहः, नारदीयशिक्षा, रामप्रसादत्रिपाठी (सङ्कलयिता सम्पादकश्च),
वाराणसी : हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी, प्रकाशनाधिकारी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-
विश्वविद्यालयस्य, वि.सं. २०४६ ।

स्वरवैदिकी प्रक्रिया, रञ्जना नेपाली व्याख्या संवलित, शालिग्राम सुवेदी, (व्याख्याकारः),
स्याङ्जा : स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान्, वि.सं. २०७१ ।

THE GOPATHA BRAHMANA, Rajendralala Mirta (Editor),
Kalcutta : Vidyabudhna, Asiatic Society of Bengal, 1872.

विद्यार्थी पुस्तक भण्डार

प्रकाशक तथा वितरक

कमलपोखरी/भौटाहिटी, काठमाडौं

